МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

АКОПЯН ВАЛЕРІЙ ГРИГОРОВИЧ

УДК 37.504.03

КУЛЬТУРА ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В КОНТЕКСТІ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПАРАДИГМИ

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора філософських наук

Науковий консультант:
ВАШКЕВИЧ ВІКТОР МИКОЛАЙОВИЧ
доктор філософських наук, професор

Київ – 2012

ЗМІСТ

ВСТУП..... 3

РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО АСПЕКТУ КУЛЬТУРИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ..... 14

РОЗДІЛ 2 ЕКОБЕЗПЕЧНИЙ РОЗВИТОК В СВІТЛІ СУЧАСНИХ ФІЛОСОФСЬКИХ ТА ОСВІТНІХ КОНЦЕПЦІЙ.....64

РОЗДІЛ 3 ЕВОЛЮЦІЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ПАРАДИГМ КУЛЬТУРИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ..... 104

РОЗДІЛ 4 ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ЯК ОНТОЛОГІЧНА ЗАСАДА ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОГО ЕКОЛОГІЧНОГО ВИМІРУ КУЛЬТУРИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ..... 146

РОЗДІЛ 5 ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ СУБ'ЄКТА ЯК ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ІМПЕРАТИВ СУЧАСНОСТІ..... 219

РОЗДІЛ 6 ПРАКСЕОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВПРОВАДЖЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПАРАДИГМИ КУЛЬТУРИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ..... 286

ВИСНОВКИ..... 355

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ..... 361

ВСТУП

Актуальність дослідження. Екологічна проблематика належить до числа проблем, які людство позначило як «глобальні», актуальні й ті, що потребують мобілізації якомога більш потужних сил і ресурсів для першочергового теоретичного опрацювання й практичного вирішення. І це не випадково. До середини XX століття передові мислителі людства усвідомили просту істину: планета наближається до межі вичерпності свого життєвого потенціалу. І якщо народи не об'єднають свої зусилля в її захисті, раціонального використання ресурсів, підтримки оптимального режиму господарювання, «кінець світу» стане вже не біблейською легендою, а жорстокою реальністю.

Першими, хто оприлюднив цей не втішний для людства висновок, стали вчені, практичні працівники і політики, об'єднані організацією, що ввійшла в історію під назвою «Римського клубу». Означена міжнародна неурядова організація була заснована у 1968 році у Римі з ініціативи італійського громадського діяча Ауреліо Печчеї. «Римський клуб» – це об'єднання політичних і громадських діячів, вчених майже з 30 країн світу. Його головна мета полягає у з'ясуванні перспектив розвитку людства в епоху науково-технічної революції. Головна форма діяльності – організація досліджень глобальних проблем сучасності. Більшість економічних, екологічних, політичних, проблем розв'язуються шляхом поєднання різноманітних концепцій, що торкаються проблем розвитку людства, його виживання в умовах посиленого бурхливого прогресу виробництва, нарощення технічного потенціалу, посиленого і прискореного освоєння природних ресурсів Планети. Центральною проблемою «Римського клубу» стала екологічна проблема.

Звернення членів «Римського клубу» до урядів країн світу обумовило часткову зміну пріоритетів суспільного розвитку, крайньою мірою в частині країн так званих «успішних народів» – Канади, Швеції, Швейцарії, Фінляндії, США та ін. Проаналізувавши внутрішній і світовий природо-ресурсний потенціал, ці країни змінили парадигму виробництва і споживання, сформували спосіб життя, опорним каменем якого є екологічна безпека населення, економне (раціональне) використання природних ресурсів, захист природи від руйнаційних вторгнень цивілізації. Певні висновки щодо реорганізації виробництва і споживання в контексті вирішення екологічної проблеми зробила й Україна. Однак загального переходу до екобезпечного господарювання, життєдіяльності загалом, у нас ще не відбулось: Україна не тільки залишається зоною «екологічного лиха» , але й ще більше посиленими темпами сповзає до «межі не повернення» – не відтворення природних і людських ресурсів, навіть при умові мобілізації всіх наявних можливостей.

Україна має найвищий у Європі рівень розораності ґрунтів, споживання водних ресурсів, вирубки лісів, забрудненості повітря, води. За підрахунками вчених-екологів, у зоні екологічно-критичного стану

знаходиться близько 15% територій, де проживають понад 10 млн. осіб. Антропогенне навантаження на навколишнє середовище протягом останніх років стабілізувалося, проте в цілому його рівень залишається високим. Високими залишаються обсяги викидів шкідливих речовин у атмосферу. В окремих регіонах, зокрема у Донецькій, Луганській, Дніпропетровській, Запорізькій, Івано-Франківській областях вони перевищують середні значення по країні відповідно у 6 – 2,5 рази. Витратним залишається споживання свіжої води. Найбільш загрозливою екологічна ситуація спостерігається у басейнах Дніпра, Сіверського Дінця, рік Приазов'я, окремих притоках Дністра, Західного Бугу. Не інакше, як національною бідою можна назвати практику поводження з відходами виробництва та споживання. Далеким від раціонального є використання українських чорноземів. Їх забрудненість обумовила прогресуючу деградацію земельних угідь. Інтенсивною ерозією уражені 18% території України, переважно в Хмельницькій, Вінницькій, Чернівецькій, Одеській, Київській, Черкаській, Кіровоградській областях і Автономній Республіці Крим. Невідкладність вирішення екологічної проблеми стало для України тією жорстокою реальністю, без подолання якої навряд чи можна говорити про майбутнє народу, нації, культури. Першим кроком до цього мають стати широкоформатні наукові дослідження, на основі яких будуть підготовлені відповідні організаційні, господарські і політичні рішення. Маємо надію, що певним вкладом у них стане й наше дослідження.

Ступінь наукового опрацювання проблеми. Теоретичному опрацюванню екологічної проблеми приділяли увагу філософи і природодослідники, юристи і політологи, культурологи й фахівці інших галузей знань – представники практично всіх народів світу. До найвизначніших екологів в історичному вимірі належать такі зарубіжні вчені, як Г. Бердон-Сандерсон, У. Елтон і А. Тенслі (Англія), С. Форбс і В. Шелфорд (США), а також російсько-українські дослідники – Д. Кашкаров, А. Парамонов, В. Вернадський, С. Сєверцев, В. Сукачов.Серед видатних екологів пізніших часів слід назвати Р. Дажо, Ж. Дорста, Ю. Ізраеля, В. Ковду, Ю. Новикова, Ю. Одума, Б. Коммонера, К. Кондратьєва, К. Лосева, Д . Марша, Д. Медоуза, М. Моісеєва, Р. Риклефса, М. Реймерса, С. Шварца, В. Горшкова, О. Яблокова, Д. Ерендфелда.

В Україні в цю проблематику влились потужні дослідження В. Андрейцева, В. Андрущенка, В. Бар'яхтара, В. Беха, О. Гомілко, Д. Гроздинського, В. Крисаченка, М. Кисильова, М. Михальченка, З. Самчука, К. Ситника, М. Степика, І. Предборської, Ю. Шеляг-Сосонка, А. Толстоухова , М. Хилька, Ю. Шемшученка та ряду інших науковців.

Разом з тим, не зважаючи на широкий комплекс досліджень, ряд проблем залишаються не освоєними належним чином. До них, зокрема, відносяться, проблеми інтегровані єдиною темою – формування екологічної парадигми культури життєдіяльності і виховання особистості. В контексті її розгляду виокремлюються такі напрями, як зміна екологічних парадигм культури життєдіяльності та формування особистості в історії еволюції

цивілізації; аналіз основних соціально-філософських та політичних доктрин екобезпечного розвитку (природа і людина: погляд через епохи); причини та наслідки актуалізації екологічної складової культури життєдіяльності особистості в період глобалізації та інформаційної революції; побудова оптимальної моделі екологічної парадигми культури життєдіяльності та виховання особистості для епохи соціальних трансформацій; формування екологічної свідомості суб'єкта сучасної цивілізаційної життєтворчості; інтенсифікація екологічної освіти, просвітництва і виховання особистості тощо.

Враховуючи їх актуальність і не достатню розробленість, ми обрали цю тематику у якості особливого предмету наукового дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Загальний напрям дисертаційної роботи пов'язаний із темою дослідження кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова «Принципи організації та тенденції розвитку вищої освіти у XXI ст.» (рішення Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова від 22 грудня 2006 р., протокол № 5). Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 9 від 28 квітня 2009 року).

Мета дослідження полягає у пошуку, теоретичному обґрунтуванні моделі та шляхів практичного впровадження екологічної парадигми як інтегративної основи культури життєдіяльності людини і суспільства в епоху глобалізації та інформаційної революції.

Досягнення цієї мети потребує вирішення таких конкретних **дослідницьких завдань:**

- визначення місця екологічної парадигми в структурі культури життєдіяльності людини і суспільства;
- дослідження історичної еволюції теоретичних уявлень щодо змісту та значення екологічної парадигми в культурі життєдіяльності та утвердження екобезпечного розвитку суспільства;
- побудова оптимальної моделі екологічної парадигми культури життєдіяльності та виховання особистості для епохи соціальних трансформацій;
- обґрунтування ціннісно-нормативного характеру екологічної парадигми, її культуротворчої та виховної природи та сутності;
- визначення головних напрямів формування екологічної свідомості людини, місця та ролі у цьому процесі екологічної освіти та виховання;
- аналіз громадянських ініціатив в системі формування екологічної парадигми;
- вивчення та розвиток стану правового супроводу процесу формування та впровадження екологічної парадигми як чинника підвищення культури життєдіяльності особистості.

Об’єктом дослідження є екологічна парадигма як культурний феномен
.

Предметом дослідження є її формування, осмислення та практичне впровадження як своєрідного стрижня культури життєдіяльності людини і суспільства.

Методологія дослідження. Дисертаційне дослідження здійснювалося за допомогою основ наукового аналізу з використанням принципів об’єктивності, системності, історичного, порівняльного аналізу, причинності, аксіології, логіко-семантичного та прогностичного підходів.

Принцип об’єктивності дозволив неупереджено проаналізувати наукові розробки дослідників проблем екологічної культури, сприяв використанню різних статистичних даних, матеріалів міжнародних і вітчизняних наукових конференцій, результатів соціологічних досліджень. Історичний підхід та порівняльний аналіз дозволив з’ясувати еволюцію та сучасний стан екологічної культури особистості, розкрити зміст інституалізації освіти. Застосування логіко-семантичного підходу дало змогу проаналізувати базові елементи понятійно-категоріального апарату екологічної культури. Системний та аксіологічний підходи, принципи причинності та прогнозування сприяли комплексному аналізу ціннісних основ екологічної свідомості особистості, здобутків і проблем у формуванні екологічної культури особистості, характеристиці шляхів та моделей екологізації освіти в Україні.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у визначенні змісту екологічної парадигми як інтегруючої складової культури життєдіяльності особистості, основних напрямів її формування та впровадження в конкретну практику в період глобальних економічних, політичних і соціокультурних трансформацій.

У результаті проведеного дослідження:

Вперше:

- визначено філософський зміст поняття «культури життєдіяльності особистості» як такого способу життя людини, при якому людина існує як істота, яка відтворює сама себе у всіх загальнолюдських характеристиках;
- доведено, що інтегруючим, системоутворюючим складником цієї культури є аспект екологічний; він охоплює собою не тільки природу, але й культуру, людину, її духовність тощо; з’ясовано, що процес становлення і розвитку людської діяльності в сучасних умовах трансформується в напрямку розв’язання екологічних проблем, як визначальної сфери соціокультурного життя суспільства;
- обґрунтовано, що в основі цього поняття знаходиться філософське розуміння екології, культури і особистості; в різних соціальних системах цей взаємозв’язок здійснюється по-різному: в тоталітарному суспільстві – як формування одномірної особистості, яка скоріш руйнує довкілля й тим самим руйнує себе, в демократичному – як становлення та розвиток всебічно розвиненої та гармонійної особистості, де екологічні пріоритети є нормами життєдіяльності впродовж життя;

– доведено, що усвідомлення загрози, яка охоплює людство у зв'язку з загостренням екологічної ситуації в епоху глобалізації та інформаційної революції, потребує переходу до нових цілей і завдань життя та діяльності людини, формування нової філософії життєдіяльності, яка б відвернула руйнацію світу, забезпечила екобезпечне існування людства; останнє реалізується в життєвому просторі як «філософія екобезпечного розвитку»; її розробка нині розглядається як найбільш актуальне завдання не тільки для локальних (регіональних) соціумів, але й для людства.

Уточнено:

– визначення причин та чинників актуалізації екологічної складової культури життєдіяльності та виховання особистості в період глобалізації та інформаційної революції; встановлено, що сучасне уточнення семантики поняття «екологічна діяльність» вимагає соціально-філософського аналізу на трьох рівнях: загальнолюдському (при вирішенні глобальних проблем), конкретно-історичному – в нинішньому суспільстві (при формуванні нового бачення і практичного вирішення екологічних задач), індивідуальному (при формуванні системи екологічної освіти, та екологічного виховання належної екологічної компетентності);

– основні складники побудови оптимальної моделі екологічної парадигми культури життєтворчості та виховання особистості для епохи соціальних трансформацій; ця модель гарантує не тільки економічне процвітання, підвищення якості життя, функціонування ефективної економіки, але й забезпечення високої якості стану навколишнього природного середовища – створення умов всім громадянам для життя в здоровому навколишньому середовищі з чистим повітрям, землею, водою, захист і відновлення біорізноманіття; раціональне ресурсокористування – створення системи гарантій раціонального використання всіх видів ресурсів на основі дотримання національних інтересів країни та збереження ресурсів для майбутніх поколінь.

Подальший розвиток отримали:

– філософська рефлексія принципових змін екологічних парадигм культури життєдіяльності та формування особистості в історії еволюції цивілізації та основні соціально-філософські та політичні доктрини екобезпечного розвитку;

– зміст та форми екологічного виховання, яке полягає у формування моральної відповідальності за стан оточуючого середовища, усвідомлення постійної турботи про неї у всіх видах індивідуальної та суспільної життєдіяльності; доведено, що з розвитком екологічної культури розширюється сфера ціннісних орієнтацій практично-духовного освоєння людиною світу. Зокрема, згідно з моральними орієнтаціями екологічної культури особистості відкривається вся глибина як суб'єкт-суб'єктних, так і суб'єкт-об'єктних відносин людини, а природа постає як найвища соціальна цінність;

– обґрунтування процесу екологічної соціалізації особистості, зокрема, формування екологічної свідомості суб'єкта сучасної цивілізаційної життєдіяльності, місця і ролі в ньому екологічної освіти, просвітництва і виховання особистості;

– усвідомлення місця та ролі громадянських ініціатив впровадження екологічної парадигми культури життєтворчості і виховання особистості, а також необхідності удосконалення політико-правового супроводу впровадження екологічної парадигми в культуру життєдіяльності та виховання особистості;

– найзагальніші підстави екологічно безпечного розвитку, зокрема: гуманістична спрямованість діяльності суспільства, формування громадянського суспільства, системний підхід до розв'язання екологічних проблем. Обґрунтовано, що оптимальна національна екологічна політика має базуватися на принципі неухильного дотримання основного права людини на сприятливе для життя, здоров'я і достатку природне та соціально-культурне довкілля.

Теоретичне і практичне значення дослідження полягає в тому, що в ньому вперше у філософській літературі періоду незалежного розвитку України проаналізовані зміст, суспільне значення та технології впровадження (досягнення) екологічної парадигми як інтегративної основи культури життєдіяльності особистості. Нами проаналізовані зміна екологічних парадигм культури життєдіяльності та формування особистості в історії еволюції цивілізації; залежність екологічної парадигми від стратегічного ресурсу розвитку цивілізації; еволюція екологічної парадигми в послідовності змін значення стратегічного ресурсу розвитку цивілізації. В дисертації визначені головні контури сучасної екологічної парадигми розвитку цивілізації, причини і чинники актуалізації екологічної складової культури життєдіяльності та виховання особистості в період глобалізації та інформаційної революції. Нами зроблена спроба побудови оптимальної моделі екологічної парадигми культури життєдіяльності особистості для епохи соціальних трансформацій, визначено місце і роль у її практичному втіленні процесу екологічної соціалізації – формуванні екологічної свідомості, почуттів і волі, технологій екологічного самовиховання особистості. Особливе значення дослідженню надають обґрунтування сучасних інтерактивних моделей екологічної освіти, просвітництва і виховання особистості, визначення ролі громадянських ініціатив (рух «зелених» у європейському просторі і в Україні, його ініціативи й значення; діяльність «Партії Зелених України»; діяльність «Екологічної ліги України» та її молодіжного складника; екологічна асоціація «Зелений світ», «Грінпіс –Україна» тощо) у впровадженні екологічної парадигми в реальну практику життєдіяльності і виховання особистості. Важливе теоретичне і практичне значення мають обґрунтовані нами завдання і напрями посилення політико-правового супроводу процесу впровадження екологічної парадигми в культуру життєдіяльності та виховання особистості.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження доповідались та обговорювались на засіданні кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, а також на ряді міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференцій та семінарів, а саме: Міжнародній науково-практичній конференції «Імперативи розвитку України в умовах глобалізації» (м. Чернігів, 2008); IV Всеукраїнській науково-методичній конференції «Безперервна освіта в Україні: реалії та перспективи» (м. Івано-Франківськ, 2008); круглому столі «Мультикультуралізм в освіті: проблеми, ризики, перспективи» (м. Київ, 2008); Науково-практичному семінарі «Освіта в полікультурному просторі XXI століття: пошук стратегічних пріоритетів» (м. Київ, 2009); II Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасне дошкілля: реалії та перспективи» (м. Київ, 2009); Науково-практичному семінарі «Інноваційні стратегії розвитку освіти: філософсько-педагогічний дискурс» (м. Київ, 2009); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Університет – позашкільний навчальний заклад – загальноосвітній навчальний заклад» (м. Київ, 2010); III Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасне дошкілля: реалії та перспективи» (м. Київ, 2010); Міжнародній науковій конференції «Наукова еліта як соціально-економічний фактор розвитку держав в умовах глобалізації» (м. Київ, 2010); Міжнародній науково-практичній конференції «Глобальне суспільство: філософський погляд на суспільні процеси» (м. Ужгород, 2011); Всеукраїнському науково-методичному семінару «Інноваційні технології в дошкільній освіті: духовний розвиток дитини» (м. Київ, 2011); Науково-практичній конференції «Основні напрями модернізації вищої освіти в контексті викликів епохи» (мм. Київ-Глухів, 2011).

Публікації. Основні положення, ідеї і висновки дисертаційної роботи оприлюднені у 24 публікаціях, з них: 1 – одноосібна монографія, 21 – стаття у наукових фахових виданнях з філософських наук, 2 – статті в інших наукових збірниках.

Кандидатська дисертація на тему: «Морально-етичні цінності підприємця: формування та розвиток» була захищена в 2004 році. Матеріали кандидатської дисертації у тексті докторської не використовуються.

Структура дисертації. Відповідно до мети та завдань дослідження робота складається із вступу, шести розділів, висновків та списку використаних джерел (487 позицій). Загальний обсяг дисертації – 412 сторінок, із них основна частина дисертації – 360 сторінок.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО АСПЕКТУ КУЛЬТУРИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

«Життєдіяльність» складається з двох слів – «життя» і «діяльність», тому з'ясуємо спочатку зміст кожного з них.

Життя – це одна з форм існування матерії, яку відрізняє від інших здатність до розмноження, росту, розвитку, активної регуляції свого складу та функцій, різних форм руху, можливість пристосування до середовища та наявність обміну речовин і реакції на подразнення.

Життя є вищою формою існування матерії порівняно з іншими –фізичною, хімічною, енергетичною тощо. Невід'ємною властивістю усього живого є активність. «Усі живі істоти повинні діяти або ж загинути. Миша повинна перебувати у стані руху, птах літати, риба плавати і навіть рослина повинна рости [356, с. 32]». Отже, активність є властивістю усього живого, тобто термін «життя» вже деякою мірою передбачає активну діяльність.

Діяльність є специфічно людською формою активності, необхідною умовою існування людського суспільства, зміст якої полягає у доцільній зміні та перетворенні в інтересах людини навколишнього середовища.

Зазначимо, що людська активність має особливість, яка відрізняє її від активності решти живих організмів та істот. Ця особливість полягає в тому, що людина не лише пристосовується до навколишнього середовища, а й трансформує його для задоволення власних потреб, активно взаємодіє з ним, завдяки чому і досягає свідомо поставленої мети, що виникла внаслідок прояву у неї певної потреби.

Як елемент природи і ланка в глобальній екологічній системі людина відчуває на собі вплив законів природного світу. Водночас завдяки своїй діяльності, яка поєднує її біологічну, соціальну та духовно-культурну сутності, людина сама впливає на природу, змінюючи та пристосовуючи її відповідно до законів суспільного розвитку для задоволення своїх матеріальних і духовних потреб.

Отже, під життєдіяльністю розуміється властивість людини не просто діяти в життєвому середовищі, яке її оточує, а процес збалансованого існування та самореалізації індивіда, групи людей, суспільства і людства загалом в єдності їхніх життєвих потреб і можливостей.

Життєдіяльність вивчають, використовуючи системний підхід, шляхом аналізу прямих та зворотних зв'язків у системі «людина – життєве середовище». Неможливо вивчати особливості людини, колективу чи суспільства, не враховуючи їх місця в навколишньому середовищі і стану цього середовища. Тому БЖД вивчає людину і її навколишнє середовище саме в системі «людина – життєве середовище». Поза межами цієї системи людина є об'єктом вивчення антропології, медицини, психології,

соціології та багатьох інших наук. Середовище, яке оточує людину поза межами цієї системи, вивчають астрономія, географія, геологія, біологія, екологія тощо.

Система «людина – життєве середовище» є складною системою в тому розумінні, що в неї, як правило, входить велика кількість перемінних і між якими існує велика кількість зв'язків. Відомо, що чим більше перемінних та зв'язків між ними має система, тим важче ці зв'язки піддаються математичній обробці і виведенню універсальних законів. Складність вивчення систем «людина – життєве середовище» зумовлюється також і тим, що ці системи є багаторівневими, містять у собі позитивні, негативні та гомеостатичні зворотні зв'язки і мають багато емерджентних властивостей.

Людина є одним з елементів зазначеної системи, в якій під терміном «людина» – розуміється не лише одна істота, індивід, а й група людей, колектив, мешканці населеного пункту, регіону, країни, суспільство, людство загалом [289].

Хоч основним об'єктом вивчення безпеки життєдіяльності є зв'язки у системі «людина – життєве середовище», у центрі уваги перебуває людина як самоціль розвитку суспільства.

Залежно від того, що ми розуміємо під терміном «людина» в системі «людина – життєве середовище», визначається рівень цієї системи.

Життєве середовище – другий елемент системи «людина – життєве середовище». Життєве середовище є частиною Всесвіту, де перебуває або може перебувати в даний час людина і функціонують системи її життєзабезпечення.

У цьому розумінні воно не має постійних у часі і просторі кордонів, його межі визначаються передусім рівнем системи, тобто тим, що в даному разі розуміється під терміном «людина».

Життєве середовище людини складається з трьох компонентів – природного, соціального, або соціально-політичного та техногенного середовищ.

З одного боку людину оточують земний ґрунт, повітря, водоймища» рослини, звірі, птахи, риби, мікроорганізми, тобто об'єкти природного походження і створені ними екологічні системи. Природні об'єкти утворюють поля, ліси, гори, ріки, озера, моря, океани континенти. Це оточення зветься природним середовищем. У ньому переважно діють закони природного розвитку – фізичні, хімічні, геологічні, біологічні. В ньому відбуваються дощі, бурі, землетруси, виверження вулканів, тектонічні дислокації тощо. Природними об'єктами також є космічні об'єкти – сонце, місяць, планети, зірки, комети, астероїди. Сонце і місяць викликають припливи і відпливи води, а також відповідний рух земної кори. Сонце живить енергією всі біологічні об'єкти, а також спричиняє переміщення повітряних мас, внаслідок чого на Землі змінюється рельєф, відбувається кругообіг води і біологічних речовин. Фактично вся енергія, яку використовувала і використовує людина, за винятком ядерної, є трансформованою і накопиченою на Землі за мільярди років сонячною

енергією. Метеорити, що падають на Землю, спричиняють не лише локальні, а й глобальні катаклізми.

З другого боку людину оточують інші люди. Форми спільної діяльності людей, що історично склалися і характеризуються певним типом взаємовідносин, утворюють людську спільноту, або соціум (від лат. socium – загальне, спільне).

Соціум – це специфічна система, свого роду організм, що розвивається за своїми особливими законами, які характеризуються надзвичайною складністю. У соціумі взаємодіє величезна кількість людей. Результатом їх зв'язків стають особливі умови життєдіяльності та особливе оточення, які створюються в окремих соціальних групах. Ці умови можуть впливати на інших людей, які не входять до цих груп [289].

Все це утворює соціальне, або соціально-політичне середовище.

Процеси, що відбуваються у суспільстві загалом і в окремих суспільних групах, вивчають суспільствознавство та соціологія. Закономірності поведінки та діяльності окремих людей, зумовлені належністю їх до певних соціальних груп та психологічні характеристики цих груп досліджує соціальна психологія. Вплив соціальних чинників на стан здоров'я суспільства вивчає соціальна гігієна.

Третім компонентом життєвого середовища є житло, транспорт, знаряддя праці, промислові та енергетичні об'єкти, зброя, домашні і свійські тварини, сільськогосподарські рослини, тобто матеріальна культура, створена людством за час його існування. Це оточення формується людиною фактично в односторонньому порядку без участі природи, а переважно за її рахунок і є сукупністю досягнень суспільства в результаті матеріального і духовного розвитку. Слово, яким можна охарактеризувати таке оточення є культура у широкому його значенні.

Сучасні словники дають такі значення слова «культура»: сукупність досягнень і творчості того чи іншого народу; характерні особливості життя і діяльності певних історичних, географічних і кон'юнктурних людських спільнот (феодальна, буржуазна, соціалістична, українська і навіть, як це не парадоксально, «блатна» культура); ступінь досконалості в тій чи іншій сфері людської діяльності (культура праці, мови, поведінки); той чи інший вид сільськогосподарських рослин (цитрусові, баштанні, злакові культури).

Отже, таке середовище точніше було б назвати «культурним», або «матеріально-культурним», але в жодній з відомих нам праць з безпеки життєдіяльності таке визначення не використовують. Натомість таке середовище називається техногенним, штучним, побутово-виробничим або ж антропогенним. Надалі ми будемо використовувати термін техногенне середовище, або техносфера, саме для визначення матеріально-культурного середовища.

Головною причиною створення і розвитку техногенного середовища було і є прагнення людей задовольняти свої потреби, які весь час зростають. Однак дуже часто через незнання або нехтування законами

природи людська діяльність призводить до небажаних, а інколи навіть до трагічних наслідків.

Наприклад, через людську діяльність відбулося вимирання багатьох видів рослин і тварин, забруднення і деградація природних екологічних систем на значних територіях, пошкодження і вичерпання природних ресурсів, навіть зменшення в атмосфері озонового шару, який захищає біологічні об'єкти на Землі від руйнівного впливу ультрафіолетового випромінювання. Особливо небезпечними перелічені явища стали у другій половині XX ст., після другої світової війни, яка стимулювала різкий стрибок у розвитку науки і техніки, започаткувала нову науково-технічну революцію, результати якої у багатьох випадках були непередбачуваними і загрожують порушити динамічну рівновагу глобальної соціоекосистеми.

Техногенне середовище склалося в процесі трудової діяльності людини . Воно багатопланове. Сутність його знаходиться там, де закінчується природа і починається людина, причому не як біологічна істота, а як істота, що мислить, має мораль і естетичне відчуття. До об'єктів матеріальної культури належить будь-яка матеріальна субстанція, яка створена не Богом чи природою, а людським генієм, його трудовою діяльністю. Навіть запах парфумів у цьому плані принципове відрізняється від запаху квітів, оскільки парфуми створені людиною, а квіти – природою.

Техногенне середовище, як правило, поділяють на побутове та виробниче.

Побутове середовище – це середовище проживання людини, що містить сукупність житлових будівель, споруд спортивного і культурного призначення, а також комунально-побутових організацій і установ. Параметрами цього середовища є розмір житлової площі на людину, ступінь електрифікації, газифікації житла, наявність центрального опалення, холодної та гарячої води, рівень розвитку громадського транспорту та ін. [289].

Унаслідок переорієнтації суспільства на екологічні цінності – здоровий спосіб життя, збереження незайманої природи, оптимізацію штучних ценозів, коеволюцію суспільства й біосфери – формується новітня стратегія ставлення людини до природи, котру можна назвати екотелеологічною життєдіяльністю. В літературі досить часто використовується споріднений термін – «екофільність», яким позначають любов до природи, намагання жити в гармонії з нею. Екотелеологічність поглиблює це поняття, звертаючи увагу на досягнення рівноваги, гармонії з довкіллям як «мету» («телекс») життєдіяльності людини. Справедливість такої оцінки новітніх тенденцій у природокористуванні підтверджується прикладами з багатьох сфер людського життя. Передусім це стосується специфічного аспекту взаємодії науки і практики, втіленого у біоніці – науці, що вивчає особливості структури та функції біосистем (організмів, екосистем) з метою створення певних технічних пристроїв (приладів, механізмів), технологій та виробничих циклів. Йдеться, таким чином, про осягнення принципів та механізмів функціонування біосистем та процесів з метою створення

засобами техніки їхніх своєрідних аналогів та моделей. Всім добре відомі виняткові можливості органів чуття багатьох тварин – їхня висока чутливість, надійність і точність у «роботі», високий коефіцієнт корисної дії, мініатюрність та компактність, ємність, здатність нагромаджувати та переробляти інформацію. Засоби та принципи, за якими досягаються подібні результати, якраз і стали зразком для інженерного пошуку. І хоча нині ще важко говорити про вичерпання природних зразків для конструювання приладів та машин, все ж наслідки вражаючі; особливо це стосується радіолокаційних пристроїв, обчислювальних систем, термодатчиків та багатьох інших винаходів. Водночас пізнання закономірностей функціонування екосистем стало моделлю для конструювання таких відомих об'єктів, як космічні кораблі та станції, зимівники полярників, глибоководні поселення, включаючи проекти XX ст. – штучні аналоги біосфери – моделі «Біосфера-1» і «Біосфера-2». Ще виразніше екологізація життєдіяльності виявляється в такій сфері, як біотехнологія. Використання живих організмів, продуктів біогенного походження, біологічних та екологічних процесів та явищ – засаднича умова людського буття, однак у нинішній час вона набуває особливих вимірів. Поряд із традиційними виноробством, броварством, сироварінням, приготуванням хліба та іншими класичними технологіями, в яких застосовуються мікроорганізми, нині вони використовуються і в багатьох інших сферах: при біологічній очистці стічних вод, приготуванні медичних препаратів, отриманні різноманітних біологічних препаратів, домішок та стимуляторів росту (білкових, амінокислотних, вітамінних тощо). Біотехнології дають змогу мати достатню кількість таких незамінних у медицині ліків, як інсулін, інтерферон, гормони росту тощо. У цій і подібній ситуації слід мати на увазі, однак, не лише виробничі, а й соціальні та морально-етичні проблеми. Такі екологізовані галузі життєдіяльності, як генетична інженерія, біотехнологія, селекція, зоотехнія і рослинництво та ін., безпосередньо засвідчують як можливості, так і напрямки конструювання навколишнього світу, свого довкілля, згідно з існуючими потребами та здатностями. Зазначені потенції, котрі уможливлюють практично будь-яке втручання в екосистеми, можуть бути прикладені з найрізноманітнішою метою, залежно від політичних, етичних, економічних та інших чинників. Можна вишукувати засоби подолання голоду чи лікування хвороб, але ж має місце й протилежна тенденція, зокрема, пов'язана з нагромадженням зброї масового знищення (біологічної, геологічної, екологічної та космічної природи), цілеспрямованою трансформацією екосистем на шкоду людям (екологічні війни – В'єтнам, Афганістан, Чечня і т. п.). Тому тут з'являються проблеми морально-етичного статусу вченого та практика, відповідальності за втручання у природні процеси. М.І. Вавілов, видатний генетик і селекціонер, якось зауважив, що селекція – це еволюція, спрямована людиною. Продовжуючи цю думку, можна зазначити, що екотелеологічна життєдіяльність (біотехнологія, генетична інженерія, євгеніка, генна терапія тощо) – це антропогенна самоорганізація біосфери, конструювання

її сучасного вигляду під зверхництвом людини. Подібно до селекції, така діяльність відбувається здебільшого стихійним шляхом, хоча останнім часом, особливо після формулювання концепції ноосфери, стають зрозумілими вагомість і начала свідомого, цілеспрямованого. При цьому людина бере на себе одну з головних еколого-еволюційних функцій, а саме: продуцента нових форм, головного джерела їх виникнення. Саме тому людина абсолютно чітко повинна розуміти як міру власних можливостей і меж своєї життєконструкторської діяльності, так і міру відповідальності за свої вчинки й контролю над вчиненим. Незаперечним висновком нині є те, що експерименти на терені генетичної інженерії чи конструювання нових екосистем (навіть шляхом інтродукції чи акліматизації існуючих форм) не повинні розглядатися як суто наукове чи технічне діяння, а обов'язково – і крізь призму можливих соціальних та природних наслідків їх. У цьому плані вирішального значення набувають архетипи та епістеми мислення та поведінки, світоглядна зрілість суспільства, стиль мислення у самому науковому співтоваристві, політико-економічні реалії тощо. Зрозуміло, що суспільство має бути гуманістично орієнтованим, для того щоб застосовувані ним заходи щодо формо- та екотворення слугували людям , та інформативно зрілим – для належної оцінки можливостей наслідків такого експериментування [217].

Цілком можливим є висновок, що (як і у випадку з деякими іншими досягненнями людської думки) людство зарано дістало змогу конструювати біосистеми (форми організмів, типи екосистем) в досить значних діапазонах, оскільки розбіжність у політичних, конфесійних, світоглядних, економічних та інших сутнісних параметрах окремих спільнот є такою, що уможливлюється практично будь-яке ціннісне ставлення до таких здобутків і їх використання – від благодійницького до мілітарного. До того ж відомо, що біосистеми за мільярди років еволюції набули такого височенного ступеня внутрішньої скоординованості та взаємозалежності, що людські знання ще не в змозі дати прогноз достовірного розвитку таких систем. Ч. Дарвін у «Походженні видів» (1859) для обґрунтування чинності природного добору використав аналогію його з діяльністю людини щодо виведення порід собак та голубів – добору штучного, чим блискуче довів можливість і евристичність порівняння природної еволюції зі змінами у природі, які здійснюються під безпосереднім спрямовуючим впливом людини. У випадку з конструюванням біосистем (організмів, екосистем) перед вченими і практиками постають класичні еколого-еволюційні цілі: отримання нової спадкової структури, нової комбінації генів, експресія діючих генів, тобто спадкові трансформації, а також налагодження взаємодії між формами, регуляція потоків речовини та енергії, випробування нових форм на життєвість та виживання тощо, тобто явища екологічні. У дикій природі оцінювачем і бракувальником невдалих форм, так само як творцем нових, є боротьба за існування та природний добір: саме в їх процесі відбувається системна диференціація біосистем, елімінація одних і розмноження інших. Людина, конструюючи нові форми, практично

виводить їх «оцінку» за межі апробованих еволюційних та екологічних механізмів, покладаючись на інші чинники – практичну потребу, науковий інтерес, спеціальне завдання військових тощо. Але як поведуть себе сконструйовані системи в умовах, коли спроможностей та потенцій людини виявиться замало для контролю над новими формами? Сумна практика наших днів не залишає місця для оптимістичного висновку: дія отриманих штучним шляхом біосистем може становити загрозу для сукупного людства. Не випадково у зв'язку з цим згадують вірус СНІДу – набутого імунодефіциту, оскільки вельми обґрунтованими є погляди на цей патоген як сконструйований у військових лабораторіях. Принаймні, вчені-генетики нині це спроможні зробити. Вийшовши з-під контролю, він став смертельною загрозою для людства. Екологізація виробництва, таким чином, багатовимірна й неоднозначна. Керуючись високими гуманістичними міркуваннями, орієнтуючи на природність людської життєдіяльності, вона має і позитивні, і негативні наслідки. Позитивним є, безумовно, економія ресурсів, зменшення забруднення довкілля та ін.; негативні наслідки нерідко пов'язані з тим, що природні об'єкти та процеси, котрі використовуються як засіб екологізації, можуть повертатися до людини несподіваними загрозами. Тому тактика і стратегія екологізації виробництва мають враховувати весь комплекс обставин: знання, мораль, цінності, потреби, ідеали розвитку та ін.

Побудова демократичного суспільства з високорозвиненою економікою об'єктивно зумовлює потребу розвитку творчого потенціалу особистості, здатної до інноваційної активності, що є гарантом її успішної соціальної адаптації в сучасному світі. Мова йде про формування життєдіяльності, як інтегративної риси особистості, яка проявляється, головним чином, у тому, що людина вкладає творче начало у всі види діяльності [266, с . 26].

Кожний історичний етап розвитку суспільства зі своїми політичними, екологічними, економічними та соціальними проблемами висуває нові вимоги до особистості, актуалізує її певні соціально-психологічні властивості , необхідні для успішного розвитку. На етапі радикальних соціально-економічних перетворень, що здійснюються в Україні, зростає роль особистісної активності, відповідальності та професіоналізму. Стратегії самоздійснення особистості на життєвому шляху значною мірою пов' язуються із виборами тактик міжособистісної взаємодії та взаємостосунків. У цих формах соціальної активності виявляються здібності індивіда, його провідні потреби, цілі, цінності, спрямовані на успішне особистісне самоствердження [306]. Життєдіяльність особистості розглядається, з одного боку як вибір власного шляху та створення умов для його реалізації у запропонованих умовах, а з іншого, як втілення в процес самоздійснення творчого початку, який зумовлює і створення себе, і творче перетворення навколишніх обставин. В свою чергу культура життєдіяльності особистості розглядається як такий спосіб життя людини, при якому людина існує як істота, яка відтворює сама себе у всіх загальнолюдських характеристиках.

Процес відтворення, тобто становлення особистості як цілісності становить собою ніби вичерпування з існуючої нужди (нужди – жити, бути) тих можливостей, які потенційно могли б бути в індивіді. Але їх за різними причинами – немає. Справа в тому, що соціум у тому конкретному часі і конкретних історико-економічних умовах, коли в нього приходить й існує дана особистість, досить жорстко детермінує вияв і розвиток одних здібностей і призупинення та нереалізованість інших. Соціальний індивід (тобто індивід, який стає соціальною істотою, носієм всезагально-історичних здібностей) спочатку в своїх можливостях вичерпує самого себе для того, щоб з даного середовища максимально увібрати в себе ті потенції, ті сили, які йому притаманні. І потім ці сили повертаються у соціальне середовище в зовсім інших іпостасях. Вони повертаються в соціальних, опосередкованих, суб'єктивно значущих і для суспільства, і для індивіда потребово-мотиваційних силах [245, с. 3].

Тому в останній час зростає увага психологічної, педагогічної та соціально-філософської науки до вивчення різних виявів культури життєдіяльності, особистісних виборів, життєвої компетентності як передумов на шляху особистості до успішного самоствердження та взаємодії з оточуючими. Головним компонентом культури життєдіяльності є життєва компетентність, яка є поєднанням свідомо та цілеспрямовано набутих знань, достатніх для розуміння закономірностей розвитку певного суспільства й свого місця в ньому, з власним життєвим досвідом та вмінням доречного його застосування для забезпечення успішної життєдіяльності. Життєва компетентність – широке поняття, що включає компетентність у різних сферах людської діяльності [231, с. 61].

Тепер розглянемо культури життєтворчості особистості. Власне проблематика культури життєтворчості вперше оформилася в психології в розробках Л.В. Сохань і її послідовників. У тому або іншому ступені питання особистості як свідомого автора свого життя розглядалися російськими та українськими дослідниками в психології життєвого шляху, психології особистості і психології творчості, а зарубіжними – в екзистенційній і гуманістичній психології [331, с. 266].

Для сучасної філософії в дослідженні культури життєдіяльності однією з ключових є проблема співвідношення особистості і культури, вирішення якої має визначальне значення для з'ясування сенсу і сутності процесу культурно-історичного розвитку. Будучи достатньо традиційним для історії філософської думки, це питання набуває в наші дні нового змісту. Традиційна дихотомія «особистість – культура» в сучасній духовно-практичній ситуації не є однозначною, і в цьому складність проблеми. Самопочуття реального індивіда нерідко приходить до суперечності з потоком культурної творчості і результатами розвитку цивілізації. Виникає бажання знайти причини тих непередбачених культурних акцій, які опредметнилися в сучасному житті [2, с. 2]. Крім того, з розвитком усвідомлення екологічних проблем дихотомія переходить у трійцю: особистість – культура – природа, що вимагає залучення дещо іншої

методології та парадигми дослідження.

Традиційно дослідження закономірностей розвитку життєтворчої активності особистості в дорослому віці знаходиться на межі фундаментальних галузей психологічної науки: загальної психології – психології особистості, психології активності, продуктивного мислення, психології праці та професійної діяльності; вікової – генетичної психології, психології розвитку, психології дорослості, акмеології; соціальної – практичної психології, психології впливу; педагогічної – психології навчання дорослих, психолого-педагогічного забезпечення саморозвитку, особистісного зростання. Але зараз постає потреба залучення до методології філософських категорій (істина, сенс життя, рефлексія), соціологічних (соціалізація, інтеріоризація), педагогічних (виховання, самовиховання) та інших категорій та відповідних методів. Стрижневим визначенням при цьому залишається особистість, яка створює свій життєвий шлях.

Індивідуальність життєтворення проявляється в певній архітектоніці життєвого світу, створеного за неповторними законами, авторськими проектами. В цьому проекті в згорнутому плані існує загальнолюдський зміст, який відтворює еволюційний шлях, що пройшла родина, нація, культура, набутий досвід, який особистість навіть не усвідомлює. Життєтворчість є результатом саморуху особистості, активного ставлення до дійсності. Життєвий світ є відкритою системою, що вміє саморегулюватися, самоорганізовуватися, самозмінюватися. Цей світ виникає як результат численних взаємопроекцій внутрішнього і зовнішнього світів. Внутрішній світ особистості передбачає певні цінності, ідеали, які наслідує особистість. Як зберегти баланс між зовнішнім і внутрішнім світом, запобігти виникнення особистісних відхилень, появу дисгармоній у розвитку особистості, допомогти набути навиків вільного життєвого вибору – є головним питанням життєтворчості особистості [79, с. 49].

Існує безліч наукових підходів як у визначених науках та наукових галузях, так і міжгалузевих до визначення поняття життєтворчість та його компонентів. Так, життєтворчість визначається як сукупність діяльнісних характеристик життя: дій з організації життя (В. Калін, Є. Колесніков); діяльність особистості, що спрямована на проектування, планування, програмування та творче здійснення нею свого індивідуального життя (Г. Несен, Л. Сохань та ін.). Причому ця діяльність спрямовується водночас у двох напрямах: на пошук і подолання проблемних ситуацій (Г. Ложкін, Є. Колесніков, Н. Пов’якель, Н. Чепелєва та ін.), суперечностей життя (Л. Сохань та ін.), внутрішньоособистісних конфліктних ситуацій (Л. Іванцев та ін.); на творчу активність, творче здійснення власного життя, активно творчий процес, спрямований на відкриття унікального, неповторного в собі та реалізацію цього у власному житті [471, с. 7].

Важливий аспект культури життєтворчості полягає в тому, що життєтворчість передбачає так званий «життєвий вибір». Завдяки вибору людина приходить саме в те місце, де вона знаходиться на своєму життєвому шляху. Соціальний психолог Ерієнт виділяє три функції життєвого вибору: а)

утворення нового; б) збереження бажаного; в) звільнення від існуючого. Оскільки «внутрішнє» і «зовнішнє» завжди взаємопов'язані, то усі функції вибору будуть впливати одна на одну. Важливо узагальнити тенденції в «життєвому виборі». Який вибір особистість робить в своїх почуттях, думках , вчинках? Класифікуючи ці вибори можна виділити життєві стратегії, які впливають на життєтворчість [79, с. 45].

Зважаючи на те, що процес життєтворчості є цілісною реалізацією всіх потенціалів особистості творця, акмеологічним виявом її буття, життєтворчу активність визначають як особливий, інтегральний вид активності особистості, що складає симультанну єдність її адаптивного, продуктивного, пізнавального та суб'єктного типів, і характеризується цілісністю виявлення на предметному, когнітивному, соціальному й духовному рівнях прояву. З таких позицій життєтворча активність розглядається як активність суб'єкта життєтворчості, який свідомо реалізує цільовий або смисловий аспект цілісного буття відповідно до власного творчого задуму [471, с. 8].

Крім того у структурі культури життєтворчості панують таки складові, як сенс життя, воля до життя, життєздатність, життєва ситуація, життєвий шлях. Сенс життя розглядається і як глобальна філософська категорія свідомого буття людини [379, с. 401], і як суб'єктивна мета, яку ставить перед собою окрема особистість. Воля до життя є похідною від духовного здоров'я особистості, і водночас вона є одним із найважливіших «регуляторів», що забезпечують максимально можливий рівень і душевного, і фізичного здоров'я. Воля до життя – це мобілізація сил на втілення смислу життя в певному способі життя, зокрема мобілізації на осягнення життєстверджуючого смислу смерті: не просто існувати, а саме повноцінно жити, устигнути відбутися повноцінною особистістю; навчитися цінувати життя, берегти людей, особливо близьких, поки вони живі; бути відповідальним за себе і своїх близьких перед власною моральною совістю. Формування волі до життя безпосередньо пов'язане з перетворенням особистості зі стихійного на свідомого суб'єкта власного життя.

Життєздатність – це спроможність суб'єкта відтворювати себе, свою культуру, свої взаємини всупереч нескінченним потокам небезпек, долаючи їх і відповідаючи на них відповідно до реального виклику історії людської долі [143, с. 28].

Життєтворча парадигма сповідує розвивальний спосіб життя особистості у виховувальному середовищі з орієнтацією як на розвиток, так і саморозвиток потенційних можливостей особистості [267, с. 107].

Будь-яка концепція життєтворчості оперує поняттями самоактуалізація, саморегуляція, самоздійснення, самовдосконалення, саморозвиток, самосвідомість, самоствердження, само реабілітація, само прогнозування, самосприйняття, самоаналіз, самооцінка тощо. Сутність кожного з цих понять пов'язана з самостійністю особистості. Самостійно планувати власну діяльність, самостійно приймати рішення й нести відповідальність за

результати діяльності – одні з показників сформованості життєвої компетентності особистості [144, с. 15]. Така особистість володіє технологією самої себе: тіло, душу, думки, поведінку, спосіб життя – усього себе перетворює для досягнення щастя, чистоти, мудрості, досконалості, успіху. Адже тільки самостійна людина здатна будувати свій життєвий простір, проголошуючи творчість принципом життя в технології життєздійснення.

Поняття життєвої ситуації особистості визначається сукупністю обставин життєдіяльності, природних і соціальних чинників, які певним чином, прямо або опосередковано, впливають на поведінку людини, її стан і внутрішній світ, зумовлюють зміст і напрями її розвитку, сприяють виникненню та розв'язанню проблем. Життєва ситуація складається з усвідомлюваних особистістю обставин своєї життєдіяльності та обставин неусвідомлюваних, які хоча й існують об'єктивно, але не помічаються людиною [307, с. 3].

Поняття життєва ситуація є спорідненою із поняттям життєвий шлях (вони взаємодіють діалектично як частина та ціле). В сучасній науці існує значна кількість концепцій життєвого шляху особистості. Це зумовлено низкою причин. По-перше, категорія життєвого шляху особистості у багатьох концепціях є змістовним інтегруючим поняттям, за допомогою якого можна узгодити і систематизувати цілу низку явищ індивідуального розвитку людини. Інтерпретації феноменів людського буття із застосуванням категорії життєвого шляху у філософії, соціології, педагогіці і психології, особливо – у практичній психології, набувають повноти, системності та остаточного значення [307, с. 2].

По-друге, специфічною умовою, за якої відбувається дослідження проблем життєвого шляху особистості сьогодні, є ситуація суспільної кризи, під час якої загострюються всі життєві і сутнісні проблеми індивіда. Це вимагає від особистості рефлексії своїх вчинків і поведінки, здібностей, інтенцій і нахилів, а також планування своєї поведінки у найближчій і віддаленій перспективі, формування умінь і навичок розв' язання різного роду конфліктів і проблем, узгодження своїх життєвих планів і задумів з власними можливостями, з одного боку, та з суспільними умовами – з іншого.

Крім того, поняття життєтворчості складається також із розуміння процесу творчості. У психології, незважаючи на тривалі дискусії, до сьогодні зберігається неоднозначне трактування творчого потенціалу. Причини полягають як у складності цього феномена, так і у наявності різних рівнів його дослідження, зокрема у філософії, наукознавстві, багатьох галузях психології, ставиться питання про реалізацію творчого потенціалу, як самобутньо-творчої самореалізації власного Я. Творча реалізація – свідома, цілеспрямована діяльність особистості, спрямована на виявлення власних сил , можливостей, обдарувань і здібностей та реалізацію власного «Я». Вона, як соціально-психологічний механізм творчої діяльності, виражає особливості поведінкового компоненту творчого ставлення до дійсності. Визначальною

рисою творчої реалізації сенсу життя є здатність взяти на себе відповідальність перед самим собою за втілення цього сенсу в життя, вважає Д.О. Леонтьєв (1999). Цінність творчої реалізації полягає не тільки в результаті – в продукті творчості, але в самому процесі: емоційному включенні, прагненні шукати й випробовувати різні рішення, виявляти своє розуміння та ставлення до того, що оточує, що допомагає розкрити її внутрішній світ, особливості сприйняття й уяви, інтереси, здібності, відкривати нове про себе, отримуючи від цього особливе задоволення. Оптимальним є стан змобілізованості потенційних можливостей і здібностей, наявність в цьому стані настановлення діяти у відповідності із мінливими чи постійними ускладненими умовами [203, с. 75].

Творчість – атрибут людської діяльності; вища форма активності та самостійної діяльності людини і суспільства, яка містить елемент нового, припускає оригінальну і продуктивну діяльність, здатність до вирішення проблемних ситуацій, продуктивну уяву у поєднанні з критичним ставленням до досягнутого результату. Межі творчості охоплюють дії від нестандартного рішення простого завдання до повної реалізації унікальних потенцій індивіда у певній галузі [210, с. 78].

Творча діяльність – це самодіяльність, яка охоплює зміну дійсності і самореалізацію особистості у процесі творення матеріальних і духовних цінностей, нових, більш прогресивних, форм управління, виховання і т.д. і розширює межі людських можливостей. Самоактуалізація – наукове поняття, яке реферує певні процеси у реальному світі. Воно говорить про наявність «самості», котра потребує «актуалізації» і означає практичний аспект діяльності у зовнішньому плані, вчинки і дії, спрямовані на виконання життєвого плану. Особливості самоактуалізації полягають у тому, що: кожна дія повинна закінчитися яким-небудь конкретним, описовим результатом; об’єкт, на який спрямована діяльність, і суб’єкт цієї діяльності співпадають (дія, спрямована на самоперетворення); увага звертається на те, що суб’єкт як джерело активності, може зробити сам, без допомоги з боку інших, тобто до отримання результату інші суб’єкти непричетні.

Таким чином, життєдіяльність особистості – це особистісна, рефлексійна дія, спрямована на відтворення себе у всіх складових із залученням творчих складових особистості, але під впливом загальнолюдських, загальнофілософських імперативів. Одним з головних аспектів культури життєдіяльності є аспект екологічний, оскільки він охоплює собою не тільки природу, але й культуру, людину, її духовність тощо. Ситуація суспільної кризи, як відомо не може існувати окремо від інших двох складових зазначеної вище трійці (культура, природа). Тому суспільна криза, яка відбивається на всіх перелічених складових життєтворчості особистості є, в свою чергу тільки складовою кризи системи людина – культура – природа. Підвищення вимог соціального середовища до гнучкості людського мислення й поведінки, самостійності, готовності розраховувати тільки на самого себе, до відкритості новим формам самореалізації та особистісної життєтворчості ставлять вимогу більш

ефективного використання потенційних можливостей людини. Але це, в свою чергу висуває вимоги більш ефективного використання культури та природи. В сучасному стані суспільного розвитку використання природи стає причиною порушення екологічної рівноваги. Порушення екологічної рівноваги в біосфері стає провідним чинником погіршення здоров'я людини [47, с. 123]. Здоров'я, в свою чергу є головною умовою життєдіяльності людини, визначення та здійснення життєвого шляху. З огляду на це актуальною стає проблема пошуку нових неруйнівних стратегій поведінки людини в біосфері.

Саморозвиток і є атрибутивна ознака особистості, а в культурі завжди присутній особистісний чинник саморозвитку, тобто перетворення багатства культурного досвіду попередніх поколінь у внутрішнє багатство індивідів, що знову втілюють його зміст у своїй соціальній діяльності, спрямованої, в свою чергу, на перетворення дійсності і самої людини. Культура, таким чином, виступає не як завершений стан, а як процес, що по суті своїй не має кінцевої ланки. Але цей процес завжди має соціальну змістовність. Розробка світоглядних поглядів особистості виявляється фактором збагачення і активізації зв'язків людини з культурою, а отже, і соціуму в цілому.

Ядром же нормативно-ціннісної системи формування особистості, органічною формою передбачення як актуалізації потенціального в свідомості людини являється ідеал. В ньому втілюється бажаний і належний образ суспільного і особистого життя (ідеал особистості і ідеал суспільства) [2, с. 8]. До цього додається ідеал здоров'я людини, екологічного стану навколишнього середовища.

Життєдіяльність спонукає активність, завдяки якій відбувається зустріч індивіда з різноманітними об'єктами соціального та природного світу. Вибір об'єкта, що найбільше відповідає потребі життєтворчості, є сутнісною подією в житті особистості. В ній не лише народжується потреба, в ній вперше відбувається акт пізнання світу, коли умовно рефлекторні (отже, суто природні) механізми сенсорно-перцептивної, мнемічної, інтелектуальної сфери специфічно «запліднюються» нуждою і потребою (афективним), і виникає образ. Лише тепер виникає те «ключове переживання», яке Л. Виготський вважав дійсною «одиницею» становлення особистості. Глобальність природи потреби в життєтворчості дозволяє зрозуміти нерозривну єдність всього живого, що існує на Землі. З іншого боку, таке розуміння сприяє вирішенню теоретико-логічної проблеми визначення дійсного місця цього явища в ряду відомих інтенцій живої істоти і, безумовно, людини [245, с. 5].

Сучасна екологічна ситуація як у світі в цілому, так і в Україні зокрема є предметом постійного інтересу наукових і суспільних кіл. Це пов'язано з тим, що загроза екологічних криз глобального і регіонального масштабу нині стає все більш актуальною. Джерела цих сучасних кризових ситуацій можуть бути в далекому минулому. Екологічна ситуація складалася протягом не тільки останніх років, але й усього існування та розвитку етносів. Можна

говорити про те, що виживання етносів багато в чому залежить від того, наскільки зрілою є їхня екологічна культура. Елементи екологічної культури формуються й виявляються в різних сферах життя суспільства: економічній, соціальній, політичній, духовній, моральній [394, с. 2].

Екологічна криза є явищем оборотним. Багато природних криз долаються шляхом самоорганізації біологічних систем, однак у ситуації, коли криза викликана антропогенним впливом, можливостей самовідновлення природних систем може бути недостатньо. Розвиваючись, особистість творить як свою історію, так і історію свого часу. Загалом, хоча вирішальними для розгортання життєвого шляху виявляються життєва подія і конкретний вчинок, але наявність життєвого проекту, здатність людини не тільки до вибору зовнішніх умов, а й до їх формування в певних межах, не можуть не вплинути на її здатність до вибору конкретної життєвої стратегії. І якщо з більшою упевненістю про вирішальний вплив на життєвий шлях особистості подій і вчинків можна говорити у її ранньому віці, то для зрілої людини більш значущою і характерною є її здатність (звісно, за умов наявності життєвого досвіду, життєвого плану, бажання і волі) до вибору та формування обставин і вчинків. Такий підхід до особистості дозволяє простежувати, з одного боку, вплив культурно-історичного часу на людину, а з другого, – вплив людини на свій час. Останній може бути в окремих випадках значним або навіть вирішальним [307, с. 11]. Вибір та формування обставин і чинників життєдіяльності особистості віддзеркалюється на ближньому оточенні, на загальному рівні, на рівні мегасистем, до якої належить екосистема.

Зміни в навколишньому природному чи соціальному середовищі, що стосуються конкретної людини, створюють елемент новизни ситуації, що є джерелом виникнення в індивіда орієнтувальних потреб. Під впливом останніх здійснюється мотивація поведінки людини (її називають адаптивною), спрямованої на задоволення орієнтувальних потреб, формуються у свідомості мета і програма цієї поведінки. Мета поведінки – досягти адекватного оцінювання змін середовища та нової ситуації в цілому, визначити значущість цих змін для себе та для успішної взаємодії із середовищем, а також потреби коригувати цю взаємодію, шляхи її здійснення. Програма поведінки передбачає вивчення та аналіз інформації про зміни, розширення для цього рівня емоційних контактів, співвіднесення особистих інтересів і цінностей із суспільно значущими цінностями та їх змінами [321, с. 6]. Екологічна складова життєтворчості, таким чином, передбачає таку програму поведінки, де співвіднесення особистих інтересів і цінностей відбувається не тільки з суспільно значимими, а й з екозначимими.

Для гармонізації взаємодії людини з біосферою важливим є вивчення закономірностей цієї взаємодії, вирішення проблеми розвитку якості народонаселення, збереження і розвитку здоров’я, удосконалення психофізіологічних можливостей людини. Ці питання вирішує екологія людини. Екологія людини є однією з фундаментальних дисциплін, які

сприяють формуванню еколого-валеологічної культури особистості. Еколого -валеологічну культуру визначають як інтегративне соціально-психологічне утворення в структурі особистості, складний конгломерат установок у професійній, суспільній та індивідуальній свідомості, які засновані на уявленні про біопсихосоціальний і космопланетарний феномен людини та визначають екологічно-безпечну і здоров'язберігаючу стратегію взаємодії людини з біосферою [47, с. 122].

Крім того особистість має ще й духовний вимір. В. Ямницький [471, с. 14] у своєму дослідженні аналізує підходи до духовної сутності життєтворчості та звертається до Л. Буєвої, яка відзначає, що поняття духовності може бути використане для характеристики суб' єктивного внутрішнього світу людини як духовного світу особистості, воно є визначальним із позицій її смисложиттєвих цінностей. Проблема духовності розглядається як проблема виходу людини за межі вузькоемпіричного буття, подолання себе вчорашнього у процесі оновлення й удосконалення, сходження особистості до власних ідеалів, цінностей, їх реалізація впродовж життєвого шляху, духовність – це проблема життєтворчості. М. Савчин вважає духовною основою людини її внутрішню особу. На його думку, духовність – це не продукт культури, що нав'язаний людині ззовні, це істинне єство людини, що дрімає в глибинах її духу, її надсвідомого, вищій момент людської індивідуальності [471, с. 14].

У іншому дослідженні неофрейдист Еріх Фромм так характеризує наслідки життєтворчої спрямованості людського способу буття, які пов'язані зі здатністю та необхідністю для людини творити так звану «другу природу»: людина є природною істотою, яка немовби випала з природи. Вона мусить полишати старий, надійний, відносно добре знайомий стан заради нового стану, яким ще тільки має оволодіти. Вона завжди в полоні двох протидіючих тенденцій: з одного боку, вибратися з материнського лона, із захищеності (проте несвободи) на свободу; з іншого боку, повернутися до материнського лона, до природи, до безпечного, відомого, звичного стану. Ця необхідність шукати все нових та нових розв'язань суперечностей власного існування, шукати все більш високих форм єднання з природою, іншими людьми та з самою собою є джерелом усіх психічних сил, що спонукають людину до діяльності [43, с. 416].

Екологічна діяльність є центральним елементом екологічної культури, а остання передбачає наявність у людини екологічних знань, високої екологічної свідомості, екологічних переконань, а також практичні дії, які узгоджуються з вимогою дбайливого ставлення до природи. Формування та подальший розвиток екологічної свідомості українців може стати основою самоусвідомлення в сучасному світі, базисом національної самоідентифікації , допоможе зміцнити й зберегти цілісність українського народу, забезпечить взаємозв'язок, спадкоємність поколінь [394, с. 16].

Нині, після тривалого періоду занепаду, українська економіка вступає у фазу санації. Однак ці позитивні зрушення мають і зворотний бік. Адже

за сприятливих економічних умов активно розвиватиметься виробництво, а відтак проблеми екології постануть з іще більшою силою. Це означає, що нагально потає потреба формування екологічної складової життєтворчості особистості шляхом виховання та формування екологічної культури. Механізмів формування екологічної культури життєтворчості, окрім освіти існує декілька, провідну роль з яких посідають засоби масової інформації. Це означає, що від представників мас-медіа, які висвітлюють екологічну тематику, вимагатиметься концентрація уваги, зусиль, застосування нових методів і знань. Адже екологічна свідомість формується під впливом засобів масової інформації не менш, ніж шляхом власного досвіду. Нажаль сьогодні журналісти часто експлуатують екопроблематику, висвітлюючи лише ті її сторони, які можуть вразити читача негативом, сенсаційністю чи курйозністю. Такі публікації зазвичай не здатні забезпечити аудиторію повною, достовірною та об'єктивною інформацією. Через брак глибоких, зрілих висновків щодо тих чи інших екологічних подій та явищ проблематика довкілля в мас-медіа часто стає другорядною, не здатною привернути увагу читачів, а відтак утрачає свій глибокий соціальний підтекст у ЗМІ [285, с. 12]. Таким чином, втрачається один з найвагоміших факторів впливу на екологічну складову життєтворчості особистості.

Для аналізу поняття культури життєтворчості необхідно виявити складові розуміння екології, культури та особистості, які знаходяться в основі цього поняття та проаналізувати точки зору на них.

В філософські дискусії XX – XXI століть наполегливо проникає ідея про ворожість культури первісній людській природі. Подібні уявлення виникають в руслі таких філософських течій, як психоаналіз, філософська антропологія, соціобіологія. Так, з точки зору психоаналізу (З. Фрейд, К. Юнг та ін.) культура служить оковами для спонтанних, інстинктивних спонукань людини. Філософська антропологія в особі її сучасних представників (Г. Маркузе, Е. Фромм, М. Шелер) теж попереджає, що соціальність, як в залізні кайдани, заковує природні імпульси людини, і якщо розвиток цивілізації не буде співвідноситися з біологічною природою людини, катастрофа виявиться неминучою. Соціобіологи (М. Рьюз , Д. Фрідмен, Едвард О. Уілсон та ін.) намагаються розглянути питання про те, якою мірою поведінка людини зумовлена генетичними факторами, і як співвідносяться культурна еволюція з генетикою людини [2, с. 3]. Таким чином, антитеза «культура – природа» і «культура – особистість» доведена до межі, і ухил робиться в бік заперечення культури, її дискредитації.

Проблема людини та її життєздійснення – це проблема, що має позачасовий та позапросторовий вимір. Очевидно, ця проблема виникла водночас із усвідомленням людиною себе самої, зі здатністю чітко диференціювати свою відмінність від інших осіб навколишньої дійсності. Пошук відповідей на питання «Хто Я-людина?», «Чому Я?», «Навіщо Я?» та ін. певною мірою ініціювали виникнення конкретних напрямів осмислення цих питань та відповідей на них – міфології, філософії, науки. В кожному із цих напрямів формувалася певна система уявлень про людину, які знаходили

оформлення за змістом в окремі парадигми і течії. Так, у філософії – персоналізм, екзистенціалізм та ін.; у психології – психоаналіз, біхевіоризм, когнітивізм та ін. Сьогодні маємо своєрідний конгломерат визначень людини , як ось: людина – це істота, «яка творить історію» (Гадамер), «яка зайнята доланням, придушуванням сексуальних потягів» (Фрейд), «яка здатна створювати собі проблеми» (Марсел), «яка здатна творити помилки» (Рікуер), «яка придумує утопії» (Блок), «яка здатна вступати в діалог» (Бубер), «це істота релігійна» (Лукман), «це істота вільна» (Сартр), «істота, яка здатна сказати «ні» інстинктивному імпульсу» (Шепер), «істота, яка змогла піднятися над інстинктом» (Плесснер), «це тварина, яка здатна обіцяти» (Ніцше), «це тварина, яка має почуття сорому» (Вол. Соловйов) тощо [186, с. 142]. Жодне з цих визначень, зрештою, як і вся їх сукупність не знімає актуальності досліджень людини, оскільки не може претендувати на довершеність та остаточність.

Українська дослідниця І.В. Агієнко визначає, що серед нових робіт українських філософів є такі, в яких ця проблема висвітлюється з нетрадиційних позицій. В.Г. Табачківський в своїх працях критично переосмислює ідею «безмасштабності» саморозвитку особистості в контексті проблеми відчуження, відстоюючи тезу про вічність феномену відчуження. Т .О. Метельова досліджує проблему особистісного начала в різних типах соціальності. В роботах В.Б. Попова з’ясовуються істотні особливості відносин особистість – етнос – суспільство. Проблеми особистісного самовизначення людини і виділення основних характеристик особистісної субперсоналії аналізуються в роботах Л.А. Солонько. Однак, навіть при значному розширенні спектру дослідження проблеми дихотомії «особистість – культура», розробка її в теперішній час залишається однією з найактуальніших [2, с. 14].

Таким чином, під особистістю мається на увазі інтегральна якість людини, об’єднуюча в цілісність всі її психічні властивості, процеси і відносини, детермінована внутрішніми та зовнішніми чинниками існування індивіда, яка різко відрізняє її від інших людей [331, с. 271]. Творчість, як це визначалося вище, є атрибутивною ознакою особистості, що вирізняє її від іншої природи.

Результати творчої діяльності людини можуть знаходитись у дуже широкому діапазоні: від відкриття в науці, техніці, створення шедеврів до вміння прикрасити кімнату, змоделювати щось, оформити букет квітів і т.д. Разом з тим не всі продукти творчості є рівноцінними для самого автора. В одних випадках – це потреба у самовираженні, в спілкуванні зі своїм другим «Я», а в інших – актуалізація таких захисних механізмів психіки як катарсис, сублімація, ідентифікація, перенесення і т.д., коли сам продукт, як і процес, є психотерапевтичним засобом для автора. «Це і бажання «польоту», радості, внутрішньої окриленості, коли набирає сили прагнення розкритись, максимально повно виразитись. Саме тут приходить на допомогу метафора, яка долає «вузькі» комунікативні обмеження у пориві сплеску емоцій, коли почуттєвий стан автора в стократ сильніший за мовні можливості. Так

народжується поетична, музична і ін. творчість та її продукти. Продукт творчості може бути суспільно визнаний, схвалений та прийнятий відповідним соціумом і «особистісний», який має значення виключно для автора [266, с. 27]». Об'єктом творчої дії може поставати як сама особистість, так і соціальне, і природне середовище. Тому розгляд цих понять потрібно здійснювати як розгляд величин взаємопов'язаних і таких, що обумовлюють одне одного.

Ця теза підкріплюється також з боку природничо-наукової методології, яка відзначає, що у межах живої природи Землі ми не зустрічаємо жодного випадку, коли організм існував би сам, відокремлено, ізольовано від інших організмів. Осмислення цього факту як фундаментального привело свого часу В.І. Вернадського і Т. де Шардена до створення теорії біосфери, а потім і ноосфери як унікальної єдності земного життя. Насправді, цей факт говорить про дуже суттєву річ: існування і експансія життя на всіх його рівнях забезпечується не лише нескінченною енергією розмноження, а й таким же нескінченним потягом до співіснування. Нужда є основою поєднання цих двох сил, які в своїй єдності й створюють могутній потік нескінченного існування. Коріння соціального, безумовно, знаходиться в найпростішій взаємодії живих істот, яка є абсолютно необхідним атрибутивним фактом, точно таким же за значущістю, як і розмноження. Отже, нужда відпочатково є поєднанням двох глобальних прагнень – розмноження і взаємодії («біологічного» і «соціального»). Одне не можливе без іншого, і це є, якщо хочете, – імператив існування живого. І виходить, що точно так, як організму, щоб жити, треба боротися з оточенням (на всіх рівнях живого), так само йому необхідно і бути разом з іншим живим, а це викликає розвиток відповідних форм поведінки [245, с. 11].

Видатний філософ XX ст. Х. Ортега-і-Гассет зазначав: «Мені дано «моє життя», і моє життя – це передусім те, що я знаходжусь у світі; і не в якому-небудь невизначеному, а в цьому світі, у цьому нинішньому, і не просто в цьому театрі, а саме в цей момент, роблячи те, що я в ньому роблю, у цьому театральному фрагменті мого життєвого світу, я філософствую. Отже, корінне питання філософії полягає в тому, щоб визначити цей образ буття, цю реальність, якою ми називаємо «наше життя». Отже, життя – це те, чого ніхто не може зробити за мене, життя існує без права передачі, це не абстрактне поняття, це моє найіндивідуальніше буття [143, с. 212]». Така інтерпретація полягає у визначенні індивідуального акту життєтворчості та індивідуальної відповідальності, перш за все перед собою. Для такого розуміння потрібен дуже високий рівень культури та самосвідомості.

У межах гуманістичного підходу в працях А. Маслоу, К. Роджерса, В. Франка, Ф. Перлза уявлення про людину полягають в тому, що це істота, яка перебуває в стані розвитку, прагне самоактуалізації, їй притаманна свобода волі, вона має можливість приймати рішення і брати на себе відповідальність . У теоріях психоаналізу З. Фрейда, індивідуальної психології А. Адлера, аналітичної психології К. Юнга, транзактного аналізу Е. Берна особистість не

тільки вивчається, – вона піддається психотерапевтичним впливам і корекціям, які здійснюються на основі усвідомлення клієнтом своїх глибинних внутрішніх процесів і оволодіння ними [307, с. 5]. Такі підходи розуміють не тільки рефлексію власного здійснення життя та життєтворчості, а й розглядають особистість як об'єкт активного впливу та взаємодії. Але й досі визначення особистості з боку її життєтворчості залишається прерогативою психології та педагогіки, рідше соціології, що не передбачає аналізу системності особистості із природою. Цю прогалину може закрити соціоекологія, яка поєднує особистість, як соціальну істоту, та людину, як біологічну істоту.

У контексті соціальної екології стає очевидним, що утилітарно-прагматичне ставлення до природи нині доповнюється усвідомленням прогресуючої залежності самої природи від людини та її діяльності [233, с. 13]. Дослідники цієї проблематики (філософи, екологи, футурологи) сподіваються на радикальні зміни у фундаментальному протистоянні людини та природи, які забезпечать перехід від ідеї абсолютного панування над природою до ідеї партнерства між людиною та природою. Рівень зрілості й передбачуваності людської діяльності взагалі, а екологічної діяльності зокрема, є об'єктивним індикатором рівня культури людини й суспільства. Екологічна діяльність стає важливим компонентом сучасної культурології. Перш за все, вона передбачає усвідомлення на соціально-філософському та конкретно-науковому рівнях сенсу проблеми раціонального природокористування та охорони навколишнього середовища. Очевидним є те, що така проблема не може бути вирішена без світоглядного контексту, без формування екологічної свідомості, екологічної культури, моральних основ природотворчої та природоохоронної діяльності. У цьому аспекті вихідним є розуміння культури як процесу діяльності та її продуктів, що характеризує людину як розумну, вільну та морально відповідальну істоту. Культура охоплює всю сферу суспільної діяльності людини, включаючи як її матеріальні, так і ідеальні форми.

Розгляд культурологічних та екологічних проблем як споріднених, з урахуванням їх взаємозв'язку і взаємовпливу, видається продуктивним для адекватного усвідомлення сучасних екологічних реалій; він вносить багато суттєвих уточнень в уявлення про таке складне й багатоаспектне явище, як культура, що вступила в екологічний етап свого розвитку. Сьогодні екологічна компетентність стає без сумніву обов'язковою ознакою загальнолюдської культури. Людське ставлення до природного оточення передбачає не лише раціональне використання сил і ресурсів природи, але й відповідальність за подальші результати цього використання. Екологічна культура зазнає конкретної трансформації в процесі історичного розвитку й знаходиться під впливом різносторонніх протиріч у життєдіяльності суспільства – економічних, соціальних, ідеологічних та інших. Якісні зміни, що відбулися в структурі матеріального виробництва, є визначальними в процесі природно-перетворювальної підсистеми екологічної культури. На кожному етапі соціоприродної взаємодії вона

включає всю сукупність способів матеріально-практичної діяльності з перетворення природи. Екокультурні стереотипи постають як транслятор досвіду екологічної діяльності в процесі історичного розвитку людства. Разом з тим, екологічна культура виконує й протилежну функцію подолання наявних екокультурних стереотипів, творення нових цільових програм безпосередньої дії на природу, тобто виступає як творча діяльність [233, с. 14].

Ситуація життєтворчості пов'язана з тим, що творіння свого життя – це не просто процес змін і перетворень життєвих програм і стратегій, заснованих на ціннісних орієнтаціях, розвинутих саморефлексії та самопізнанні. Це акт вибору, причому вибору не між наявними, доступними для привласнення альтернативами життя, а вибору народження, під час якого створюється людина, здатна здійснити це життя [331, с. 272]. Л.І. Воробйова пропонує використовувати в цьому випадку поняття «автор», обґрунтовуючи адекватність його застосування сутнісними характеристиками даного поняття [78, с. 151]. Так, згідно її думки, автор – це завжди конкретна особистість, що володіє здібністю до проекції себе у все, чим вона займається і в те, як живе. Автор вкорінений у світі, в буттєвому контексті, який має на увазі певний екзистенційний досвід (досвід відкидання або прийняття, болю, радості, туги, самоти, відповідальності, любові, власній скінченності і так далі). Автор смертний, а тому причетний до всіх модусів існування і здатний на вчинок як реалізацію цілісності сенсу життя та сенсу смерті. Причетність автора має на увазі не життєдіяльність, а відповідальність і свободу вибору свого життя.

Вироблення творчою особистістю моральних орієнтацій багато в чому залежить від її адекватних уявлень про рівень розвитку суспільства та його соціальні, політичні і моральні принципи. Такі уявлення сприяють запобіганню появи розбіжностей між системою знань і життєвим досвідом, стимулюють особистість реалізовувати моральні принципи, норми у власній поведінці. Відзначаючи своєрідність прийняття особистістю зовнішніх моральних впливів О.О. Бодальов писав: «Сформовані у людини в минулому її досвіді ціннісні орієнтації, які виявляються в еталонах-мірках, що застосовуються нею до кожного із впливів, під які вона підпадає, завжди точно відображають стан її мотиваційно-потребової сфери, емоційних почуттів, принципів поведінки. Вони роблять сприймання нею дійсності у кожен момент її буття дуже вибірковим, а ставлення до неї – суб'єктивним. Такою ж суб'єктивністю постійно характеризується і її поведінка. Оскільки на ній завжди лежить відбиток своєрідності оцінки морального впливу, а також всієї ситуації, пов'язаної з ним [46, с. 61]». Розвиток і функціонування моральної свідомості в напрямку соціальних установок суспільства здійснюється не лише в системі знань і орієнтацій, але й у переході до діяльності. Життєтворчість повинна носити моральний характер, тобто особистість має співвідносити життєві дії та плани із моральними нормами суспільства, в якому вона існує. Але, поряд с тим життєтворчість співвідноситься також із загальнолюдськими імперативами у всьому їх

високому сенсі.

Єдність свідомості і поведінки – обов'язкова умова постійного вдосконалення моральності творчої особистості. Моральний розвиток індивіда залежить надалі від характеру включення його в життєдіяльність суспільства, від повноти спілкування, яке складає зміст діяльності індивіда, від тієї системи суспільних і міжособистісних взаємин, у яких існує людина, від виховного та соціалізаційного впливу, що на неї спрямовано. Формуючись у певних соціальних умовах, моральність творчої особистості втілює в собі високі суспільні інтереси, активізує свою соціальну діяльність, прилучається до свідомого втручання в справи суспільства, свідомо обираючи своє місце в ньому. У суспільстві індивід пов'язаний з відповідним ставленням до інших людей, до об'єктів природного і соціального середовища, у нього складається свідоме ставлення до дійсності, яке проходить і через його моральність. Оскільки прогресивний розвиток завжди висуває нові вимоги до людей не лише в моральній сфері, а й у професійній діяльності, загальній культурі, в ідейно-політичному світогляді, в умінні правильно зрозуміти і оцінити досягнення суспільства, правильно розібратися в міжнародній обстановці, знайти шляхи і засоби для подолання недоліків, правильна моральна орієнтація у процесах, що відбуваються в суспільстві є для творчої особистості конче потрібною.

Сучасна цивілізація переживає кризу, в основі якої – глобальна криза культури, яка є результатом вичерпаності можливостей її розвитку у відчужених формах. Але при цьому культура оцінюється як засіб творчої самореалізації кожного члена суспільства і арсенал суспільних нововведень. Звідси прагнення виявити потенціал культури, її внутрішні резерви, можливості активізації в ім'я розвитку як особистості, так і суспільства. Для цього потрібна наявність світоглядних, соціальних, моральних і естетичних ідеалів, реалізація яких є неможливою без інтелекту, волі і свободи. Особистість соціокультурна за своєю сутністю, але індивідуально неповторна за способом свого існування. Однак тільки асиміляція культурних цінностей ще не вирішує проблеми, в цьому споживацько-пасивному вимірі людина проявляє себе лише як об'єкт культурно-історичного процесу. А ось що б культура була саме процесом, а не тільки сукупністю готових цінностей, потрібний постійний саморозвиток людини і людства. Суб'єктом культури може бути лише індивід, який прагне саморозвитку, самоформування, самооцінки [2, с. 7]. З іншого боку, суб'єктом культури та життєтворчості може бути тільки така особистість, яка сприймає загальну картину світу у сукупності трійці: суспільство – культура – природа, без винятку жодного компонента.

Унікальність біопсихосоціального феномена людини, планетарний і космічний резонанс діяльності людства, глобальні масштаби біосферних змін розширюють предмет сучасної екології людини як науки. Складність прямих і зворотних зв'язків людини з навколишнім середовищем, що швидко змінюється, потребує широкого кола наук для їх вирішення. Тому з розділу біологічної галузі сучасна екологія людини поступово перетворюється в

міждисциплінарну галузь знань, комплексну синтетичну проблему, яка об' єднує досягнення і зусилля багатьох наук. Специфіка екології людини, обсяг фактів, понять і інтерпретацій, наявність значної кількості вузько специфічних тем та проблем надають право вважати її найважливішою і найактуальнішою галуззю сучасної науки [47, с. 122].

Існує декілька точок зору щодо сприйняття людиною природи [304].

Антропоцентризм (людиноцентризм) є фундаментальним світоглядним орієнтиром людського роду, одвічним переконанням, що саме людина є центром і вищою метою світобудови. Всесвіт створений саме для людини і всі його фрагменти й процеси налаштовані для задоволення її потреб.

Іншою точкою зору виступає біоцентризм – сприйняття усіх живих істот, усіх фрагментів системи Земля як таких, що мають цінність самі по собі незалежно від людських інтересів. Представники біоцентризму вважають, що ми живемо у світі взаємозалежних, конкуруючих один з одним організмів. Наші моральні і політичні ідеали не можуть обмежуватися інтересами суспільства, яке мусить, нарешті, усвідомити проблему своєї відповідальності перед тваринами і рослинами. Не слід до людського суспільства застосовувати один спосіб пояснення, а до «недолюдського» – інший. Парадоксальним є те, що ми відкидаємо рабство, канібалізм та вбивство і, в той же час, виправдовуємо одомашнення, власну плотоядність та мисливство. Все, що існує в природі, має свою цінність і право на існування. Основоположник екоцентизму О. Леопольд писав про необхідність поширити морально-екологічні принципи від окремих живих істот до екосистем. Наша планета є не сировинною коморою, а живим утворенням.

Натуралізм пов'язується з екологічною культурою, наголошує на органічному поєднанні людини з природою й безпосередньо виходить на проблеми формування духовного світу людини, на комплекс проблем, які були раніше виключно компетенцією етики та естетики.

Дискусія між антропоцентизмом та натуралізмом безпосередньо виводить на проблему моральності. Екологія не може не звертатися до внутрішнього світу людини і тому постійно балансує між раціоналістичною регламентацією та ірраціональністю етичних переконань.

Виходячи з цього, за походженням екологічні кризи поділяються на природні й антропогенні. Оскільки в сучасному світі регулятором стану біологічних систем усе частіше стає людина, яка може виконувати як руйнівну, так і стабілізаційну функцію, то насамперед важливо звернути увагу на антропогенний вплив. Антропогенні екологічні кризи – це такі неврівноважені стани у функціонуванні й розвитку екосистем, що викликані людиною (її діяльністю, існуванням, опосередкованими впливами тощо). Антропогенний біосферний ефект пояснюють особливостями життєдіяльності та життєтворчості людини як родової істоти, що набула специфічної адаптації до навколишнього середовища й уже через це не може не впливати на нього. Взаємодія людини з навколишнім середовищем відображується в діяльнісному вияві екологічної культури [394,

с. 8].

Мотивація ж життєтворчості особистості виявляється у тенденції до пошуку й ризику, заснованих на бажанні досягнути й перевірити свої можливості. «В найкоротшому варіанті ми можемо говорити про творчу особистість як про таку, що володіє стратегіями розв'язання нових завдань, реалізує ці стратегії, здатна внести відповідні зміни у свою діяльність в залежності від конкретних умов та власних можливостей ,та відповідає за ці зміни. За цими характеристиками фактично можна побачити три основні складові особистості як цілісної системи, а саме її інтелектуальні, вольові, емоційні якості, що об'єднані творчими здібностями» – робить висновок у своїх роботах В.О. Моляко [271, с. 4]. Реалізація творчого потенціалу в інноваційній діяльності незмінно пов'язана з механізмом інтелектуальної активності суб'єкта, продуктивністю підсвідомих процесів. Від багатого творчого потенціалу як підсвідомого процесу залежить рівень творчої самореалізації і саморозвитку особистості. Отже, головним джерелом її розвитку є творчий потенціал, який реалізується у творчому зусиллі, а провідним мотивом – прагнення до самоактуалізації і самореалізації. Він не є вродженим, тобто він не біологічний, його не можна набути у процесі освіти, як знання, вміння, навички. Від вроджених здібностей психофізіології людини творчий потенціал залежить тільки певною мірою, але його актуальний стан залежить від цінностей самої людини, від її внутрішніх зусиль задля культивування у собі творчої потенції [273]. Творчий потенціал – це передумова для творчого процесу, з одного боку, та його результат – з іншого. Якщо особистість реалізує у своєму житті більше ресурсів, ніж у неї є на певний конкретний проміжок життя, якщо вона висуває перед собою далекі цілі і спрямовує творчі зусилля на втілення власних мрій, то це підвищує її творчий потенціал. Відповідно, таку життєву стратегію можна охарактеризувати як життєтворчість. Якщо ж спостерігається зворотній процес – пасивність, інфантилізм особистості, при яких вона не розвиває вроджених задатків, можливостей, здобутих від середовища (освіта, навчання, виховання), не проявляє активності в пошуках застосування власних можливостей і уподобань, то відбувається процес збіднення особистості. Вона поступово стає соціокультурним споживачем, проявляючи творче безсилля. Прагнення особистості до постійного удосконалення себе розгортається у складну і динамічну систему її стосовно світу. Реалізуючи своє прагнення до перетворення світу і себе в ньому, особистість найбільш повно виявляє себе у професійній діяльності, в якій проводить більшу частину свого життя.

У вітчизняній науці загальноприйнятим є уявлення про те, що вирішальну роль у розвитку життєтворчості особистості відіграє діяльність. Більш того, діяльність являє собою основний спосіб існування людини, пізнання нею світу і самовираження в суспільстві. З цього погляду, діяльність може бути зрозуміла як динамічне розгортання особистості, як особливий тип послідовності особистісних перетворень, як закономірна зміна її функціональних станів [293, с. 172]. Все це може бути описано через

терміни життєвої перспективи особистості.

К.К. Платоновим поняття життєвої перспективи особистості розглядається як «образ бажаного і усвідомлюваного як можливого свого майбутнього життя за умови досягнення певної мети [100, с. 23]». Водночас, як зазначає Є.І. Головаха, перспектива – це не завжди бажане, але часто – очікуване з тривогою і побоюваннями майбутнє. Дослідник зазначає, що життєву перспективу слід розглядати як цілісну картину майбутнього в складному та суперечливому взаємозв'язку програмованих та очікуваних подій, з якими людина пов'язує соціальну цінність та індивідуальний смисл свого життя. Ціннісні орієнтації, життєві цілі і плани є ядром життєвої перспективи, без якого вона втрачає свою основну функцію – регулятивну. Зокрема, на думку вченого, якщо людина у своєму майбутньому передбачає невдачі або втрати, її життєва перспектива втрачає свою позитивну регулятивну функцію і може дезорганізувати поведінку суб'єкта. Тому «ключовим моментом у дослідженні життєвої перспективи людини повинні стати ті конкретні цілі і плани, з допомогою яких вона має намір втілити в дійсність свої життєві цінності [100, с. 23]».

Важливу роль у реалізації особистістю своїх життєвих цілей і планів відіграють її ціннісні орієнтації. Останні розглядаються як елементи внутрішньої (диспозиційної) структури особистості, які сформовані і закріплені життєвим досвідом індивіда в процесі соціалізації і соціальної адаптації, які відмежовують значиме (суттєве для даної людини) від не значимого (несуттєвого) через (не) прийняття особистістю певних цінностей, які усвідомлюються в якості рамки (горизонту) межових смислів і основоположних цілей життя, а також визначають прийнятні засоби для їх реалізації [363, с. 232]. В диспозиційній структурі особистості ціннісні орієнтації є вищим (як правило, усвідомленим – на відміну від соціальних установок) рівнем ієрархії схильностей до певного сприйняття індивідом умов життєдіяльності, їх оцінки і поведінки як в актуальній (тут і тепер), та і довгостроковій перспективі. Таким чином, ціннісні орієнтації – це перш за все віддання переваги або заперечення певних смислів як життєорганізуючих начал і (не) готовність поводити себе у відповідності з ними. Ціннісні орієнтації надають загальну спрямованість інтересам і прагненням особистості, визначають ієрархію індивідуальних переваг і зразків, цільову і мотиваційну програми, рівень домагань і престижних переваг, уявлення про те, що повинно бути і механізми селекції за критерієм значущості; міру готовності і рішучості (через вольові компоненти) до реалізації власного «проекту» життя. Ціннісні орієнтації репрезентуються через оцінки, які людина дає собі, іншим і обставинами тощо, через її вміння структурувати життєві ситуації, приймати рішення в проблемних і виходити із конфліктних ситуацій, через вибрані нею напрямки поведінки у екзистенційно і морально забарвлених ситуаціях, через уміння задавати і вимірювати домінанти власної життєдіяльності [363, с. 233]. Ціннісні орієнтації та установки у найвищому екзістенційному вимірі позначають сенс життя людини, як найвищій прояв її життєтворчості.

Отже, смисл життя діє як регулятор, що спрямовує шлях життєтворчості індивіда. Ця функція стає можливою за умови, якщо смисл життя людиною не придуманий, а став невіддільним від її особистісного Я. Таким чином, смисл життя трактується як деяке цілісне, осмислене ставлення до життєвого шляху, репрезентоване в свідомості людини. Аналізуючи зв' язок смислу життя зі способом життя та самореалізацією особистості вченими використовується поняття «смисложиттєві орієнтації», хоча при цьому й не дається йому чіткого визначення. Так, смисложиттєві орієнтації в наукових працях представлені як найбільш узагальнені, стабільні, надситуативні смислові утворення, основу яких складає система домінуючих цінностей та мотивів. Оскільки такі смислові орієнтації є релевантними цілісному життєвому шляху людини їх слід вважати смисложиттєвими в тому розумінні, що вони є визначальними, базовими у спрямуванні самореалізації особистості [294, с. 111].

Оскільки, як було зазначено раніше, людина функціонує у системі суспільство – культура – природа, то постає вочевидь теза про те, що у різних соціальних системах цей взаємозв'язок здійснюється по-різному. В тоталітарному суспільстві – як формування одномірної особистості, яка скоріш руйнує довкілля й тим самим руйнує себе. Тоталітарне суспільство завжди потребує нарощування техніко технологічних можливостей впливу на людину, а тому існує за технократичною концепцією , не рахуючи наслідків антропогенного навантаження. Так, за технократичною концепцією, сучасна людина, озброєна потужною технікою, експансивним способом життя, може подолати своє тваринне начало і вийти на вищий рівень існування. Вона підкорить природне-штучному і стане господарем всієї біологічної природи – як свого тіла, так і довкілля. Завдання полягає в тому, щоб привести людину із стану природного до стану штучного. Тим самим здійсниться перехід до нового джерела існування – до природи самої людини. Тоді встановиться відношення «людина штучна – довкілля штучне» і між ними ніякої суперечності не буде. Отож, якщо ця схема виявиться реалістичною, тоді й екологічна криза за умов панування її існування стане не проблемою, а псевдо проблемою [295, с. 75].

Тоталітарне суспільство виробляє систему цінностей, установок, які мають абстрактний характер, орієнтовані на загальне щасливе майбутнє, не мають відображення на практиці та у свідомості громадян, такі цінності є загальними для всіх, формальними та наперед визначеними. При цьому не враховуються інтереси й ціннісні орієнтації окремої особи, оскільки вважається, що єдина ідеологія передбачає відповідну їй систему цінностей громадян. Громадяни нерідко з ентузіазмом сприймали абстрактні цінності та установки нав'язані їм зверху, які, втім, залишалися не реалізованими через пасивність і неусвідомленість колективного співіснування на рівні індивідуальної свідомості, спотвореної ідеологічними штампами. Що ж стосується конкретних, практично орієнтованих політичних цінностей, то радянська людина частіше прагнула їх уникати [157, с. 8]. Особливістю

тоталітаризму є здійснення влади від імені «народу», в ім'я його процвітання. Пропонується особливий тип відносин – державна влада забезпечує громадянинові певний набір соціальних благ і гарантій, вимагаючи замість не просто підпорядкування, а програмованої віри у конкретні світоглядні цінності [313, с. 91]. За таких умов ставлення до природи стає без особистісним, а технократична ідеологія потає на перший план.

В демократичному суспільстві навпаки, становлення екологічної складової життєдіяльності розглядається як становлення та розвиток всебічно розвиненої та гармонійної особистості, екологічні пріоритеті в якої є нормами життєдіяльності впродовж життя.

Стабільність політичної системи демократичного суспільства, згуртованість соціально-політичних утворень передбачає розробку та створення стійкої системи пріоритетних політичних цінностей. А це, в свою чергу, передбачає визначення базових цінностей, довкола яких згрупуються інші цінності та ідеї. Якою б зазначена цінність не була (екологічна, гуманістична, національна ідея, або ідеї безпеки, свободи, справедливості тощо), вона не повинна бути нав'язаною зверху, абстрактною, або запозиченою у західного суспільства без урахування національних, ментальних особливостей українського суспільства. Процес формування системи цінностей особистості та соціальних груп проходить за участю різних соціальних інститутів та при безпосередній участі держави, її цілеспрямованого та послідовного впливу [157, с. 3].

Руйнування довкілля (але краще сказати безкоштовне використання природних ресурсів для людських цілей) не є лише сучасним феноменом. Тому йдеться про те, аби спочатку удосконалити «соціальний світ» і після цього – природний навколишній світ. «Люди – єдині істоти, які можуть привести світ до цивілізованого стану, і в цьому полягає їх головна відповідальність перед меншими братами [462, с. 48]».

Закономірний розвиток науки потребує глибшого розуміння Людини. Стара істина, що «людина як міра всіх речей», зумовлює розвиток гуманістичної сутності науки, філософії, а також масової свідомості й гуманізації життя. Зможе вижити і до певної міри наблизитися до ноосфери тільки Людина гуманна, яка подолає технократичне, машинне мислення. Це мислення, вербальне за своєю природою, досі вважали прогресивним з погляду удосконалення економічного прогресу світостворення. Навпаки, гуманітарному, екологічному мисленню надавали другорядне значення. До другорядності була зведена і сама людина. Останніми роками проблеми Людини намагалися узагальнити різні інститути суспільства. Проблеми Людини – це її здоров'я, психіка, свобода, виживання, працездатність тощо, це проблеми її екології, залежності здоров'я від екологічних чинників. Суспільство в цілому виявилося нездатним виробити гуманістичні концепції, які б змогли мобілізувати потенціал людини і всього людства на вирішення завдання, яке виражає самоціль людської історії – розвиток багатства людської природи, універсальний розвиток особистості [47, с. 125].

Починаючи з 60-х рр. нашого століття у демократичних суспільствах зростає розуміння необхідності економного використання обмежених природних ресурсів. Звідси виникають проблеми розподілу і як їх слідство – етичні проблеми. Екологічне мислення у все зростаючій мірі займається людиною і його залежністю від природних систем. У популярному розумінні поняття «екологія» стало майже синонімом вчення про систему стосунків «чоловік – навколишній світ» [462, с. 43].

Людство зможе вижити, якщо усвідомить, що стара парадигма стихійної соціоприродної еволюції вичерпана; людство стоїть на порозі зміни еволюційних механізмів розвитку, пов'язаних з різкою зміною в можливостях управління своїм майбутнім розвитком, переходу до еволюції, за визначенням П.Тейяра де Шардена, яка сама себе усвідомила. Це еволюція , яка на передній план ставить суспільний інтелект, починає діяти закон випереджувального розвитку якостей людини, збереження і розвиток здоров'я людини як найвищої цінності й соціально-трудового потенціалу, системи суспільної освіти, науки, формування еколого-валеологічної культури [47, с. 126].

Феномен діяльності є наскрізним і фундаментальним предметом дослідження соціальної філософії. Через діяльність розкриваються найважливіші явища розвитку людини, суспільства, культури, цивілізації, наукового пізнання тощо. Діяльність є вихідною «клітиною» суспільного розвитку. Саме вона постає як необхідна передумова формування таких важливих антропних складників людської життєдіяльності як практика, активність, творчість.

Розглядаються різні визначення феномену діяльності, у результаті чого акцентується увага на тому, що усвідомлення питомих характеристик діяльності може проявлятися як особливий діяльнісний підхід, що долає колізію об'єктивного та суб'єктивного, ідеального та матеріального, характеризується цільовими програмами функціонування.

Вже в класичній німецькій філософії діяльність набуває статусу методологічного принципу пояснення світу людини, світу культури. Важливим у цьому плані є також те, що наука починає розглядатися як форма культури, діяльності в її історичній обумовленості. Розгляд об'єкта в єдності з перетворювальною діяльністю суб'єкта склало одну з найважливіших передумов філософських систем І. Канта, Й. Фіхте, Г. Гегеля. Разом з тим, сама людська діяльність трактувалась як діяльність свідомості (будь то свідомість конкретного або абстрактно-загального суб'єкта), духовна активність з певним дистанціюванням від діяльності предметно-практичної.

Своєрідним історично вагомим поштовхом для подальшого усвідомлення феномену діяльності стали праці Л. Фейербаха. Він, як уособлення «кінця німецької класичної філософії», протиставляє своє сенсуалістичне розуміння діяльності гегелівському абстрактно-духовному. На його думку існує лише конкретна діяльність, де конкретні індивіди на чуттєвому рівні вступають у різноманітні зв'язки з конкретними ж предметами та явищами. А вже в філософських та економічних працях К.

Маркса феномен діяльності отримує конкретизацію в таких термінах як «праця», «виробництво», «практика» «життєдіяльність» тощо. Зазначені поняття, маючи свою специфіку, у залежності від контексту використання, виступають як різні засоби експлікації поняття «діяльність». Марксизм у загальній структурі соціальної діяльності виділяє генетично перший вид, із якого витікають і на якому базуються всі інші види діяльності. Діяльність є суто матеріальним процесом, де створюються всі речові засоби та умови людського буття. Діяльнісна природа людини модифікується в історичних формах людської практики, спілкування, духовного життя і проявляється як реальний процес творчого розвитку людської культури. Будь-яка концепція, що ігнорує принцип матеріалістичного монізму в трактуванні людської діяльності, страждає абстрактністю і є хибною.

Проте, сама діяльність і діяльнісний підхід до вирішення нагальних проблем екології ще не отримали системного розгляду. На сьогоднішній день досягнуті значні успіхи в розробці чисельних проблем соціальної екології. Разом з тим, наявні теоретичні узагальнення та практичні рекомендації не являють собою цілісної концептуальної теорії, яка б дозволила розглядати розрізнені дослідження на єдиній теоретичній основі. На наш погляд, перспективним у цьому напрямку виступає теоретична розробка й уточнення семантики понять «екологічна діяльність», «екологічна компетентність», «екологічна культура», «екологічне виховання» тощо, як продуктів саме людської діяльності.

По-перше, діяльність – це основна, вища, спеціальна форма активного прояву людської практики. По-друге, це сутнісна риса людського буття. По-третє, це історичне, соціально обумовлене явище. Принцип історизму надає можливість адекватного усвідомлення феномену діяльності, визначення меж можливостей аналізу, виходячи з внутрішнього її змісту. Діяльність людини завжди має історично зумовлений характер. По-четверте, діяльність – це цілеспрямована зміна, перетворення дійсності та засіб вивчення світу. По-п’яте, усвідомлена діяльність стає самостійним методологічним принципом дослідження в розгалуженій системі наук.

У міру розвитку людського суспільства діяльність з усіх засобів забезпечення існування людини все більш диференціюється. Активна побудова світу породжує все матеріальне та духовне багатство; іншими словами, діяльність постійно породжує саму себе на новому рівні. У той же час, розглядана система суспільних взаємовідносин стосовно окремого індивіда визначає структуру, спосіб і форму його життєдіяльності. Сьогодні не втрачає актуальності дослідження діяльності як певного «універсума» людського буття, через який визначаються його внутрішні аспекти та прояви в різних сферах суспільної реальності.

Можна цілком аргументовано констатувати, що залучення діяльнісного підходу як методологічного принципу до аналізу низки проблем сучасної науки, особливо дослідження природи, людини, культури тощо, виявляє важливі евристичні можливості. У зв’язку з цим доцільно використовувати діяльнісний підхід в аспекті соціальної екології, де все більше уваги

приділяється поняттю «екологічна діяльність». Феномен екологічної діяльності в сучасній соціальній філософії та політології стає однією з вагомих та актуальних експлікацій загальної теорії діяльності.

Зміст терміна «екологічна діяльність» перебуває в руслі загальної тенденції застосування діяльнісного підходу в науковому пізнанні та в соціальній практиці. У ньому знаходить відображення матеріальна діяльність людей зі збереження та поліпшення навколишнього середовища, екологізації виробництва та створення екологічного виробництва тощо, а також духовна діяльність, пов'язана з формуванням екологічного мислення.

У літературі широко (іноді не зовсім коректно) вживається словосполучення «взаємодія суспільства і природи», що є певним аналогом поняття «екологічна діяльність». Але останнє не є абсолютним синонімом першого; воно виділяє ту суттєву частину згаданої взаємодії, яка стосується суспільства й обумовлена його активністю. Оскільки діяльність має суб'єкт-об'єктну природу, то її доцільно розглядати як взаємодію суб'єкта (суспільства, людини) з довкіллям, тобто екосистемою. Інакше кажучи, взаємодія суб'єкта (суспільства, людини) з екосередовищем є суттєвим чинником формування екосистем, які є принципово соціоприродними утвореннями.

Сфера екологічної діяльності включає весь обшир взаємодії людини та суспільства з природним середовищем. Драматизм сучасної екологічної ситуації полягає в тому, що наслідки такої взаємодії не завжди бувають очікувано корисними. Хоча не слід впадати в крайнощі та вважати, що будь-яка взаємодія веде до негативних наслідків, наближуючи екологічну кризу. Актуальність обраної нами проблеми саме й полягає в пошуку шляхів та засобів «екологізації» людської діяльності. У контексті побудов соціальної екології взаємовідношення «людина – природа» цілком залежить як від соціальної організації конкретного суспільства, що взаємодіє з природою, так і від знарядь-посередників цієї взаємодії [233].

У. Бек справедливо зазначає, що суспільство зі всіма його системами – економічною, політичною, сімейною, культурною – в сучасному світі вже не можна сприймати як щось «автономне», незалежне від природи. Екологічні проблеми – це не проблеми природного середовища, а у своїй ґенезі й наслідках є цілком суспільними проблемами, проблемами людини, її історії, умов її життя, її відношення до світу й реальної дійсності, її економічних, культурних і політичних переконань. Загалом екологічна криза є кризою механізмів адаптації суспільства до природного середовища.

Кваліфікація людини як принципово руйнівного чинника в природі провокує надто песимістичні висновки щодо визнання неминучості екологічного самовбивства, що не є прийнятним не лише за ідеологічними мотивами. Воно суперечить історичному досвіду: людина не лише руйнувала природу, але й успішно та продуктивно «співпрацювала» з нею. Отже, взаємодія людини з природою є складним і неоднозначим процесом, у якому велику роль відіграють розуміння свого місця в природі, мета та знаряддя діяльності.

Екологічна діяльність з самого початку повинна формуватися інтенсивно й ставати органічним компонентом загального соціального поступу людства в планетарному масштабі. Основні її цілі та функції мають полягати в попередженні та ліквідації всіх можливих екологічно негативних наслідків, збереження природи та її екологічно зваженого «олюднення».

Аналіз варіантів стратегії екологічної діяльності призводить до усталення суперечливих проектів, де гіпертрофовано робиться ставка або на тотальне перетворення природного довкілля, або на адаптувальні функції соціальної діяльності. Коеволюція суспільства й природи можлива лише за умови гармонійного поєднання цих функцій, їх інтеграції в ефективну систему екологічної діяльності. Означений висновок має бути покладений в основу масової екологічної свідомості.

Формування екологічної свідомості передбачає таку перебудову поглядів і уявлень людини, коли освоєні нею екологічні норми стають одночасно нормами її поведінки по відношенню до природи. У тому випадку, якщо екологічні знання, вже сприйняті людиною, але не являються для неї імперативом поведінки, навряд чи можна говорити про наявність у неї екологічної свідомості в повному розумінні цього слова. Скоріше можна говорити про більш або менш наявні її передумови у вигляді простої поінформованості [233].

Отже, рівень зрілості й передбачуваності людської діяльності взагалі, а екологічної діяльності зокрема, є об’єктивним індикатором рівня культури людини й суспільства. А оскільки екологічна культура нашого сучасника стає чи не найголовнішою ознакою культури в широкому сенсі, де органічно поєднуються діяльність, цінності, прагнення, цілі й сподівання, видається доцільним проаналізувати зазначені вище проблеми в контексті культурологічного синтезу.

Екологічна діяльність стає важливим компонентом культурології. Перш за все, вона передбачає розглянути на соціально-філософському та конкретно-науковому рівнях проблему раціонального природокористування, охорони навколишнього середовища. Очевидним є те, що вона не може бути вирішена без світоглядного контексту, без формування екологічної свідомості, екологічної культури, моральних основ природотворчої та природоохоронної діяльності. У цьому аспекті вихідним є розуміння культури як процесу діяльності та її продуктів, що характеризує людину як розумну, вільну та морально відповідальну істоту.

Культура охоплює всю сферу суспільної діяльності людини, включаючи як її матеріальні, так і ідеальні (духовні) форми. Саме тому В. Межуєв слушно наполягає на відносності поділу культури на матеріальну та духовну. В екологічному контексті некоректність такого поділу виглядає особливо переконливою.

Структуроутворювальні підвалини створення екологічної культури, як продукту відносно самостійного виду матеріально-практичної та духовно-моральної активності людей в освоєнні природи, слід вбачати в самій

людській діяльності. Критерієм її виділення має бути орієнтованість людини й суспільства на переосмислення складних реалій соціоприродної дійсності, на тлі яких відбувається розвиток цивілізації. Специфіка функціонування екологічної діяльності обумовлена тим, що вона пронизує всі компоненти культури й спрямована на гармонізацію взаємодії між суспільством і природою.

Поряд з тим, акцентується увага на тій обставині, що багатство підходів і визначень явища екологічної культури в сучасній філософській літературі викликано як недостатньою розробленістю проблеми, так і складністю самого соціального явища. Річ у тім, що гармонізація соціоприродної взаємодії визначається не лише економічними, політичними, міжнародно-правовими, але й екокультурними механізмами регулювання та управління людською діяльністю. У сукупності цих механізмів особливе місце посідає регулятивна функція екологічної культури. Системний аналіз її змістовних характеристик дозволяє виявити й обґрунтувати необхідність розрізняти нормативно-стабілізувальну та ціннісно-орієнтаційну програми екологічної діяльності. Виникають підстави для виокремлення трьох підсистем у функціональній формі існування екологічної культури, які й визначають основні напрямки кардинальних інновацій у досягненні екологічно збалансованого розвитку людського суспільства й біосфери:

1) природно-перетворювальна підсистема, що включає в себе техніко-технологічні програми екологічної діяльності, завдяки яким здійснюється процес екологізації виробничо-індустріального, сільськогосподарського виробництва, а також інших сфер матеріально-практичної діяльності людей, пов’язаних із цим процесом;

2) когнітивна, яка забезпечує можливість отримання об’єктивних знань про систему «суспільство – природа» і на їх основі сприяє створенню й реалізації цільових програм, спрямованих на екологізацію всієї системи науково-теоретичного знання;

3) регулятивно-аксіологічна підсистема, сутність якої полягає в орієнтації суб’єкта діяльності на соціально-екологічні цінності, які, у свою чергу, виступають реальною підставою формування екологічних компонентів світогляду, екологічної свідомості, а також екологічної освіти та виховання.

У сучасній літературі набула поширення думка, що суттєвою характеристикою культури є рівень оволодіння людиною силами природи, глибина знань про природу й суспільство, ступінь досконалості матеріальної та духовної діяльності. У такому розумінні культурою є все те, що створено людиною, на відміну від безпосередньо даного природою. У цьому багатоликому процесі створення матеріальних і духовних цінностей людина розвиває свої сутнісні сили. Культура виступає загальною, і водночас, специфічною характеристикою людської діяльності, яка не тільки перетворює навколишній світ, але й призводить до певних змін у життєдіяльності людини та суспільства.

Вартим уваги є той факт, що культура не є особливою сферою життя суспільства, на відміну від економічної, політичної, релігійної тощо. Вона

репрезентує життя суспільства в цілому, його своєрідний «перетин», «зріз». Разом з тим культура може тлумачитися як процес, шлях, історично пройдений людством з моменту його виникнення, і головний результат, набуток з досвіду цього проходження.

При розгляді екології в якості необхідної складової частини культури, найбільш перспективним видається визначення останньої як результату взаємодії суспільства й природи, де культура розглядається як реальне узагальнення природи та людської діяльності. Культура, будучи штучним творенням людини, її «другою природою», тісно пов'язана з природою «першою» в безпосередньому сенсі цього слова. Крім усього іншого, тут з'являється ще один цінний в методологічному відношенні аспект: у сфері культури неможливо розглядати людину через призму традиційної дихотомії як істоту природну, з одного боку, й істоту соціальну – з іншого. У культурі людина представлена не як природна і не як надприродна, а як істота, що розвивається історично, тобто в плані не тільки своєї відмінності від природи, але і як утворення природне. Підвалини культури є природними, природа – натуральне джерело людської діяльності, на основі якого формуються культурні творення. Природа є об'єктивною й необхідною передумовою культури. Різні форми суспільної культури (моральна, естетична, політична тощо) в різній мірі інтегрують у собі природні начала, тому екологічний компонент в осмисленні цього феномену є необхідним.

Наявність моральних засад в екологічній культурі особистості дозволяє розглядати моральність не тільки як регулятор міжлюдських стосунків, а і як регулятор відносин між суспільством та природним довкіллям.

Наголошується на тому, що навіть на емпіричному рівні екологічної практики моральна регуляція екологічної діяльності передбачає врахування діалектики сущого і належного, прогностичне відображення соціоприродних змін, зв'язок теперішнього екосистеми з її можливим майбутнім станом.

Етичний зріз є притаманним усім сферам відношення людини до природи. Зберігаючи й відтворюючи цінності культури, ми керуємося далеко не тільки насолодою, але й виховними мотивами, прагненням зберегти та примножити прекрасне для майбутніх поколінь. Трансляція цінностей – сутнісна характеристика культурного процесу, оскільки цей процес однаково важливий і для матеріальної, і для духовної культури [233].

Таким чином, одним з головних засобів формування екологічної свідомості нашого сучасника у демократичному суспільстві має бути система екологічної освіти та екологічного виховання. Тому так нагально постала проблема органічного залучення екологічної компоненти в загальноосвітянський процес та суттєвого збільшення його дидактичного навантаження. Наука може впливати на формування свідомості лише через систему освіти. Принциповою обставиною, яку слід враховувати, є та, що екологія як наукова дисципліна є специфічним, неоднозначним й надзвичайно складним предметом для залучення в освітянський процес. Екологічна освіта покликана формувати нове світобачення та новий спосіб

життя людини третього тисячоліття, що включає в себе засади як раціонального природокористування, так і ефективної соціальної практики в самому широкому розумінні цього терміну. Екологічна освіта не може обмежуватися осягненням абстрактних істин, а має орієнтуватися на їх асиміляцію й переживання [304].

Розглядаючи сучасну екологічну ситуацію в Україні, слід приділити особливу увагу економічним причинам сучасної екологічної кризи та формуванню екологічної політики. Зростання споживання в антропогенному середовищі ґрунтується не на можливостях довкілля, а лише на потребах і бажаннях людини, причому часто штучно створюваних. Споживацьке ставлення до природи й призводить до її згубної руйнації. Більше того, руйнується й відповідна система цінностей. Людина націлена на споживання речей, які їй потрібні лише в антропогенному світі, які здаються їй важливими та необхідними тільки з огляду на примхи моди та інші непевні й скороминущі мікросоціальні чинники. І вона поступово втрачає уявлення про справжній навколишній світ, про цілісність природи. Справжні цінності витісняються примітивними, штучно створеними, примарними бажаннями, що призводить до руйнації цілісності й самої людини як особистості. Система людських цінностей нині поступово цілком підкоряється економічним інтересам. Людина посилює технічну владу, щоб задовольняти економічні потреби, але в її відносинах із навколишнім природним середовищем усе частіше виникають кризові явища. Це призводить до виснаження природи, небезпечного навіть із економічної точки зору, бо природа вже не в змозі задовольнити матеріальні потреби людини [394, с. 14].

Сучасна екологічна криза, породжена надмірною експлуатацією природи, пов’язана з двома чинниками: по-перше, з неефективністю економічної системи, що спричиняє забруднення навколишнього середовища й невиправдано високі темпи витрати природних ресурсів; по-друге, з менталітетом людей, зобов’язаних приймати певні рішення в економічній сфері. Надзвичайно важливою причиною екологічної кризи стало й те, що не оброблена людиною природа за тоталітарною ідеологією вважалася взагалі такою, яка не має жодної цінності. У процесі пошуку моделі стійкого економічного розвитку держави разом з усвідомленням екологічної проблеми як пріоритетної стало зрозумілим, що жодна економічна система не дає єдино правильних розв’язань екологічних проблем, але за умов демократичного суспільства формування екологічної складової життєдіяльності особистості має більш високий потенціал.

РОЗДІЛ 2
ЕКОБЕЗПЕЧНИЙ РОЗВИТОК В СВІТЛІ СУЧАСНИХ ФІЛОСОФСЬКИХ ТА ОСВІТНІХ КОНЦЕПЦІЙ

Екологічна проблема виникла в період розквіту індустріалізму, коли вторгнення людини в природу набуло характеру винищення останньої. Саме тоді мислячі представники людства, насамперед учені, забили тривогу відносно обмеження тиску на природу, вичерпності її ресурсів, не здатності природи до відтворення в індустріальну епоху. Прийнято вважати, що саме з цього історичного моменту й розпочала вивчатись «екологічна проблематика» як актуальна, невідкладна, соціально значима.

В принципі, з цим варто погодитись. Однак, проблема «взаємодії людини з природою», де так чи інакше ставились і вирішувались питання міри вторгнення людини в природу та використання природних ресурсів, реабілітації природи і т. ін. виникла й розглядалась у філософії значно раніше . І хоча ця тематика в ті часи не називалась «екологічною», постановка і вирішення загально філософської проблеми «природа-людина» має до нашої тематики безпосереднє відношення. Зупинимось на цьому більш детально.

Якщо ми звернемось до епохи Античності, то в першу чергу ми будемо шукати вказівки на будь-які стосунки людини із природою в концепціях натурфілософів мілетської школи, адже саме натурфілософія – це «система умоглядних і часом фантастичних уявлень про природу, що розроблялася у філософських вченнях переважно в епоху нерозвинутого наукового природознавства [418, с. 415]». Як вказують Ю. Бойчук, С. Зіоменко в період античності єдиною філософською і природничо-науковою основою уявлень про природу людини та творчого розвитку перших екологічних понять була натурфілософія [48].

Античні натурфілософи: Фалес, Анаксимандр, Анаксимен, – більшою мірою зосереджувалися на питаннях філософської онтології, філософії природи, космології, аніж на питанні місця людини в космосі, проте і людину вони не виривали із контексту осмислення світоустрою й природи. Як демонструє академік В.Андрущенко, концепція Фалеса містить оригінальну концепцію «душі»: її він уявляв як тонку (ефірну) речовину, активну силу, носія розумності та справедливості, яка поряд з практичними природничими знаннями є важливою спонукою божественного, тобто розумного і справедливого устрою речей [14, с. 73]. Це вчення було поглиблено в роботах Анаксімандра та Анаксимена, крім того, вони висловили низку конструктивних ідей щодо походження людини, еволюційних процесів у природі та суспільстві, ролі розумного (наукового) та душевного (божественного) рівнів у житті людини та суспільства. У цілому, в їх концепціях першоречовина розглядалась не як мертва матерія, а як наділена душею і рухом.

Природничо-наукову зумовленість мали й соціально-філософські вчення таких відомих мислителів, як Ксенофан, Піфагор та інші, проте

поступово, ймовірно, під впливом постійних військових зіткнень та боротьби за владу, «соціально-філософська думка скидає із себе шляхетні шати природничо-наукової зумовленості й потрапляє під вплив політичної практики [14, с. 73]». Проте в них залишається сильною вимога слідування людини природі: так, у Піфагора заборони і настанови відносно їжі й поведінки були пов'язані з вірою в переселення душ [208, с. 43-44].

У роботах інших античних мислителів: Аристотель, Платон, Демокріт, Гіппократ, Геродот та інші, – більш конкретно вказується на вплив географічного середовища на звичаї, традиції спосіб життя людини. Ці мислителі протиставляли релігійно-міфологічному світогляду ідею причинно -природного розуміння життя людини, вказуючи на вплив географічних умов , особливо клімату, на фізичний тип людини, спосіб її життя і практичної діяльності.

Так, представники школи атомістів Левкіпп і Демокріт розуміли устрій природи і світу таким чином, що він складається з атомів і порожнечі: атоми неподільні, порожнеча – нескінченна. Їх взаємний рух і взаємна обумовленість визначають рухи і постійні зміни в природі. Живе походить із неживого і відрізняється від останнього лише наявністю більшої кількості атомів, які до того ж більш рухливі [168, с. 56-58].

Космологія Аристотеля – геоцентрична, а найважливішим її елементом можна вважати вчення про доцільність у природі – на противагу платонівській ідеї про свідому спрямовуючу світову душу Аристотель висуває тезу про внутрішню і несвідому доцільність природи. У відповідності до цього виводить він і призначення людини – в прекрасному виконанні розумної діяльності, а головною людською чеснотою є спроможність вибрати середину між нестачею і надлишком (що і можна вважати потрібним учинком) [208, с. 70-72].

Питання природного в Людині особливим чином підноситься у філософії Епікура, який вбачав основою щасливого життя нову життєву орієнтацію – епікуреїзм – досягнення задоволення не для насолоди, а для атараксії – безтурботності, що включає в себе здоров'я тіла та спокій і велич духу. Якщо стоїки радили нехтувати будь-якими земними потребами задля «долі», яка дарується Космосом людині як громадянинові «космічної держави», то цій філософії Епікур протиставив життєвішу, реалістичнішу, орієнтацію: моральне суспільне життя, звичайно, потребує дотримання певної врівноваженості в усьому, проте з цього не може бути вилучене й задоволення [14, с. 89-90].

Ці принципи отримали новий розвиток у філософії Тіта Лукреція Кара, який проголошував пізнання природи єдиним засобом знищення забобонів [168, с. 89]. І хоча філософ безпосередньо не заперечує існування богів, він апелює до природних причин і підкреслює неспроможність богів впливати на людське життя [14, с. 91]

У цілому, філософи епохи Античності прямим або непрямим чином проповідують завдання і потребу бережливого ставлення до природи і довкілля, розглядаючи слідування природі як основну норму життя і

творчості людини. Людина мислиться мікрокосмом і відображенням макрокосму, таким чином і поняття Космосу набуває людського сенсу [280, с . 18]. Зокрема, це яскраво виражено в позиціях Сократа, який, володіючи ґрунтовними знаннями філософських вчень своїх попередників, розповідав про них своїм учням, але загальні засади, предметність філософствування вбачав у вченні про те, як треба жити людині у світі та серед людей [14, с. 76].

Поступово в античних філософських концепціях все більше відчувається зміщення акцентів від матеріалізму до ідеалізму, від раціоналізму до ірраціоналізму – і в детермінації процесів все більшу роль починає відігравати віра, а не розум.

Ця тенденція сягає свого апогею у філософії епохи Середньовіччя, коли все починає визначати релігія, підпорядковуючи своїм потребам решту типів суспільної свідомості. Тому в цей період будь-яка проблема – в тому числі проблема взаємин людини і природи – виводилась із релігійної віри і теології, призначеної її обґрунтовувати, популяризувати і захищати. За принципом телеологізму, природний перебіг процесів і діяльність людей (як і все у світі) спрямовані до поставленої Богом мети. Наприклад, коментуючи легенду про створення світу, Філон впроваджує в теологію запозичене від стоїцизму поняття Логосу. Згідно його поглядів, Логос є ніщо інше, як закономірність, відповідно до якої існує все суще [14, с. 100].

Згідно вчення Аврелія Августіна – чий вплив на розвиток філософії був чи не найбільшим серед усіх «батьків церкви» – світ створений Богом із нічого за його власною волею. Світ являє собою неперервні сходи, що піднімаються до Творця. Людина на цих сходах посідає особливе місце – вона поєднує в собі природу матеріальних рослин і тварин, але володіє при цьому розумною душею і свободою волі. Суб’єктивно людина чинить вільно, але все, що вона робить – робить за неї Бог [208, с. 105].

У цілому, концентруючи свою увагу на релігійній вірі та її обґрунтуванні, середньовічна філософія все ж торкалась проблеми взаємин людини і природи – але екологічна парадигма в цей період концентрувалась навколо поняття «духу людини» як головного чинника її ставлення до довкілля. Ця головна ідея спостерігається і в період схоластики – призначенням якої була вже не систематизація християнських догматів, а їх обґрунтування і спроба зробити доступнішими для простого народу. Щоправда, схоласти в першу чергу переймались питанням про співвідношення знання й віри, але і в доказах буття Бога проглядається зв’язок теологічної обумовленості з природною. Так, Фома Аквінський висуває наступні п’ять доказів:

1) все, що рухається, має свій двигун – повинен існувати якийсь перший двигун, чим і є Бог;

2) у світі є низка послідовних причин, але неможливо, щоб щось стало причиною самого себе – отже, має бути першопричина всього, якою і є Бог;

3) випадкове залежить від необхідного – існує перша необхідність, нею є Бог;

4) оскільки існує послідовна ієрархія властивостей, повинна існувати найвища ступінь досконалості – нею є Бог;

5) в основі всієї природи лежить корисність – отже, є розумна речовина, яка спрямовує всі речі до цієї корисності, нею і є Бог [168, с. 109-110].

Виведені Аквінським раціональні докази буття Бога вказують на божественні сутнісні сили, що постійно реалізуються у твореній природи і світу в цілому. Богу, за Аквінським, притаманна постійна діяльність із реалізації себе як абсолютного буття. Створена Богом людина також виявляє активність, але ця активність має бути спрямованою на пізнання та любов до Бога, оскільки в цьому сенс життя [50].

З іншого боку, осмислення природи в середньовічній філософії відбувалось на тлі протистояння номіналізму і реалізму. Реалісти вважали, що загальні поняття («універсалії») реально існують незалежно від людської думки і свідомості. Натомість номіналісти стверджували, що такі загальні поняття існують винятково в свідомості людини, а реально існують лише часткові речі. Більшість схоластиків IX – XI століть були реалістами. Так, Іоанн Скот (Еріугена) вважав: все, що в чуттєво сприйнятому світі здається речовинним, в дійсності – духовної природи, тілесні стани є лише ілюзією. А сама природа являє собою послідовність ступенів явлення Бога [208, с. 106].

Якщо епоха Середньовіччя акцентувала увагу на «душі» і «дусі» людини як головних чинниках її взаємин із природою, то період Відродження повертає в екологічну парадигму природу як таку. Для філософії цього часу характерна дезантропоморфізація Бога й обожнювання природи і людини. Підкреслюючи красу і гідність людської особистості, філософи Ренесансу наголошують на визнанні творчих здібностей людини, її розуму і прагнення до земного щастя. Антропоцентризм і гуманізм цієї епохи невідривно пов’язаний із активним освоєнням природи – оскільки без цього неможливе створення умов для життя, гідного Людини [168 с. 117-118].

В усіх працях філософів цього періоду простежується відхід від абсолютизації впливу Бога на людське життя. Так, Данте Аліґ’єрі подає нове викладення співвідношення людського і божественного: людина і її поведінка, на його думку, детерміновані двояко: з одного боку, Богом, з іншого, – природою. Заперечення однозначності теоцентричної детермінації людського життя божественним чинником присутнє в роботах П.Помпонацці, які викликали неприйняття церковниками [168, с. 120].

Ф. Петрарка схиляється до ідеї активної самореалізації людини, яка була б неможливою в умовах абсолютизації релігійних догматів. Крім того, звертається він і до викриття внутрішніх, етичних проблем людини, до способів їх подолання і шляхів забезпечення радісного й пристрасного

життя.

Земний характер, тілесна чуттєвість, практичний утилітаризм – ці типові риси епохи Відродження втілились і у творчості Дж. Боккаччо, М. Фічіно, Дж.П. Мірандоли. За Марсіліо Фічіно, «міць людини майже подібна божественній природі [482, с. 224]», причому досконаліть людини – не тільки в керуванні природою: вона єдина «править собою», «керує родиною, улаштовує державу [482, с. 226]». Джованні Піко делла Мірандолла висловив ідею про нове розуміння природи людини – як продукту її самостворення: «Не даємо ми тобі, Адаме, ні визначеного місця, ні власного образу, ні особливої прихильності, щоб і місце, і обличчя, і обов'язок ти мав … згідно зі ... своїм рішенням [464, с. 249]». Тобто, людина сама обирає свою долю і здатна до вдосконалювання своєї природи.

З іншого боку, ці риси відображені і у відомих соціально-політичних концепціях того часу, серед яких розрізняють:

- концепції централізованої держави (Н. Маккіавеллі, Ж. Боден) – які виходили з того, що політика є втіленням свободи людської волі, її визначає не Бог і мораль, але природні закони життя і людська психологія;
- теорії природного права (Г. Гроций) – згідно яких право має людське походження, але воно необхідне, оскільки випливає зі спільної людської природи. Саме в силу своєї суспільної природи люди змушені укладати суспільний договір і утворювати державний союз;
- утопічні теорії (Т. Мор, Т. Кампанелла) – побудовані на ідеї рівності людей, на засадах суспільної власності, високоорганізованого виробництва, доцільного керівництва, справедливого розподілу колективного багатства [168, с. 128-129].

Своєрідною реакцією на девальвацію однозначності теоцентризму стала Реформація – соціально-політичний рух XVI-XVII століть, найважливішою ідеєю якого стала необхідність особистої відповідальності людини перед Богом, без посередництва церкви. Таким чином було поєднано все ще сильний вплив релігійної віри із гуманізмом нової епохи, який наполягав на самостійності людини в силу її видатної природи. Найбільш видатними представниками реформаторської течії стали М. Лютер, Т. Мюнцер, М. Монтень. Серед їх концепцій найбільше роль природи в людському житті підкреслював М. Монтень – його етичне вчення має натуралістичний характер. Відстоюючи ідею незалежності і самостійності людської особистості, він стверджував, що людина є частиною природи і у своєму життя повинна керуватись тим, чого її вчить природа-мати [168, с. 122].

Загалом, багатьом філософським вченням епохи Відродження був властивий пантеїзм – ще одна риса, яка відрізняла їх від Середньовіччя. (Пантеїзм – це філософсько-релігійне вчення, за яким бог є безособовим началом, розлитим по всі природі, тотожним із нею або з її субстанцією) [418 , с. 474]. Відповідно, пантеїзм передбачав не лише певне «повалення» Бога, але й піднесення природи і людини до його рівня.) У концепціях деяких представників Ренесансу таке ставлення до природи було ще більш виражено

, ніж у реформаторів. Ці концепції зазвичай об'єднують у «філософію природи», яка особливо активно розроблялась у другий період епохи Відродження і була пов'язана також і з видатними відкриттями в природничих науках. Л. да Вінчі, Н. Коперник, Г. Галілей – мислителі, в працях яких відображені і зрушення в тогочасному природознавстві, і відповідна концептуальна увага до природи. Наприклад, окремі замітки Л. да Вінчі містять розуміння природи як рівної Богу, оскільки вона сприяла становленню світу, формуванню людського тіла і створенню душі, причому саме душа є укладеним у самій природі творчим початком. Людина, за да Вінчі, – «найвидатніше знаряддя природи», і кращі з людей завдяки своїй творчості можуть бути названі земними богами [76; 237].

Загалом, ренесансна філософія природи формувалась як натурфілософія, як спроба пояснити природу, виходячи з неї самої і спираючись на розроблені природознавством поняття. Її розробляли Н. Кузанський, Парацельс, Дж. Бруно. Так, згідно М. Кузанського, в людині – найвидатнішому з божественних створінь – знаходить вираження гармонія світу з усіма його протилежностями. Особистість, за Н. Кузанським, є мікрокосм, а природа її така, що, «будучи зведена в поєднання з максимальністю, стає повнотою всіх загальних і окремих досконалостей таким чином, що в людстві все зведено у вищий ступінь [219, с. 119]». Шлях окремої людини до цієї повноти досконалості – це творча діяльність розуму, пізнання світу.

Пантеїстична філософія Дж. Бруно вважається вершиною розвитку філософської думки Відродження – у своїх працях він ставить проблеми динамічної єдності світу, його вічності і нескінченності, а основою всього сущого вважає деяке матеріальне начало, що володіє безмежною творчою силою. Здатність, яка стримує світ у його єдності й цілісності, Дж. Бруно називає душею світу, яка панує всередині матерії і формує її [168, с. 124-125]. Гуманізм Дж. Бруно випливає з визнання зв'язку людини з вічною і нескінченною природою – зв'язку, що підносить особистість як частку всезагального руху [53, с. 7; 54].

У цілому, титанізм епохи Відродження сприяв загостренню суперечності між людиною-творцем і людиною-віруючою, розв'язання якої стало можливим у філософії Нового часу в образі людини, що пізнає [280, с. 23]. Образно можна сказати, що Просвітництво наповнило екологічну парадигму розумом, а Новий час – наукою. Розглянемо ці взаємопов'язані періоди в розвитку філософської думки детальніше.

Французьке Просвітництво представляло собою широкий могутній рух, що сформувався в другій чверті XVIII століття на основі критики недоліків феодального суспільства. В основі Просвітництва лежало ідеалістичне уявлення про визначальну роль свідомості в розвитку суспільства і пояснення суспільних вад нерозумінням людьми власної природи. Відповідно просвітники значно підвищили роль розуму по відношенню до віри, виступали за свободу наукового і філософського мислення, художньої творчості і громадської думки [168, с. 150-151].

Продовжуючи гуманістичні традиції Відродження і Реформації, просвітники підносили розум і високе покликання людини, а основний шлях до прогресу вбачали в поширенні освіти, культури, ідей добра і справедливості.

Піднесення розуму особливо помітно в працях перших і найбільш видатних діячів французького Просвітництва, ким вважаються зокрема Ф. Вольтер, Е.-Б. Кондільяк, Ж.-Ж. Руссо, Ж.А. Кондорсе.

Так, Ф. Вольтер протиставив деїстичну релігію розуму – вірі, що ґрунтувалась на одкровенні. Іншими словами, він визнавав існування Бога-творця, але не відділяв його від природи; Бог же – на його думку – наділив всю природу здатністю мислити [168, с. 152]. Саму історію суспільства він розглядав як історію людського розуму.

У філософії природи Ф. Вольтер наслідував І. Ньютона, розвиваючи думку про всезагальну закономірність природи і відстоюючи переваги принципу причинної обумовленості її явищ перед принципом телеологізму. З іншого боку, він заперечував розумність повернення до первісної природи – вважав його чимось протиприродним, стверджуючи, що «цивілізована людина живе в більшій згоді з природою, ніж дикун [208, с. 196-197]».

Деїзм і дуалізм властиві і концепції Ж.-Ж. Руссо, який теж не відривав основні чинники суспільно-політичного життя від природи. Основою суспільного життя, на його думку, є тілесні потреби, а духовні – лише прикрасою цього життя. Оскільки всі люди від природи народжуються рівними і вільними від вад (цими вадами їх наділяє вже суспільство), – отже, суспільство заважає правильному вихованню дітей, їх треба виховувати на лоні природи у відповідності до природних вимог [168, с. 156-157]. У такий спосіб він ніби протиставляв природу культурі, що і було сприйнято багатьма його сучасниками (зокрема, і Вольтером) як заклик до повернення в докультурний, природний стан.

Разом із тим, підносячи значення розуму у забезпеченні відповідності людей природі, Ж.-Ж. Руссо все ж вважав розсудкове мислення штучним і однобічним, а природним і гармонічним є лише почуття – воно являє собою основну первісну форму духовної діяльності. З іншого боку, критикуючи однобічність раціоналізму, він визнавав, що велику роль в розвитку почуття відіграє пізнання – таким чином, сам залишався багато в чому на позиціях раціоналізму [208, с. 200-203].

Максимальна увага до розуму та його значення в пізнавальній активності людей присутня в поглядах Е.-Б.Кондільяка. Вважаючи зразком аналітичного розгляду арифметику, він великого значення надає знакам, яке вони відіграють у мисленні і пам’яті – стверджуючи при цьому, що таємниця пізнання полягає лише у правильному застосуванні цих знаків. Знаки постають і інструментом розкладення досліджуваних явищ на прості елементи (тобто аналізу) – що виступає найбільш надійним шляхом уникнення заблуджень [208, с. 198-199].

Істотно підвищує розум і різко виступає проти релігії і Ж.А. Кондорсе, філософські погляди якого найбільш повно втілені в його останній праці «Ескіз історичної картини прогресу людського розуму». У ній, розділяючи всі історію людства на десять епох, він представляє розвиток людства не як простий хронологічний ряд подій, але як процес, обумовлений причинно-наслідковими взаємозв'язками. З них десята епоха – «Про майбутнє прогресу людського розуму» – ґрунтується на погляді, що «наші надії на майбутній стан людського роду можуть бути зведені до трьох важливих положень: знищення нерівності між націями, прогрес рівності між різними класами в кожній з них, нарешті, дійсне вдосконалення людини». У ході своїх роздумів мислитель отримує переконання, що настане все ж момент, «коли сонце освітлюватиме землю, населену тільки вільними людьми, що не визнають іншого пана, окрім свого розуму [194]».

Крім того, не лише проголошуючи значення розуму і логічного чіткого аналізу, а й активно їх застосовуючи, Ж.А. Кондорсе вперше використав математичні методи в суспільствознавстві – чим поклав початок цілому напряму математичних досліджень у галузі соціології, психології, політики.

Хоча філософи-просвітники і піднесли розум, поставивши його на визначальне місце в тому числі і в екологічній проблематиці, тим не менш, важко не побачити в їх поглядах постійне протистояння розуму і почуттів, співвідношення між якими кожен із них вирішував по-своєму. Це протистояння було властиве всій філософії Нового часу, отримавши відповідно назву раціоналізму та емпіризму (сенсуалізму).

Тим не менш, боротьба між цими напрямами розгорталась на тлі головної визначальної риси філософії цього періоду – якою стала опора на науку. У практичному плані вона означала орієнтацію на справжнє пізнання світу, зокрема природи, на пізнання, що передбачало б емпіричний досвід, а не лише вивчення Біблії. При цьому розвиток наукового, зокрема природничо-наукового пізнання, спирався на девіз не «наука для науки», а наука задля збільшення влади людини над природою, зростання сили людини [208, с. 153]. Засновник емпіризму Френсіс Бекон виділяє нову характеристику знання: знання є сила, і «ми стільки можемо, скільки знаємо» [29, с. 86]. Проте розвиток науки як цілого логічно забезпечувався обома напрямами: і емпіричним, і раціональним пізнанням.

Представники емпіризму визнавали чуттєвий досвід єдиним джерелом знань і стверджували, що все знання опосередковується в досвіді і за посередництвом досвіду. Так, Ф. Бекон, проголошуючи знання силою, все ж визнавав, що дійсною силою воно може стати лише якщо воно істинне, тобто ґрунтується на виявленні справжніх причин природних явищ. Тому він розрізняв «плодоносні» і «світлоносні» досліди, перші з яких приносять безпосередню користь, не даючи широких обріїв знання, а другі дарують істинне знання, яке не завжди веде до безпосередньої користі, проте дає пізнання законів природи. Саме «світлоносні» досліди, на думку Ф. Бекона,

характеризують міць людського інтелекту [208, с. 154-155].

Шукаючи шляхи вдосконалення наукового пізнання, Ф.Бекон також обґрунтовує метод індукції («відкриттів було б набагато більше, якби дослідники були озброєні правильним методом») [208, с. 156] і виокремлює низку заблуджень, позбавлення від яких здатне забезпечити істинність результатів наукового пізнання (ці заблудження відомі під метафоричними назвами ідолів печери, театру, ринку, роду). Піднесення науки спостерігається і в соціально-політичних поглядах Бекона – адже в запропонованій утопічній моделі «Нової Атлантиди» головною установою є своєрідний науково-технічний центр, що має вирішальне слово в справах організації діяльності населення [30].

Емпіричним є і гносеологізм Т. Гоббса – він стояв на позиції, що знання добувається з відчуттів, за посередництвом порівняння, сполучення і розділення (така увага до відчуттів як джерела знання означає сенсуалізм його концепції). Щодо устрою оточуючої нас природи, то він вважав, що світ являє собою сукупність тіл, що підпорядковуються законам механічного руху, і заперечував існування душ як особливих субстанцій (єдино можливими є матеріальні тіла).

Більш відомими і значущими для історії філософії стали соціально-політичні погляди Т. Гоббса, які ґрунтувались на уявленні, що природним станом людей є війна всіх проти всіх – і для виходу з цієї війни утворюється суспільство на засадах узгодження інтересів та держава як продукт суспільного договору. При цьому держава, неминуче подавляючи кожну особистість (яка є лише гвинтиком у ньому), виступає чудовиськом-«Левіафаном» (Левіафан – біблійне чудовисько, зображене як сила природи, що принижує людину; Гоббс використовує цей образ для опису могутньої держави – «смертного Бога») [98]. В цю концепцію укладається і позиція Гоббса щодо егоїстичної природи людини – в основі її поведінки лежить стремління до самозбереження, власна користь і любов до себе [168, с. 138]: «природа людей є сукупністю потреб, пристрастей, здібностей і сил [97, с. 442]».

Безпосередньо емпіричну теорію пізнання розробив Дж. Локк, поділивши пізнання на інтуїтивне, демонстративне і сенситивне і обґрунтувавши принцип матеріалістичного сенсуалізму (походження всіх знань з чуттєвого сприйняття зовнішнього світу). Цю теорію, послідовно викладену в праці «Досвід про людське розуміння» [236] характеризують такі основні тези:

- в розумі людини немає жодних вроджених ідей;
- є лише два досвідних джерела ідей: відчуття і рефлексія (перші виникають від впливу об’єктів реальності на органи чуттів, другі – коли наш розум розглядає діяльність нашої душі);
- реальна сутність речей лишається незмінною і розум людини має справу тільки з «номінальними сутностями».

Соціально-політичні погляди Дж. Локка теж ґрунтуються на концепції природного права, а держава, на його думку, виникає тоді, коли люди

відмовляються від права на природний самозахист і передають його державному апарату. Сюди ж вписуються і його педагогічні погляди: якщо суспільний лад такий, що особистість не може отримувати від суспільства необхідні для виховання ідеї, то його слід змінити [208, с. 177-178].

Якщо вчення філософів-емпіристів більшою мірою включили ідеї про методи наукового пізнання та про соціально-політичні процеси, то в раціоналізмі ми знаходимо більше вказівок безпосередньо на філософію природи.

Так, вчення Р. Декарта про природу ґрунтується на таких положеннях:

– в усьому світі тільки одна матерія, яку він ототожнює з протяжністю;

– матерія розвивається за власними законами, всі явища природи причинно обумовлені – але Бог створює матерію і придає їй рух;

– є два незалежних начала: матеріальна і духовна субстанція

– матерія складається з елементарних часток, локальна механічна взаємодія яких і утворює всі природні явища;

– серед цих частинок є частинки трьох родів: вогонь, повітря, земля – вони відрізняються розмірами й формою, здатні рухатись, перетворюватись одна на одну [168, с. 144-145].

Спираючись на дуалізм душі й тіла, у своїй космології Р.Декарт все ж лишається матеріалістом: він висуває гіпотезу про природний розвиток планетної системи і навіть про розвиток життя на Землі згідно законів природи. Також він розглядає тіла тварин і людини як складні машини, що підкоряються законам механічного руху – таким чином, людина є «реальний зв'язок бездушного і безжиттєвого тілесного механізму з розумною душею, яка володіє волею й мисленням [208, с. 159-161]». Але цей зв'язок дійсно є нерозривним, і він може бути основою нового, практичного знання: «дух так сильно залежить від стану і від розташування органів тіла, що якщо можна знайти який-небудь засіб зробити людей мудрішими або спритнішими, ніж вони були до цих пір, то, я думаю, його треба шукати в медицині [123]».

Б. Спіноза, так само, як і Р. Декарт, продовжував лінію раціоналізму і намагався побудувати свою концепцію на основі безумовно достовірних вихідних положень, а основною метою філософії вважав завоювання панування над зовнішньою природою і вдосконалення природи людської [208, с. 168-169]. Його вчення про природу [381] може бути викладене такими тезами:

– існує лише одна субстанція – природа, ототожнена з Богом. Вона є причиною самої себе, існує незалежно від розуму і може осягатись ним лише як протяжність або як мислення;

– конкретні речі є одиничними проявами субстанції (модусами), їх нескінченна множина;

– рух не вважається обов'язковим атрибутом субстанції;

– людина як предмет пізнання не є певним винятком у світоустрої – він у будь-якому випадку є частина природи [208, с. 170; 168, с. 146-147].

Г.В. Лейбніц, так само, як і його попередники-раціоналісти, розвиває вчення про буття у формі вчення про субстанцію. Однак у своїй концепції він намагався поєднати вчення Аристотеля про внутрішню доцільність природних явищ із ідеями Спінози про механізму причинність. Його концепція [229] ґрунтується на ідеї про монади – неподільні, духовні субстанції:

– число монад нескінченно, кожна з них володіє сприйняттям і стремлінням, чим забезпечується рухливість і активність субстанції;

– кожна монада є єдністю матерії і форми, душі й тіла – в сукупності вони утворюють світ, що осягається розумом (а похідним від нього є матеріальний світ);

– монади фізичним чином не взаємодіють одна з одною, але разом із тим утворюють єдиний світ, який регулюється наперед встановленою гармонією, що залежить від Вищої монади (Бога) [208, с. 186-187; 168, с. 148-149];

– відповідно, людина є монадою, яка знаходиться на відносно високому рівні розвитку, її головний атрибут – активність, здатність до дії, сила [229, с. 404].

У цілому, філософія Нового часу визначила межі екологічної парадигми і вирішення проблеми взаємовідносин людини й природи межами розуму, науки і досвіду – відкривши подальші горизонти варіативності в їх тлумаченні.

Специфічні погляди на екологію сформувались в рамках так званого географічного детермінізму – це напрям, згідно якого природні умови, клімат тощо визначають специфіку політичного і соціально-економічного життя країн, впливаючи зокрема на національний характер спільнот, що їх населяють. Причому йдеться не просто про наявність впливу географічного чинника (адже цей вплив визнається усіма концепціями), а про його визначальність на тлі інших факторів [357].

Хоча формування зародків географічного напряму в суспільствознавстві відносять ще до часів античності, періодом його найбільшого розквіту вважається друга половина XVIII-XIX століття. Тож, спираючись на погляди Ш.-Л. Монтеск'є, Й.Г. Гердера, Г.Т. Бокля, К. Ріттера , Е. Реклю, Ф. Ратцеля, Л. Мечникова, в працях яких концепція географічного детермінізму викладена найбільш послідовно, можна виокремити такі концептуальні настанови цього напряму [49; 89; 264; 272; 336]:

- національний характер залежить від кліматичних умов проживання народів (так, північні народи більш моральнісні за південні, натомість мешканці півдня більш творчі) (Ш.-Л. Монтеск'є);
- клімат і природа впливають і на фізіологічний стан населення (північні народи фізично сильніші і витриваліші за мешканців півдня);
- кліматичні відмінності також обумовлюють і різницю між європейським і азійським характерами (на це вказував ще Аристотель) [19, с. 601];

- історія будь-якого народу відповідає його природним умовам проживання (Г.Т. Бокль);
- ключовими природними факторами, що визначають національний характер і політичну долю народу, є клімат, рельєф місцини і характер ґрунту (Ш.-Л. Монтеск'є [272, с. 366; 272, с. 391-392]), Ж.-Б. Дюбо вказував і на вплив якості повітря [141, с. 391];
- клімат впливає на людину, але і людина впливає на клімат, перетворюючи його, і дія клімату одразу ж нерозривно з'єднується зі своєрідною внутрішньою протидією даної живої істоти (Й.Г. Гердер);
- існує тісний зв'язок і між географією та політикою («зростаючий народ потребує збільшення земель») (Ф. Ратцель).

Наукові доробки сучасних представників географічного детермінізму – це роботи Е. Гірусова, І. Ширкової, І. Забєліна, І. Крутя, Н. Мукітанова, Н. Сухової та ін. У них в цілому простежується вплив названих ідей, хоча сьогодні географічний детермінізм поступово вилився в інший, ширший, напрям суспільствознавства – геополітику (яка передбачає географічний, історичний і соціологічний аналіз питань, пов'язаних з політикою і просторовими структурами на різних рівнях (від державного до міжнародного).

Оцінюючи географічну гілку в суспільствознавстві, Л. Гумільов [117, с. 431] вважав, що географічний детермінізм є «недостатнім» підходом, оскільки абсолютизує пасивну дію природи на людські суспільства і ігнорує їх активну роль у визначенні власної долі в ході господарсько-економічної діяльності, науково-технічної творчості і соціально-політичного розвитку: «ступінь розвитку цивілізації визначається зрушенням від парадигми «природа – людина», коли географічний детермінізм істотно має рацію, до парадигми «людина – природа», коли цей детермінізм не має істотної рацію і явно недостатній. На ранніх етапах розвитку суспільства роль природно-географічного чинника (первинних ресурсів) велика і навіть визначальна, на пізніших – вона значно менша (але зростає роль вторинних ресурсів як умови подальшого якісного прогресу суспільства) [349, с. 138]».

Загалом, історичні і сучасні теорії, що відносяться до цього напряму, можна оцінювати по-різному: вони привернули увагу до впливу природного середовища на розвиток суспільств, хоча, можливо, дещо його і абсолютизували. Проте, на відміну від усіх попередніх, вони більш конкретно зосередили наукову увагу саме на екологічній проблематиці, на світоглядному осмисленню питань клімату, природи, їх впливу на етнонаціональні і соціально-економічні особливості спільнот.

Концепції географічного детермінізму побудовані на вузькому тлумаченні екології, яке є традиційним і загальновідомим. Згідно вузького тлумачення, під екологією розуміється сфера діяльності і наука, що вивчає проблеми коеволюції природи і людства, проблеми збереження природного різноманіття на планеті та інші аспекти охорони живої природи. Усі традиційно екологічні проблеми, які аналізуються сучасними науковцями, –

це проблеми взаємин людини і природи, охорони довкілля, етичного ставлення до нього.

Проте поняття «екологія» має ще й широке тлумачення – яке особливо важливо підіймати саме для філософського дослідження, і відповідно цю двоїстість необхідно перекладати і на екологічну свідомість, і на екологічну культуру суспільства, і на екологічне виховання [281]. Якщо вузьке тлумачення екології вказує лише на взаємодію людини з першою природою, то широке підкреслює: людина входить і взаємодіє також і з другою, створеною нею ж самою «природою» – соціальним світом.

Оскільки людина включена, з одного боку, в природне, а з іншого, – в соціальне середовище, ми не маємо право обмежити її екологічну свідомість і культуру тільки взаєминами з першою, органічною, природою. Тому широке значення поняття «екологія» має включати взаємини як із біологічним, так і з соціальним оточенням людини і слід говорити про «екологію людського розуму, екологію пізнання й творчості, екологію думки і слова, екологію людської дії та керуючого впливу на складні системи [222, с . 148]».

Зрештою, найзмістовніші філософські доробки дійсно не обмежуються вузьким тлумаченням екологічної проблеми. Прикладом екологічної парадигми, яка враховує інтеграцію людини і в природне, і в соціально-економічне середовище, є концепція К. Маркса, викладена в «Економічно-філософських рукописах 1844 року».

Зокрема, у цій праці підкреслюється, що людина завжди має справу з предметом і з предметним освоєнням навколишнього світу. Для Карла Маркса людина – це істота, яка «покладає ... свої дійсні, предметні сутнісні сили як чужі предмети [250, с. 148]». В іншому місці твору К. Маркс підкреслював: «Практичне творення предметного світу, переробка неорганічної природи є самоутвердження людини [250, с. 88]».

К. Маркс вказував на предметно-чуттєве перетворення природи і суспільства як найважливіший аспект життя особистості. Фактично, порушення цього аспекту виливається в різноманітних формах відчуження особистості, серед аспектів якого Маркс виділяв:

1) відчуження людини від продукту своєї праці;
2) відчуження людини від процесу праці (внаслідок примусу і самопримусу);
3) відчуження людини від своєї сутності як духовної життєдіяльності, оскільки людина перетворює її на спосіб підтримки свого існування;
4) відчуження людини від природи;
5) відчуження людини від роду (від суспільства і від родової сутності);
6) відчуження людини від людини [250, с. 81-93].

Своєрідне резюме своєму розумінню взаємин людини і природи мислитель подає при розкритті сутності комунізму. Він пише: «комунізм є позитивне вираження скасування приватної власності; на перших порах він виступає як загальна приватна власність». Беручи відношення приватної

власності в його всезагальності, комунізм:

1) в його першій формі є лише узагальненням і завершенням цього відношення;

2) і у формі політичній, і вже при усуненні держави – постає як реінтеграція, або повернення людини самої до себе, як ліквідація людського само відчуження;

3) як позитивне скасування приватної власності – цього самовідчуження людини – постає через це як «справжнє привласнення людської сутності людиною і для людини; а тому як повне, таке, що відбувається свідомим чином і зі збереженням всього багатства попереднього розвитку, повернення людини до самої себе як людини суспільної, тобто людяної. Такий комунізм, як завершений натуралізм = гуманізму, а як завершений гуманізм = натуралізму; він є дійсне розв'язання суперечності між людиною і природою, людиною і людиною [250]».

Зважаючи на таке комплексне, всеохопне вирішення питання, запропоновану К. Марксом формулу «комунізм як …» можна вважати «ідеальною екологічною парадигмою». (Хоча – пам'ятаємо – ідеальне далеко не завжди має шанси на реалізацією, і часто лишається лише утопією на папері або у свідомості автора чи його послідовників.)

Більш сучасні концепції екології життєтворчості представлені в рамках діяльності «Римського клубу» – це міжнародна неурядова організація, яка діє з 1968 р., об'єднує представників світової політичної, фінансової, культурної і наукової еліти і має на меті дослідження і пошуки вирішення глобальних проблем, що постали у наш час перед людством. Завдяки цим своїм дослідженням представники «Римського клубу» зробили значний внесок до вивчення перспектив розвитку біосфери і пропаганди ідеї гармонізації відносин людини і природи. Також їх внесок до вирішення екологічних проблем у першу чергу визначається тим, що вони привертають своїми доповідями до них увагу громадськості.

У загальному розумінні, до проблематики, що розкривається в працях представників Римського клубу відносяться: Д. Медоуза, Дж. Форрестера, Е. Пестеля, Е. Ласло, А. Печчеї, Б. Гаврилишина (осмислення екологічної проблеми як глобальної, прогнозування поведінки екологічних систем, глобальної моделі розвитку людства і природи в їх єдності); Б. Коммонера (екологічні закони взаємодії суспільства і природних систем); Ю. Одум (суттєві ознаки сучасної екологічної ситуації та її кризового стану); Р. Уіттекера (закономірності існування екосистем); М. Харруела (екологічні наслідки ядерної війни); А. Гора, Г. Коля, Ф. Міттерана (політичні аспекти розв'язання екологічних проблем); Р. Фоулі (екологічні аспекти еволюції людини); Л. Моргана, Е. Тейлора, Г. Спенсера, О. Шпенглера, А. Тойнбі (антропологічна концепція дослідження різноманітних культур, традицій, цінностей людських спільнот).

У знаменитій першій доповіді Римського клубу (1972 р.) «Межі зростання» [322], підготовленій під керівництвом Денніса Медоуза доводилося, що якщо сучасні тенденції зростання чисельності населення,

індустріалізації, забруднення природного середовища, виробництва продовольства і витрати ресурсів будуть тривати, то протягом наступного сторіччя людство прийде до катастрофи, до похмурого напівзлиденного існування. Все це породило настрої, відомі по назвою алармізма (від англ. «alarm» – тривога).

З іншого боку, разом із другою доповіддю «Людство на перепутті» (роботу над яким очолили М. Месарович і Е. Пестель) викладені в них моделі заклали основу ідеї обмеження споживання ресурсів за рахунок так званих промислово слаборозвинених країн. У цій доповіді запропоновано концепцію «органічного зростання», згідно якої кожен регіон світу повинен виконувати свою особливу функцію, подібно до клітини живого організму. Концепція «органічного зростання» була цілком прийнята Римським клубом і по сьогоднішній день залишається одній з основних ідей, що відстоюються ним. Ця ідея продовжена і в праці Я. Тінбергена «Перегляд міжнародного ладу» [485] – але вона вирізняється з-поміж попередніх доповідей своєю практичною спрямованістю, конкретними рекомендаціями щодо напрямів політики, створення або реорганізації існуючих інститутів, необхідних для сталого розвитку світової системи.

Загалом, і в інших доповідях цієї громадської організації представлені ідеї з приводу економії природних ресурсів Землі. А поставлені ще в першій доповіді запитання отримують найбільш повну відповідь у доповіді 1997 р. «Фактор чотири: затрат – половина, віддача – подвійна». Її основна ідея – в тому, що сучасна цивілізація досягла рівня розвитку, на якому зростання виробництва фактично в усіх галузях господарства може здійснюватись в умовах прогресу економіки без залучення додаткових ресурсів і енергії. Людство «може жити вдвічі багатше, витрачаючи лише половину ресурсів [65, с. 18]».

Якщо початковий етап (1968-друга половина 1970-х років) діяльності «Римського клубу» пройшов під знаком кількісного аналізу глобальних проблем, то наступний відмічений переходом до якісного аналізу людського буття, системи цілей і цінностей. На перший план вийшла концепція «нового гуманізму», ідея про першорядне значення особистих властивостей, які забезпечать «людську революцію», «революцію свідомості» і перетворення суспільства. Всі ці поняття з’явилися в опублікованій в 1977 р. доповіді під назвою «Цілі для людства» (під керівництвом Е. Ласло). Одночасно з доповіддю групи Ласло в 1976-78 рр. розроблявся проект під назвою «За століттям марнотратства», що детальніше розглядає проблему природних ресурсів, окреслення якої започатковане в «Межах зростання».

Загалом, девізом доповідей «Римського клубу» кінця 1970-х – 1980-х років стало наступне твердження: «людина повинна брати участь в суспільному житті так, щоб було забезпечено органічне поєднання прав особи і її відповідальності за долю людства, вільний розвиток кожного і інтеграція всіх людей в єдине співтовариство в умовах глобальної співпраці, заснованої на гуманістичних цінностях». Так, президент Клубу А.

Печчєї у роботі «Людські якості» (1980 р.) пропонує шість «стартових» цілей, які пов'язані з «зовнішніми межами» планети; «внутрішніми межами» самої людини; культурною спадщиною народів; формуванням світової спільноти; охороною навколишнього середовища і реорганізацією виробничої системи. Людина в своїй діяльності повинна виходити з можливостей природи, що оточує його, не доводячи їх до крайніх меж. Центральна ідея цієї доповіді полягає в «внутрішніх межах», тобто у вдосконаленні людини, розкритті її нових потенційних можливостей. Як пише автор: «Треба було зробити так, щоб якомога більше людей змогли зробити цей різкий стрибок в своєму розумінні дійсності [305, с. 128-129]».

У цілому ж, розвідки і доповіді представників «Римського клубу» спрямовані на вирішення екологічних проблем не в абстрактному вимірі, а в конкретних взаємодіях між собою країн, об'єднаних у глобальний організм. Причому якщо спочатку окреслення проблем обмежувалось констатацією загострених суперечностей людського розвитку, то з часом автори доповідей все більше виходять на розуміння необхідності світоглядних і ціннісних змін – без яких не врятувати глобальний світ від екологічної катастрофи.

На початку XXI сторіччя такі міжнародні проблеми, як посилення глобальної нерівності, наслідки зміни клімату і зловживання природних ресурсів довели, що фундаментальність поглядів «Римського клубу» абсолютно правильна: необмежене споживання і зростання на планеті з обмеженими ресурсами дійсно небезпечні. Останніми роками представниками «Римського клубу» зроблено цілий ряд нових дій, модернізовано його організацію і його місію. Зокрема, розмір і число Національних Асоціацій продовжують зростати: наразі їх більше 30 у всьому світі з членством понад 1,500 осіб на п'яти континентах. Міжнародний секретаріат Клубу на початку 2008 р. переміщено з Гамбурга, Німеччина, до Вінтертуру, Швейцарія. Це супроводжувалось встановленням нової команди і налагодженням тісної кооперації з низкою приватних і освітніх установ. Знаходяться і нові шляхи залучення широкої громадськості.

У травні 2008 р. розпочато нову трирічну програму «Новий шлях для світового розвитку», яка визначає всі центральні дії Клубу на період до 2012 р. «Природне середовище і ресурси» виступають у цій програмі самостійним кластером нарівні з іншими чотирма: «Глобалізація», «Світовий розвиток», «Соціальна трансформація», «Мир і безпека». Цей тематичний кластер має відношення до зміни клімату, нафти, екосистем і води. Адже радикальні і швидкі соціальні і економічні перетворення будуть потрібні, щоб коригувати загальносвітові зміни клімату і уникати екологічних аварій [486].

Проаналізувавши запропоновані в історії розвитку філософської і суспільствознавчої думки шляхи вирішення проблеми взаємин людини і природи, варто звернутись і до основних сучасних моделей.

Інколи моделями екобезпечного розвитку називають окремі локальні заходи з покращення екологічної ситуації: наприклад, «зміни податкової системи за принципом «забруднювач платить»», «збільшення фінансування на екологічну безпеку країни до 10% від витратної частини державного бюджету» і т.п. [373], проте ми під цим терміном маємо на увазі більш комплексне явище – певну сукупність світоглядних настанов, які виступають теоретичним підґрунтям для оптимізації екологічної ситуації.

Найпоширеніші комплексні сучасні моделі екобезпечного розвитку представлені в галузі соціальної екології – відносно молодої інтегральної галузі наукового пізнання, котра частково включає в себе проблеми соціальної антропології, соціальної географії, економіки, соціології, права та інших наук.

Наприклад, М. Григор'єв демонструє, що соціально-екологічна ситуація ставить питання про необхідність інтегрованої політики захисту навколишнього середовища, яка б регулювала вирішення економічних і політичних проблем у нерозривній єдності із соціально-екологічними як на рівні регіонів, так і на планетарному рівні [112, с. 11]. На прикладі таких країн як Англія, Сполучені Штати Америки, Швеція, Австрія та інших у його дисертаційному дослідженні характеризуються такі ринкові методи соціально-екологічного регулювання, як метод компенсаційної політики, метод регіонального нормування, використання податкової політики, так звані «зелені податки» тощо.

Більш прикладне оформлення отримують моделі, розроблені в рамках інвайронменталізму (від англ. «environment» – довкілля). Під останнім у науці розуміють:

– теорію управління соціально-економічним розвитком і оточуючим середовищем, яка вважає людство частиною біосфери і стверджує необхідність перетворення природи в інтересах людини [166];

– теорії, які вивчають закономірності і форми взаємодії суспільства з місцем існування, різноманіття зв'язків соціальних змін зі змінами в матеріальних передумовах життєзабезпечення соціальних процесів [199];

– галузь науки, що сформувалась в середині XIX століття і означала низку нових ідей про те, що люди значною мірою розвиваються під впливом довкілля;

– соціально-екологічний рух, що отримав поширення у XX столітті в європейських країнах і спрямований на посилення заходів із захисту природного середовища.

Сьогодні цей термін здебільшого вживається саме в останньому значенні. При цьому як соціально-екологічна модель, він охоплює низку таких нагальних проблем для вирішення: зменшення біологічної різноманітності, глобальне потепління, озонові діри, кислотні дощі, захоронення радіоактивних відходів, можливість ядерної зими, пригнічення прав тварин. А головними кроками для їх розв'язання називаються: переведення виробництва на безальтернативні технології, поширення альтернативної енергетики і електричного транспорту, переробка відходів,

очистка стічних вод, зрошення пустель [261].

Цікаві результати дали пошуки філософії екобезпечного розвитку, проведені в ході дисертаційного дослідження Н. Семенюк. Авторка доводить, що «усвідомлення загрози, яка охоплює людство у зв'язку з загостренням екологічної ситуації в епоху глобалізації та інформаційної революції, потребує переходу до нових цілей і завдань життя та діяльності людини, формування нової філософії життєдіяльності, яка б відвернула руйнацію світу, забезпечила екобезпечне існування людства» – саме остання реалізується в життєвому просторі як «філософія екобезпечного розвитку». Узагальнивши філософські пошуки останніх десятиріч, Н. Семенюк обґрунтовує висновок про те, що в якості оптимальної моделі екобезпечного розвитку людства може бути модель «стійкого людського розвитку». При цьому сталий розвиток визначається нею як «процес гармонізації продуктивних сил, забезпечення гарантованого задоволення принаймні мінімально необхідних потреб всіх членів суспільства за умови збереження й поетапного відтворення цілісності навколишнього середовища, забезпечення рівноваги між потенціалом природи і вимогами людей усіх поколінь [358]».

Також авторка виокремлює основні напрями та пріоритети сталого розвитку: а) демократичні перетворення, соціальні гарантії, права і свободи громадян; б) стале використання природо-ресурсного потенціалу; в) створення вивіреної державної екологічної політики; г) формування законодавчої бази; д) організація належного управління цими процесами. Як і в інших моделях, наголошується на формуванні у громадян високого рівня екологічної свідомості, культури та поведінки в системі «екологічного всеобучу» населення як на висхідній позиції реалізації даної моделі [358].

С. Прутько найзагальнішими підставами екобезпечного розвитку вважає: гуманістичну спрямованість діяльності суспільства, формування громадянського суспільства, системний підхід до розв'язання екологічних проблем. Головними ж пріоритетами політики екобезпечного розвитку дослідницею названі наступні: приведення стану довкілля до прийнятних для нормального проживання норм; подолання негативних наслідків чорнобильської катастрофи і недопущення аналогічних техногенних катастроф; формування автентичної для збереження біологічного, екологічного та ландшафтного різноманіття природи України мережі природоохоронних об'єктів [329, с. 3]. Ефективною моделлю, яку пропонує автор, можна вважати формування екологічної мережі України. Екологічна мережа постає і як чинник збереження розмаїття живого, і як природна складова системи забезпечення основного права людини на сприятливе для життя, здоров'я і достатку довкілля [329, с. 4].

Синергетична модель екобезпечного розвитку ґрунтується на визнанні необхідності коеволюції (гармонійного співіснування та сумісного розвитку) природи і людини [436, с. 191]. Із синергетичного бачення випливає, що результатом пізнання законів природи та суспільства і

безпосередньою передумовою повністю усвідомленої діяльності має стати визнання кожною особистістю нерозривного зв'язку з цими надсистемами і прийняття ідеї коеволюції. Це дає людині не тільки можливість свідомо та ефективно використовувати об'єктивні закони у своїй практичній діяльності, але й гарантію того, що її необачні дії стосовно зовнішніх систем не призведуть до ушкодження власного зовнішнього середовища [280, с. 44-45].

Як вказує М. Гончаренко, можливим у контексті синергетики є й структурно-компонентний аналіз соціоприродної системи. Глобальна система «суспільство-природа» є найскладнішою ієрархічною системою, що складається з двох підсистем різних рівнів. Підсистема нижчого рівня (природа) складається з абіотичної, біокосної та біотичної складових. Підсистема вищого рівня – суспільство – поєднує економічну, соціальну, політичну, духовну складові. Ці підсистеми, в свою чергу, теж складаються з більш дрібних компонентів. Цілісність глобальної соціоприродної системи забезпечується цілеспрямованим розвитком підсистем, при цьому внутрішня цілісність полягає в адаптаційному характері тих зв'язків, які формують як природу, так і таку характерну її рису , як саморегулювання [104, с. 6-7].

Окремий напрям сучасних концепцій і моделей екобезпечного розвитку представляє валеологія, яка випливає з фундаментальних положень антропокосмізму і органічно пов'язує людину із Всесвітом єдністю духовно-ментальних (біоінформаційних, семантичних) структур. Відповідно від людини вимагається абсолютно нова стратегія в її інтелектуально-творчій діяльності, яка буде адекватною ноосферному етапу розвитку цивілізації. Серед інших моделей валеологічне мислення вирізняється своєю холістичністю, адже валеологія постає як міждисциплінарна інтегральна наука, що об'єднує філософію, антропологію, біологію, екологію, традиційну й нетрадиційну медицину, фізіологію, психологію, педагогіку [107, с. 1-2].

Самостійний напрям моделей екобезпечного розвитку представляють роботи із проблематики соціальної відповідальності, зокрема екологічної. Їх об'єднує те, що на сучасному етапі розвитку суспільства ця відповідальність набуває істотно іншого вигляду, оскільки реалізується, переважно, на засадах не субординаційних зв'язків, а взаємозалежностей [291, с. 4-5]. При цьому, на думку Ю. Осокіної, серед інших форм: моральної, юридичної, політичної – особливий статус вирізняє екологічну відповідальність як таку форму відповідальності соціального суб'єкта, яка інтегрує в собі характеристики інших форм відповідальності.

О. Романова аналізує детермінацію екологічної свідомості, виокремлюючи відповідно об'єктивні і суб'єктивні детермінанти. До об' єктивних віднесено елементи природного середовища, негативні зміни у природі, які відбуваються під впливом антропогенної діяльності, динаміку сучасних геополітичних процесів, протиріччя між масштабами споживання сучасної цивілізації та природними можливостями біосфери, урбанізацію. До

суб'єктивних детермінант формування екологічної свідомості відносяться: екофілософські ідеї, концепції, погляди, які є своєрідними «лінзами», що фокусують та викривляють отриману органами чуття інформацію; екологічні аспекти національних культур, зокрема, співвідношення їх екофільних та екофобних елементів; можливість маніпуляції екологічною проблематикою в інтересах конкретних суб'єктів шляхом фальсифікації екологічної ситуації; екологічний алармізм; соціально-психологічна реакція людей на зміну екологічної ситуації; несвідомий екологічний вандалізм [340, с. 8-9].

Формування й розвиток актуальної (адекватної сучасному стану природи) екологічної культури – теж можна тлумачити як модель екобезпечного розвитку. Екологічна культура як система органічно взаємопов'язаних елементів природоперетворюючої діяльності людини і її теоретико-моральної оцінки не лише постає транслятором досвіду екологічної діяльності в процесі історичного розвитку людства. Вона виконує й протилежну функцію подолання наявних екокультурних стереотипів, творення нових цільових програм безпосередньої дії на природу, тобто виступає як творча діяльність. В екологічній культурі втілені корпоративні зусилля людей з освоєння природи і соціуму, що є синтезом поведінки і екологічної свідомості, з необхідністю включає в себе світоглядний момент, опосередкований соціальною практикою, а також конкретні, «прийнятні» форми людських вчинків, які органічно включають конкретні етичні принципи [233].

Цікаві напрями оптимізації взаємин «людина – природа» пропонує О. Китаєва у своєму нетривіальному дисертаційному дослідженні, присвяченому осмисленню аквакультури. Ці напрями вона зводить до першочерговості подолання негативних факторів стримування відповідальної поведінки в сучасному українському суспільстві. До останніх нею віднесені панівні ідеологеми, які цілеспрямовано впроваджувались в суспільну свідомість за радянської доби:

1) монополія матеріалістичного розуміння історії;
2) консерватизм буденної свідомості, її схильність до ототожнення чуттєвих свідчень зі знаннями, які є результатом напруженої аналітико-синтетичної роботи пізнавально-теоретичного мислення;
3) атеїстична свідомість, яка не формувала у людей почуття святості природи, культово-благоговійне ставлення до неї;
4) патерналістська політична система, що підсилювала безвідповідальність, породжуючи агресивне ставлення до всіх інших як до чужих і ворожих;
5) підпорядкованість правосвідомості моральним імперативам, яка породжувала практику абстрактного моралізування нагальних для вирішення проблем [183, с. 9-10].

Звісно, пошук, розробка і вибір оптимальної моделі екобезпечного розвитку – справа далеко не проста. Підтвердженням цьому є й монографія А . Толстоухова та М. Хилька «Екобезпечний розвиток: пошуки стратегем» [403], в якій здійснена спроба проаналізувати можливі шляхи екологічно

безпечного розвитку, визначити складнощі пошуку моделі усталеного розвитку цивілізації. В цьому плані пропонуються і обґрунтовуються найбільш фундаментальні загальнопланетарні політико-правові, соціокультурні та економіко-технологічні стратегічні завдання людства з порятунку навколишнього природного середовища.

Тому наше завдання зараз – не стільки намітити цей оптимальний вибір моделі, скільки встановити критерії для її вибору. На нашу думку, для вибору дійсно оптимальної моделі їх має бути два основних:

1) модель екобезпечного розвитку повинна в світоглядному плані спрямовуватись не на оперативні заходи з вирішення часткових екологічних проблем, а на формування цілісного екологічного мислення, свідомості і культури. Необхідно поступово сформувати відповідну екологічну ментальність нації, яка б унеможливлювала завдання шкоди природі, як самому собі;

2) на тлі цього вона повинна містити конкретні нормативно-правові норми і розроблені механізми їх функціонування, конкретні рекомендації для всіх залучених соціальних суб'єктів, які мають її впроваджувати, із розподілом повноважень і відповідальності за наслідки.

До цих суб'єктів відносяться: а) органи центральної і місцевої влади, безпосередньо відповідальні за екологічну ситуацію в суспільстві; б) політичні партії та громадські організації, які містять у своїх програмних завданнях відповідні природоохоронні зобов'язання; в) навчально-освітні заклади всіх рівнів акредитації, які готують фахівців для галузей виробництва, пов'язаних із екологією.

Зрештою, у будь-якій сучасній моделі екобезпечного розвитку з проаналізованих нами вище, аналіз екологічних проблем в аспекті соціальної екології дав можливість виявити зростаючу значущість екологічного мислення, свідомості і самосвідомості кожної особистості, що, у свою чергу, зумовлює необхідність розширення змісту екологічної освіти на рівні середніх і вищих освітніх закладів та удосконалення форм і методів освітньої і пропагандистської роботи.

Тому варто пристати на позицію, що всі актуальні моделі екобезпечного розвитку можна змістовно укласти в філософську концепцію біоцентризму, згідно якої людина – це частина природи, яка розвивається одночасно з усім живим світом Землі – біосом. У відповідності до цього необхідно керуватися актуальним екологічним, біосферним мисленням, перейти до рівноправного співробітництва з природою, бути єдиним цілим із нею [115]. З іншого ж боку, в контексті перетворення локальних екофільних цінностей на універсальні цінності всього людства за умови прояву сучасної екологічної кризи на глобальному рівні, домінування в ієрархії моральних цінностей людини пріоритетів духовної мотивації має бути підкріплено системою політико-правових цінностей, що в свою чергу потребує переходу від етапу декларацій до розробки реальних механізмів політико-правового регулювання [104, с. 3-4].

Парадигма суспільства екобезпечного розвитку істотно відрізняється від парадигми індустріального (економічного) суспільства, що ґрунтується на пріоритеті економічного росту шляхом широкого використання індустріальних способів виробництва, у т.ч. і в сільському господарстві. В індустріальному суспільстві відбувається концентрація виробництва і населення, формування системи цінностей, орієнтованих на ефективність, раціональність відносно до можливостей природного середовища.

Соціальний і економічний прогрес в індустріальному суспільстві йде по лінії нарощування обсягів виробництва матеріальних благ і одержання економічної вигоди за будь-яку ціну. У таких умовах охорона природи виявляється справою, підлеглою економічному розвитку, що обумовлює принципову неможливість належним чином захистити навколишнє середовище. От чому природоохоронні заходи часто виявляються неефективними, а природоохоронне законодавство – недієвим.

Проте індустріальне суспільство розвинених країн забезпечило своєму населенню високий рівень матеріального добробуту і якості послуг, хоча при цьому була використана неймовірна кількість природних ресурсів і природне середовище зруйноване так, що реально виникло питання виживання людини як біологічного виду.

За радянської моделі індустріального суспільства не було створено матеріальної основи високої якості життя, хоча природних ресурсів при цьому використано не менше, а навіть більше на одиницю ВВП, у порівнянні з Заходом.

За використанням ресурсів, та побудовою пріоритетів постіндустріальне (постекономічне) суспільство практично нічим не відрізняється від індустріального (економічного), але економічне зростання тут досягається на основі нових технологій, відбувається перехід від товаровиробничої до обслуговуючої економіки. Виробництво послуг і інформації відіграє домінуючу роль. Формується новий соціально активний клас – інтелектуальна еліта і технократи, що контролюють матеріальне виробництво і процес створення високих технологій через інформацію, використовувану у виробництві кінцевого продукту. Інакше кажучи, знання й інформація стають провідною продуктивною силою. Звідси інша назва постіндустріального суспільства – інформаційне суспільство.

Якщо постіндустріальне (інформаційне) суспільство в економічному зростанні сприймає обмеження екологічного імператива – воно здобуває ознаки суспільства стійкого економічно безпечного розвитку. Парадигма такого суспільства, на відміну від індустріального, ґрунтується на органічному (не механічному) тринітарному об’єднанні економічної, соціальної й екологічної сфер, при визначальній ролі останньої.

Суспільством, що досягло стану динамічної чи стійкої рівноваги, є таке суспільство, що у відповідь на зміну внутрішніх і зовнішніх умов здатне встановлювати нову, відповідну цим змінам рівновагу як усередині себе, так і в межах середовища своєї життєдіяльності.

Світовий рух за Стійкий Розвиток, ставить своєю метою створення екологічно сприятливих умов на всій земній кулі, як єдиному просторі, у межах якого може жити і розвиватися людство. Під стійким розвитком суспільства варто розуміти такий розвиток, при якому встановлюється науково обґрунтована межа чисельності населення (людей), забезпечувана усім необхідним для життєдіяльності і задоволення духовних потреб в умовах природного відтворення середовища життєдіяльності. У рамках концепції стійкого розвитку розуміється розвиток, який висловлюється за зниження чисельності світового народонаселення приблизно до 1 мільярда, що дозволить значно зменшити навантаження на навколишнє середовище і забезпечити людству високий рівень життя. Так стверджують прихильники, що перейшли в стан послідовників концепції стійкого розвитку, чи адепти так званої концепції «золотого мільярда», які припускають вирішити екологічні й інші глобальні проблеми найбільш розвиненої частини світу за рахунок його слаборозвиненої і перенаселеної периферії. Як бачимо, точки зору стосовно суспільства стійкого розвитку не дуже сильно відрізняються один від одного, розходження скоріше в долі відвертості [358].

Отже, суспільство стійкого розвитку – це якісно нова фаза постіндустріального (постекономічного) суспільства, це новий соціальний порядок, що відрізняється від попередніх форм першочерговим значенням і роллю особистості в соціальній структурі. При переході до суспільства стійкого розвитку соціально-економічний прогрес повинен втілюватися не стільки в нарощуванні обсягу виробництва матеріальних благ, скільки в зміні ставлення людини до самої себе і своєму місці в навколишньому світі. Але це не означає, що матеріальне забезпечення людини втрачає свою цінність. Навпаки, матеріальний прогрес, належний рівень матеріального забезпечення – необхідна умова формування нового соціально-економічного порядку. Але тут мова йде про те, що достатньою умову для встановлення нового порядку є зміна ціннісних пріоритетів людини, створення такої ситуації, коли головним для особистості стає удосконалювання її внутрішнього, духовного потенціалу.

На зміну праці як діяльності, продиктованою винятково матеріальною необхідністю, повинна прийти активність, мотивоване бажання людини розкрити себе відповідно до власної внутрішньої природи. Таким чином, мова йде про речі прості й очевидні – добробут людини і благополуччя природи. Тому, часто уживаний зараз в Україні термін «постійний розвиток» – найменш адекватний сутності поняття sustainamble development. З терміном «екобезпечний розвиток» асоціюються поняття про розвиток – збалансований, коеволюційний, природовідповідний.

Екобезпечний розвиток – це союз людини з природою і із самою собою . Під екобезпечним розуміється такий розвиток, що задовольняє потреби дійсного часу, але не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби. Під екобезпечним розвитком розуміється така модель розвитку суспільства, при якій задовольняються основні життєві потреби як нинішнього, так і всіх

наступних поколінь.

Екобезпечний розвиток являє собою соціоприродну форму розвитку, яка враховує екологічні й інші глобальні імперативи і що представляє, на відміну від економічно детермінованого нестійкого розвитку, систему коеволюції суспільства і природи. Під екобезпечним розвитком розуміється керований розвиток суспільства, що не руйнує своєї природної основи і виживання, а забезпечує, і безупинний розвиток цивілізації.

Екобезпечний розвиток передбачає створення умов, які забезпечують задоволення потреб сьогоднішнього дня, не піддаючи існування наступних поколінь більшому ризику, ніж нинішній. Екобезпечний розвиток – це регульований розвиток: цілеспрямований контроль над змінами, що відбуваються, прогнозування і компенсація найбільш небезпечних нестабільностей і диспропорцій розвитку. Загальнолюдську парадигму екобезпечного розвитку, варто розглядати як настання якісно нового етапу розвитку людства, у ході якого окремі держави і усе світове співтовариство в цілому організують цілеспрямовану і скоординовану діяльність, спрямовану на повну нейтралізацію всього негативного комплексу соціальних, економічних і екологічних диспропорцій, накопичених (в основному за останнє сторіччя) у суспільстві і навколишньому середовищі; створення умов , що виключають виникнення таких диспропорцій. Розвиток, при якому по-перше, масштаби експлуатації природних ресурсів, напрямок інвестицій, орієнтація технічного і соціального розвитку узгодяться з майбутніми потребами майбутніх поколінь; по-друге, при цьому поняття потреб включає й інтереси найбідніших прошарків світового населення, задоволення яких вважається пріоритетним; по-третє, обмеження в експлуатації природного середовища і природних ресурсів визнаються неминучими, але вони в кожен конкретний момент повинні погоджуватися з досягнутим рівнем технічного розвитку і соціальної організації суспільства, а також зі здатністю біосфери справлятися з наслідками людської діяльності [358].

На сьогодні альтернативи екобезпечному розвитку не існує. Концепція екобезпечного розвитку визначає нову поведінкову домінанту людини в природі, що спричинить її рух до ноосфери як зараз, так і на віддалену перспективу.

Сформований до початку 50-х років планетарний підхід до проблем екології детермінував заміну погляду на екологічний простір як на простір, поділений (фрагментований) з уявленням про нього як про певну єдність, що включає як натурально-природні, так і соціальні компоненти. Взаємовідносини людини і природи характеризуються нині прогресуючим загостренням, яке виявляється в планетарному характері людської активності , що охоплює не лише біосферу, але і найближчий космос. Як наслідок – порушується стабільність планетарних екологічних систем, відбувається деградація природного, а за ним і соціокультурного середовища існування людини. Усе це не може не відбиватися на рівні традиційних форм суспільної свідомості: науки, політики, філософії.

У зв'язку з цим, виникає необхідність створення нового міждисциплінарного вчення. Важливим завданням даного міждисциплінарного напрямку є розкриття закономірностей виробничо-господарського, економічного цільового освоєння регіонів планети [368]. Виявлення цих закономірностей необхідно для довгострокового планування освоєння окремих територій, використання природних ресурсів регіону, країни в цілому, а також для створення загальнодержавної програми природокористування і, разом з тим, охорони соціально-гуманітарного оточення людської цивілізації.

Отже, проаналізовані основні підходи, що існують у зарубіжній та вітчизняній літературі щодо вивчення проблеми «філософії екобезпечного розвитку». Аналіз природних передумов історичного процесу показує, що у світовій науці до останнього часу домінували соціологізаторські концепції суспільного розвитку, спостерігалася визначена зневага до природних передумов історичного процесу, що прослідковується в роботах мислителів XVIII-XIX ст. і першої половини XX ст. Це було обумовлено, з одного боку, абсолютизацією ролі науки і техніки в суспільному розвитку, значним ослабленням (багато в чому внаслідок бурхливого розвитку техніки) безпосередньої взаємозалежності людини, суспільства і природи, з іншого боку – ілюзорними уявленнями про «панування людини над природою», «нескінченності» її ресурсів і подібними, висхідними до інтелектуального клімату Нового часу, а в ряді відносин – до джерел західної культури і західноєвропейського мислення в цілому. Це привело до домінування антропоцентричної і соціоцентричної парадигм мислення, що і відповідають ціннісно-ідеологічній парадигмі суспільної свідомості з культом прагматичного, споживацького та експансивного відношення до природи.

У становленні філософії екобезпечного розвитку велику роль зіграли узагальнення радянських вчених в області медико-біологічних наук. У їхньому числі можна назвати теорію географічної патології екстремальних зон, вчення про адаптацію, концепцію адаптивних типів людей у різних природних зонах, парадигму екологічної фізіології, концепцію природних передумов хвороб, що сприяла розробці методів і прийомів створення систем життєзабезпечення людей у регіонах із суворими природними умовами.

Розвиток екології людини є одним з джерел формування філософії екобезпечного розвитку. Саме через включення в предмет сучасної екології проблеми відношення людини і природи виникає група «загальних екологій» Так С. Тулмін вводить поняття «інтелектуальної екології», Д. Ліхачов – «екологічної культури», П. Дракер – «політичної екології», І. Круть – «екологічної філософії». Потреба розробки сучасної екології, як філософії екобезпечного розвитку, на нових концептуальних засадах висловлюється і в зв'язку з невідповідністю теоретико-методологічних орієнтацій теорії біотичної регуляції довкілля екологічній реальності. Вітчизняні вчені-філософи М. Кисельов, Ф. Канак та інші стверджують, що це завдання є своєрідним вузлом, в якому переплітаються традиційні життєво важливі питання виробництва, економіки, охорони здоров'я, раціонального

природокористування, політики, національної та загальнолюдської безпеки. Екологія сьогодні є своєрідним інтегратором вітальних та духовних інтересів людини.

Підґрунтям для розвитку філософії екобезпечного розвитку є також «соціальна екологія» – напрямок, початок якого, як вже зазначалося відноситься до ідей О. Конта, які були розвинуті відомими англійським філософом Д. Міллем і французьким філософом Г. Спенсером. Однак до 20-х років XX ст. поняття і термін «соціальна екологія» в прийнятому сьогодні сенсі не існували. Соціальною екологією називали розділ біоекології, що досліджував, так званих, «суспільних тварин», наприклад, мурах, бджіл. Новий контекст соціальної екології почав формуватися в роботах американських соціологів Р. Парка і Е. Берджеса, які включили в соціальну екологію вивчення закономірностей поведінки людських популяцій в урбанізованому середовищі.

Важливий внесок у розуміння специфіки філософії екобезпечного розвитку зробили західні алармісти (алармізм – позиція, відповідно до якої людству загрожує загибель через екологічну катастрофу). Наприклад, О. Тоффлер, У. Дуглас, А. Печчеї обґрунтували розуміння сучасної екології як світогляду людства, що прагне не дійти до екологічної катастрофи. Продовженням цієї лінії є трактування екології як основи сучасної ідеології і сучасного світогляду – «екологізму», що не обмежується суто науковим дослідженням стану довкілля, а входить у всі сфери суспільно-політичної діяльності, економіки, культури, етики. Західні дослідники пропонують розрізняти «екологізм» (ekologism) та «інвайронменталізм» (environmentalism). Інвайронменталізм ґрунтується на переконанні, що самих лише управлінських підходів може бути достатньо для вирішення сучасних екологічних проблем. Натомість екологізм наполягає на визнанні самоцінності природи, отже на необхідності радикальних змін у ставленні людини до неї.

У становленні філософії екобезпечного розвитку головну роль зіграли натуралісти, що заклали основу нового напрямку філософії науки, що передвіщає новий етап розвитку науки, який слідує за сучасним, іноді названим посткласичним. У XXI ст. у зв’язку з необхідністю реалізації екологічних вимог і переходом до екобезпечного розвитку можна передбачати посилення подібної ролі філософії як у науці, так і в розвитку суспільства і його взаємодії з природою.

Філософія екобезпечного розвитку повинна розв’язати у майбутньому такі головні проблеми: розробити концепцію виживання людства на основі визнання гуманістичних загальнолюдських цінностей; виробити такий світогляд, ядром якого повинна бути нова екологічна свідомість. Вона має власну специфіку, а саме: узагальнюючи результати різних досліджень, оцінюючи ситуацію в цілому, філософія впливає на прийняття головних економічних, політичних рішень, формуючи світогляд світу. У розв’язанні певних комплексних проблем сучасного світу людина не може обійтися без світоглядних установок та принципів, що відбивають загальнолюдські

цінності, без розуміння того, що в певних ситуаціях слід жертвувати приватними інтересами в ім’я подолання спільних небезпек.

РОЗДІЛ 3
ЕВОЛЮЦІЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ПАРАДИГМ КУЛЬТУРИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Визначивши екологічну парадигму життєдіяльності особистості як нормативне знання екобезпечного розвитку, що формується загальним уявленням про місце та роль людини у світі та досягненнями її соціальної практики, зазначимо, ця парадигма має змінний характер. Її зміст на тому чи іншому етапі розвитку цивілізації визначається, з одного боку, рівнем пізнання навколишнього світу, з другого, рівнем його практичного перетворення. Екологічна парадигма, таким чином, є унормованим знанням про існування людини у природній системі, за умов сталого розвитку соціальних та природних систем. Поява нового великого екологічного фактора – антропогенного – вносить істотні корективи в загальну екологічну картину сучасності. Нажаль особливості дії цього фактора проявляються у досить високій швидкості змін, причому глобального характер, що ставить під сумнів подальше існування самого автора цих змін та створення техносфери [380, с. 288]. Тому нагальним питанням постає дослідження та визначення механізмів, які б забезпечували стійку рівновагу екосистем, з метою підтримки та збереження існуючих параметрів біосфери. Це й є нова екологічна парадигма. Зупинимось на цьому більш детально.

Актуальність дослідження екологічної парадигми обумовлена загальним ходом суспільної практики, розвитком виробництва, суспільних відносин, культури та моралі, які мають потребу у збереженні, захисті, відтворенні навколишнього середовища – природи, соціуму, культури, наскрізь пронизаних руйнаційними процесами та суперечностями [476, с. 2]. Соціально-екологічні проблеми на світовому, загальнонаціональному, регіональному і територіальному рівнях більш ніж актуальні. При цьому вони продовжують залишатися в свідомості людини багато в чому новими і неоднозначними. Побутові установки і стереотипи суспільної свідомості формують інколи негативне відношення населення до реальних дій, направлених на поліпшення екологічної ситуації. Екологічні проблеми, їх соціальні аспекти опиняються у фокусі соціальних і економічних інтересів різних шарів і груп соціально-диференційованого суспільства, що неминуче додає громадській думці з питань екології політичне забарвлення, робить до його детермінованим політичними поглядами і симпатіями населення [4, с. 88].

Не зважаючи на те, що слово екологія є досить поширеним та навіть модним у сучасному світі, мало хто з пересічних громадян напевне розуміє – що саме воно значить. Тому визначення екологічної парадигми, як системи уявлень про стан навколишнього середовища повинно починати із визначення саме поняття парадигма відповідно до екології. Основоположником парадигмального підходу до характеристики науки, що сформувався на постмодерністських засадах, вважається Т. Кун. Він таким

чином визначає парадигму: «визнані всіма наукові досягнення, які протягом певного часу дають модель постановки проблем та їх вирішення науковому співтовариству [221, с. 11]». Значення цього терміна у Куна двозначне. В одному розумінні – це загальний «погляд на світ», який включає в себе теорії , методи виміру і навіть метафізичні абстракції. В іншому – парадигма підкреслює важливість «конкретних наукових досягнень», що забезпечують моделі, з яких виростають конкретні когерентні традиції наукових досліджень. «Нормальна наука для Куна не є процесом прикладання загальних законів до нових окремих випадків. Скоріше, вирішення нових проблем з'являються шляхом їх конкретного моделювання, що лежить в основі нового підходу [90, с. 67-68]». На практиці виживає та парадигма, що має більший потенціал для майбутніх досліджень.

Визначаючи екологічну парадигму як систему нормативного знання, спрямованого на захист природи, соціуму, людини, слід зазначити її фундаментальне значення у формуванні світоглядно-моральних цінностей, розвитку культури і освіти людини, зокрема, студентів. Враховуючи, що студентство є соціально та політично активна частина суспільства, яка прагне креативізації свого інтелекту треба визнати методологічно невиправданим спосіб аналізу активного суб'єкта без будь-якого зв'язку з соціальною системою; так само як і навпаки – опис системи без дійових осіб. Розмова про екологію, освіту і культуру стає формальною й не продуктивною, якщо вона ведеться поза змістовним контекстом суперечностей епохи, тенденцій розвитку соціальної системи як такої. Намагаючись уникнути подібного, спробуємо проаналізувати означену проблематику у заданому контексті.

Як відомо, ідеологічною формою першого способу був лібералізм, згідно з яким, суспільство зводилося до ринкових механізмів. Ця ідея, стикаючись із існуванням таких очевидних речей як політичний тиск, державна регуляція та інші чинники неекономічного характеру.

Другий підхід найяскравіше виражений у функціоналізмі, згідно з яким соціальна система гомеостатично адаптується до змін середовища. Такий підхід залишає мало місця для дійових осіб. Чим більше говорять про систему, тим менше – про дійових осіб, оскільки останні сприймаються лише як носії загальних (анонімних) атрибутів елементів структури, притаманних тому місцю у соціальній системі, яке вони займають. Ця точка зору іноді суперечить сама собі, особливо коли стверджується, що властивістю соціальних систем є їх відкритість, здатність до постановки та зміни власних цілей. Без визнання персональної активності тут не обійтися.

Таким чином, виходячи з того, що сьогодні за визначенням багатьох дослідників [338] екологія стала інтегральною міжнауковою, міждисциплінарною галуззю, яка розглядає не тільки закономірності існування біоти, а залучається до глобального соціально-природного аналізу буття взагалі, можна визначити поняття «екологічної парадигми» як унормованого знання ставлення людини до довкілля.

Окреслені сучасною наукою та філософією шляхи та форми екологізації людської діяльності зорієнтовані на розбудову цивілізації нового типу, хоча й зароджується вона ще в системі традиційного, екологічно небезпечного природокористування. Тобто в умовах нової методології взаємин людини з довкіллям, переосмислення цінностей людського буття такі зрушення здатні перерости в засіб ноосферизації біосфери, панування в ній засобів і вимірів розуму. Але важливо, щоб паростки нової філософії життя, цього своєрідного постнеовіталізму, проросли в душі кожної людини.

У давнину український селянин, продовжуючи традиції своїх пращурів із Трипільської культури, розпочинаючи навесні обробіток ґрунту, щоб знову вирощувати, спочатку дякував Господу, котрий дав змогу діждати цього часу, і вибачався перед землею, що доводиться її турбувати, тривожити . При цьому він бажав, щоб нового врожаю вистачило не лише для людей, а й для «горобця та хробачка». Подібне ставлення до об'єктів природи як до рівноцінних, самодостатніх, одухотворених властиве багатьом культурам світу. В середині XX ст. Альберт Швейцер назвав його «благоговінням перед життям», за яким не роблять відмінності між життям вищим і нижчим, більш цінним і менш цінним, пробують піднятися над людською суб'єктивністю та антропоцентризмом у розумінні та оцінці живих істот, ставленні до них.

Тому витоки сучасної екологічної кризи багато хто вбачає саме в моральній проблемі, на що звернув увагу Папа римський Іоан Павло II. Він підкреслював: «Найглибшим і найсерйознішим свідченням моральних наслідків, пов'язаних із екологічним питанням, є неповага до життя, котра проявляється в поведінці людей, що забруднюють навколишнє середовище [168, с. 34]». За такого підходу докорінна зміна раціонально-прагматичних пріоритетів освоєння світу на пріоритети гуманітарно-етичні має утримати цивілізацію на шляху сталого розвитку, запобігти глобальній екологічній кризі. Як засвідчує історія нехтування в прадавні часи моральними настановами завжди оберталося для людей вселенськими катастрофами.

Саме вчення про моральні імперативи належить великому І. Канту. Розмірковуючи над доказами буття Бога, він послідовно спростував чинні на той час аргументи телеологічного, космологічного, психологічного та іншого ґатунку. А натомість запропонував новий критерій, котрий – і лише він – відрізняє людину від усіх інших живих створінь, і даний він людям Богом. У даному контексті концепція категоричного імперативу І. Канта вимагає від людини діяти згідно з такою максимою, якою б вона бажала бачити загальний закон. При цьому до людини необхідно ставитися лише як до мети, але ніколи – як до засобу.

Ідея екологічної парадигми, що набула популярності у 80-ті роки XX ст ., посилює кантівський підхід поширенням відповідного ставлення і на світ тварин і рослин, біосферу загалом. Природа – не ресурс, а мета, стався до неї так, як би ти хотів, щоб було влаштоване твоє власне життя.

Можна було б вказати на певну утопічність чи абстрактність подібного побажання, як це маємо у випадку з проектом «вічного миру» того ж таки

Канта. Однак без урахування метафізичних, трансцендентних регулятивів, до яких, безперечно, належить і екологічна парадигма, пояснити ці феномени дуже важко. Тому значно продуктивнішим має бути підхід, зорієнтований на пошук конкретних шляхів та механізмів інституалізації вимог екологічної парадигми.

Не слід також піддаватися чарам «постісторичного» мислення, говорити про кінець історії, повертатися спиною до «суспільства» з його політикою та ідеологіями і говорити про суспільне життя з точки зору лише культури. Неможливо заперечувати існування змін цілого, коли так швидко трансформується мораль, право, коли докорінно змінюється відношення людини до природи під впливом усвідомлення екологічних проблем сучасного людства.

Складність визнання екологічної парадигми фундаментальною основою формування культури, освіти і світоглядно-моральних цінностей полягає у тому, що в межах традиційних модерністських підходів дійові особи суспільства могли зорганізовувати та розігрувати соціальні «сцени», що мають смисл та деяку єдність, лише тоді, коли головний зміст їх стосунків знаходився над ними, був метасоціальним. Саме таку модель суспільства сконструювала класична соціологія. Тут робітники та капіталісти виборювали один у одного право керувати прогресом та смислом історії. Але коли суспільства завоювали таку здатність впливати на самих себе, стали настільки «сучасними», що могли б бути цілком секуляризованими, «розчаклованими», як казав М. Вебер, то чи може ще зберігатися якийсь центральний принцип орієнтації дійових осіб та інтеграції конфліктів?

Теорія, як і історія, змінюється разом із самою соціальною реальністю і потроху позбавляється від звертання до прихованої сутності речей відповідно до того, як виявляється, що суспільне життя все більш прямо (безпосередньо) змінюється людською працею, соціальними конфліктами, культурними твореннями та політичними дебатами. Нові уявлення про суспільне життя можуть розвиватися тільки разом з формуванням нових дійових осіб суспільства. У традиційних суспільствах, де домінували механізми соціального та культурного відтворення, дійовій особі, щоб стати суб’єктом перетворення, необхідно було вирватися з тенет детермінації для того, щоб перетворитися у «виробника» суспільства в формі «прогресистських» революцій та визвольних рухів. Іншими словами, дійову особу суспільства тільки тоді можна назвати суб’єктом, коли вона стає творцем значимих нормативних напрямків суспільного життя. Наприклад, ефективність заходів законодавчої влади залежить від її здатності усвідомлювати екологічні проблеми і відповідним чином на них реагувати. Парламентарі сучасних правових держав представляють інтереси всього народу, а не лише своїх регіональних виборців. Крім того, вони повинні чітко розуміти, що «весь народ» не обмежується тільки нашими сучасниками. Нехтуючи цим, організоване в державу суспільство не виконає свого призначення.

Передбачається, що кожна людина повинна знати і розуміти закони розвитку біосфери, змінити сам спосіб своєї індивідуальної життєдіяльності, співвідносячи її з цими законами. Екологічна безпека стає більш фундаментальним критерієм ефективності суспільного розвитку, усуваючи на другий план економічні показники [310, с. 121]. Тому екологічні знання людини набувають сьогодні не тільки теоретично вагомого , а й практично необхідного характеру. Само поняття парадигми зумовлює ставлення до екологічного знання не тільки як до наукових розробок у галузі навколишнього середовища чи збереження біосфери, а поступове втілення в щоденну практику цього знання на рівні усвідомленого стилю життя.

Головне завдання сталого розвитку – зберегти людство та природне довкілля. Для його вирішення всім людям необхідно усвідомити, що людина як біологічний вид існує на нашій планеті на рівні з іншими видами. Сталий розвиток передбачає зміну поведінки людини, зміну ціннісних орієнтирів, визнання самоцінності Природи. Задовольняючи власні потреби у створенні умов життєдіяльності, людина повинна обмежуватися рамками природних законів. Сучасний стан біосфери вимагає невідкладного екосистемного регулювання, а людська діяльність як потужний екологічний фактор потребує всебічного аналіз, починаючи з появи людини розумної як біологічного виду на нашій планеті [380, с. 289].

Отже, в методологічному сенсі екологічна парадигма – це уявлення, що базуються на принципах системності і самоорганізації. Тому такі діалектико-категоріальні відношення, як ціле – частина, система – елемент – структура, структура – функція є засадами екології. В сучасному методологічному аналізі структури екологічних знань як базові категорії визначають такі як стійкість, розмаїття, єдність, прогрес, мінливість, мета, структура тощо. У своїх взаємозв’язках вони утворюють категоріальні структури, котрі дають змогу осмислити самоорганізацію та розвиток світу живого, водночас постаючи проявом більш загальних форм буття природи.

Під словом екологія частіше розуміють турботу про природу чи усунення якихось негараздів, які вже створено людиною. Про таку екологію тлумачать засоби масової інформації та у навчальних закладах. Але екологічна парадигма потребує дещо іншого визначення екології. Це, так би мовити, «невидима» або така, що не «відчувається» глобальна екологія, чиїм предметом служить земна біосфера в цілому – як єдина колосальній складності саморегульована система. Людина ж зі всім його розгалуженим, багатоскладовим господарством існує в рамках цієї системи як один з її підлеглих елементів. Правда, сама людина в тому, здебільшого думає по-іншому. ЇЙ здається, що вона завоювала вже досить незалежності від природного довкілля, аби жити і діяти так, як заманеться. Але неупереджені наукові дані свідчать про зворотне. Про те, що людина як один з видів, що населяють Землю, не має права без катастрофічних для себе наслідків переступати закони, що об’єктивно діють, і обмеження, які накладаються біосферою на всі, що мешкають в ній рослинні і тваринні організми. І що цілий ряд спостережуваних сьогодні кризисних явищ в економічній,

соціальній, демографічній сферах мають в своєму витоку саме цей конфлікт людини з природним середовищем [120, с. 4].

Треба зазначити, що не завжди екологічна парадигма, тобто ставлення людини до довкілля набувало глобального характеру, переважну більшість часу власного існування людство сприймало навколишнє середовище як належний невичерпний ресурс власного існування. Сплеск екологічної проблематики як загрозливої для життєдіяльності цивілізації, пов'язаний з діяльністю Римського клубу – міжнародної громадської організації, що об' єднала близько сотні підприємців, управлінців, політичних діячів, високих посадовців, діячів культури та вчених. У пошуках глобальної рівноваги та розумної організації виробництва експерти та аналітики клубу представили урядам країн Європи і світу ряд доповідей, загальний пафос яких концентрувався на понятті «меж зростання», які має усвідомити людство, якщо воно хоче зберегти природу і цивілізацію. Власне, звідси й розпочинається дискусія вчених (У. Беренс, Е. Ласло, Е. Манн-Боргезе, Д. Медоуз, М. Месарович, Е. Пестель, А. Печчеї, Дж. Форрестер та ін.) відносно «екологічної парадигми» розвитку людства. І хоча в своїх оцінках науковці та експерти один від одного нерідко були надто далекі, їх спільним висновком стала концепція глобальної солідарності, шлях до якої відкриє перебудова свідомості, становлення нових стандартів гуманізму, вибудуваних за екологічними пріоритетами [476, с. 4].

Визначенню необхідності побудови нової екологічної парадигми передувала діюча в епоху інтенсивного індустріалізму «парадигма людської винятковості», яка утверджує соціокультурне середовище в якості головного контексту і фактора людської діяльності. Лише в середині 70-х років XX століття було проголошено «нову екологічну парадигму», пов'язану з необхідністю врахування екологічних обмежень: люди залишаються включеними в екосистему; діяльність зумовлена не тільки соціокультурними факторами, а й складними природними зв'язками, тому доцільність може мати непередбачені наслідки; біофізичне середовище створює обмеження на людську діяльність тощо. Ця парадигма стала нормативним ядром сучасної екологічної свідомості і основою створення загальної концепції розвитку, за якої задоволення потреб суспільства здійснюється без втрат для майбутніх поколінь [252, с. 155].

Крім того, сучасна екологічна парадигма повинна якось поєднувати дві діалектично пов'язані складові – людину та природу. Будь-які розмови про довкілля і екологію осмислені тоді і лише тоді, коли вказаний центральний об'єкт (або суб'єкт), місце існування якого обговорюється. Залежно від того, який об'єкт розглядається як центральний, знаходиться і уявлення про його довкілля. У глобальному плані ми маємо дві найважливіші альтернативи: як центральний об'єкт можна розглядати живу природу (або біосферу в цілому) або людину. Відповідно ми отримаємо два абсолютно різних уявлення про місце існування і дві абсолютно різні екології: екологію Природи і екологію Людини. Це і є спроектована на екологію опозиція біоцентризму і антропоцентризму [333, с. 153]. Таким чином, пропонується дві

парадигмальні методології екологічну парадигму людини та екологічну парадигму довкілля. Взагалі-то концепція Куна дозволяє говорити про поліпарадигмальність сучасної науки. Але, «Головний ворог людини, – стверджує почесний голова Римського клубу А. Кинг, – сама людина [178, с. 66]». А тому виправлення сучасної катастрофічної ситуації вимагає фундаментальної перебудови всієї людської поведінки і переорієнтації на такі соціальні і індивідуальні цінності, які виявляться сприятливими для гармонійного життя на планеті – тобто парадигма тут може бути тільки одна – стійкий розвиток.

Майбутнє людської цивілізації залежить від того, які цілі переслідує людина і якими цінностями він керується в своїй діяльності на природному і соціальному світі. У свою чергу, формування цілей і цінностей окремої людини обумовлене стратегією виживання людства, тим вибором спрямованості розвитку, який здійснюється в контексті лавірування між безмежними можливостями по вдосконаленню науково-технічних досягнень і обмеженістю земних ресурсів, молотом соціального прогресу, ведучого до демократії, рівності, свободи, і ковадлом етичної деградації, що породжує тоталітаризм, пригноблення, рабство. Але всі благі наміри людини заломлюються, як правило, через призму його інструментального розуму, що оперує категоріями користі, вигоди, раціональності і що стає усе більш глухим до етичних основ буття, а також до того, що може бути назване екологією духу [228, с. 163]. Суспільством за тисячоліття існування напрацьовано певні соціальні норми, які покликані зменшити ризики існування людей у суспільстві. Якщо ці норми регламентують життя та безпеку людини – вони закріплюються у правових джерелах, інші залишаються моральними, але не стають від цього менш значимими. Норми екологічної поведінки зовсім недавно стали з’являтися у полі правових та моральних норм.

Посягання на місце існування людини в даний час вважається в багатьох країнах злочином. У національних законодавствах є норми, направлені на охорону довкілля. Екологічна злочинність – сукупність екологічних злочинів, що порушують природоохоронне законодавство і що заподіюють шкоду природному довкіллю і здоров’ю людини. В той же час, законодавець оцінює як злочин проти безпеки людства екоцид – особливо тяжкий екологічний злочин – масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також здійснення інших дій , здатних викликати екологічну катастрофу [286, с. 104].

Серед екологічних злочинів виділяються три групи діянь: порушення конкретних правил екологічної безпеки при спеціальних видах діяльності; посягання на живу природу; злочини проти живої природи. Ця злочинність у всьому світі (через опір ряду урядів і невигідності капіталовкладень приватних фірм на охорону довкілля), у тому числі в Росії та Україні, має високий рівень латентності (97-99%).

На думку відомого еколога А. Яблокова, причинами такого неблагополуччя є: довгострокові наслідки минулого і сучасного

промислового і сільськогосподарського забруднення оборонною діяльністю; скорочення постів контролю за якістю води, повітря, ґрунтів не менше ніж удвічі; повсюдні екологічно небезпечні порушення режиму водозахисних зон ; скорочення відтворення живих природних ресурсів; знищення і розкрадання лісових і рибних ресурсів в масштабах, що перевищують ресурси їх відновлення [184, с. 131]. Індивідуальна екологічна свідомість формується під впливом суспільної, а вона здебільшого є віддзеркаленням ставлення держави до екологічних питань, причому не декларативних лозунгів та програм, а реального стану справ.

Сучасна екологічна парадигма повинна виходити також із реалій глобалізації, бо жодна локальна економіка не може вже сьогодні існувати без завдання шкоди глобальній екосистемі. Взаємозалежність конкретних суспільств виражається у формуванні різних форм транс- і мультинаціональної співпраці в розвитку глобальних проектів і програм на базі різних міжнародних інститутів. Нові, сучасні, авангардні технології призводять не лише до значних змін в положенні людини і умовах її праці, але і заставляють «національні економіки набувати тієї форми, яка дозволяє їм стати частиною глобальної економіки [251, с. 18]».

Глобалізація суспільства, формування «світової спільноти», тобто єдиного економічного, політичного і культурного простору на планеті Земля, привели й до глобалізації екологічної освіти. Власне екологічна освіта сьогодні є визначальним фактором впровадження екологічної парадигми сталого розвитку у свідомості людства.

Проблема формування екологічної свідомості і поведінки під час навчального процесу полягає в тому, що:

- обізнаність з екологічною проблематикою є фрагментарною, недиференційованою, тому що учні та студенти краще орієнтуються в глобальних екологічних проблемах, ніж у проблемах своєї місцевості, країни;
- значна частина (від чверті до третини) учнів загальноосвітніх навчальних закладів уважають себе непричетними до вирішення проблем довкілля, а інші, хто усвідомлює особисту причетність до екологічних проблем, убачають її в дотриманні елементарних правил поведінки в природі і не усвідомлюють екологічного значення вчинків, пов’язаних з опосередкованим використанням природних ресурсів [33, с. 42].

Таким чином, причини, що визначають протиріччя формування екологічної свідомості і поведінки учнів і студентів, закладені у структуру змісту існуючої екологічної освіти і виховання, усталеній практиці роботи педагогів, що не сприяє усвідомленню особистої причетності до проблем довкілля, відповідальності за його стан, не надає інформації, необхідної для прояву практичних дій і поведінки у зоні безпосереднього впливу і відповідальності. За параметрами обсягу, збалансованості та актуальності проблематики екологічний зміст, що вивчається, задовольняє, радше, потребу у чистому знанні, аніж вимогу дотримання екологічних норм у повсякденній діяльності.

Концепція сучасної освіти, повинна включати розуміння проблематики , пов’язаної з інтернаціоналізацією освіти, розвитком інформаційно орієнтованого суспільства, розвитком науки і технології, проблемами довкілля. У ряді першорядної ваги проблем знаходяться сьогодні і екологічні проблеми. Розуміння екологічних проблем як науково осмислених і педагогічно артикульованих глобальних проблем сучасного суспільства повинно зайняти значне місце в міжнародне орієнтованій системі освіти, концепція якою формується в результаті глобалізацій суспільства. Необхідність введення екологічного вмісту в учбові програми обумовлена існуванням єдиного суспільного (економічного, політичного, культурного) простору на планеті Земля, яке одночасно є і простором єдиної природи як системи з незліченними зв’язками [33, с. 31].

Екологічна парадигма, яку ретранслює те чи інше суспільство залежність від стратегічного ресурсу розвитку цивілізації.

Наприклад на становлення норм і ідеалів екологічного знання вплинула культурно-філософська концепція гармонії – гармонійності світу, природи, гармонії між людиною і природою, що зародилася ще в античності. Саме гармонійність увійшла в екологію як уявлення про ідеал екологічного, а саме про таке відношення живої системи (людини) і довкілля, коли вони максимально пристосовані одне до одного. В сучасній екології гармонійним відношенням вважається таке відношення людини – природа, коли людина не завдає шкоди, не руйнує природу [361, с. 4].

Бурхливий розвиток екологічного знання, що досяг за останні десятиліття значних успіхів в боротьбі за збереження природи у ряді країн світу, у меншій мірі торкнувся людського духу як такого, внаслідок чого сучасна цивілізація як і раніше характеризується однобоким прогресом, орієнтованим головним чином на матеріальні цінності життя. Екологія духу ще не стала самостійною цінністю, що визначає життєдіяльність людини і сучасному світі [228, с. 164].

Розуміння цивілізаційного сталого розвитку як діалогу культури і природи вносить у таке бачення безпеки істотне доповнення: вона стає двовекторною.

Перший вектор відповідає культурному розвиткові людства в його прагненні долати фізичні перепони для свого існування, впливати на природний перебіг подій, створювати нове штучне середовище, яке само по собі не виникає. Цей вектор охоплює всі щаблі піраміди потреб людини – від фізіологічних до потреб росту – і реалізує цивілізаційне забезпечення людства з його переважно штучним існуванням, а змістовно, в кодах забезпечення, він відповідає філософській категорії позитивної «свободи для» і тому є, по суті, «безпекою для», тоді як за призначенням споживання – соціально-економічною безпекою.

Натомість другий вектор стосується переважно природного начала цивілізації. Йдеться про необхідність для людства враховувати це начало в широкому діапазоні проявів: і фізичні закони (у технологічних системах складної соціоприродної системи), і особливості та межі стійкості й

вичерпності неживих (геологічних) систем (природних ресурсів), і можливі дії у межах біосферного коридору (стійкості геоекосистеми та соціодемографічної складової соціально-економічної системи СПС). Цей вектор безпеки обмеження та регулювання власного саморуйнівного потенціалу культури кореспондується з негативною «свободою від» і має відповідати «безпеці від», а за цільовим призначенням необхідних заходів – техногенно-екологічній безпеці. Звідси в стійкому розвитку безпека як благо набуває комплексного характеру певної гарантованої комфортності людського існування, або, іншими словами, інтегрованої безпеки [132].

Цивілізаційний процес дотримується логіки заміщення природного штучним, що неминуче приводить до розгортання форм опосередкування відносин людини з навколишнім середовищем. Відповідно, людина через вільний вибір повинна виробляти свої нові адаптаційні можливості. Наростання складності соціального розвитку вимагає і відповідних технологій свідомого регулювання буття. В кінці XX – на початку XXI ст. відбувається якісний зсув у розвитку свідомості, пов'язаний з інформаційною революцією, що на теоретичному рівні зумовлює зміну соціально-філософської парадигми. Здійснюється спроба відмови від базових цінностей індустріально-технократичної моделі суспільства, яка породила глобальні протиріччя на користь ідеології глобального еволюціонізму, що постулює загальну взаємозалежність існуючого на Землі, гармонізацію матеріального і духовного, синергізм, пріоритет екологічної етики і етики самореалізації, спрощення способу життя через самообмеження, самодисципліну, процеси децентралізації і суворий соціальний контроль у всіх сферах [253, с. 2].

Таким чином, стратегічний ресурс розвитку цивілізації втрачає суто матеріально-речовий характер, а навпаки набуває інтелектуально-ноосферного змісту. Новий тип раціональності зараз стверджується в науці і технологічній діяльності зі складними системами, що розвиваються і є людиновимірними. Він проявляє себе через такі суттєві риси:

- по-перше, на відміну від новоєвропейської науки, сучасна наука розглядає природу як цілісний організм, в який включено і людину, а біосферу – як глобальну екосистему;
- по-друге, вивчення системних об'єктів, що розвиваються і є людиновимірними, потребує нових стратегій пізнання. Так, синергетичні підходи доводять, що суттєву роль в таких системах відіграють несилові впливи, а теорія біфуркації передбачає можливість декількох сценаріїв поведінки системи;
- по-третє, суттєву роль починають відігравати моральні засади. В діяльності зі складними системами орієнтирами є не лише знання, а й моральні принципи, що є заборонами на небезпечні для людини і природи дії [361, с. 12].

Довготривале безгосподарське, фактично, споживацьке ставлення до природи, культури і людини призвело означені цінності до такого стану, ще крок за межі якого (у цьому ж напрямі) може викликати незворотній процес їх руйнації, розвалу, розпаду. Глобальне виробниче

споживацтво й не менш глобальне забруднення порушує фізико-кліматичні, біологічні показники біосфери, спонукає до розвитку такі негативні процеси, як виснаження озонового шару, зменшення кисню в атмосфері, скорочення запасів природних ресурсів, доступних паливних і мінеральних копалин тощо. Загрозливим є й такі процеси, як збільшення радіоактивного фону планети, насичення біосфери електромагнітними полями, забруднення навколишнього середовища чисельними синтетичними речовинами тощо. Протидіяти подібним явищам і процесам може лише людина, озброєна всебічними і глибокими знаннями, чуттєвим ставленням до дійсності, вивіреним розумінням «екологічної парадигми», яка має бути покладеною в основу всього життєвого процесу – виробництва, розподілу, обміну і споживання. Формування такої парадигми має здійснюватись на всіх рівнях життєдіяльності та освітньо-виховного процесу [476, с. 2].

Як зазначав видатний вчений – математик М.М. Моїсеєв: «для того щоб жити в нашому спільному домі, ми повинні виробити не лише деякі загальні правила поведінки – правила співжиття, а повну стратегію свого розвитку. Правила співжиття мають здебільшого локальний характер, де все вирішується культурою населення, технологічною а, головне, екологічною грамотністю й дисципліною місцевих чиновників (зобов'язаних дотримуватися сформованої новою наукою екологією нової системи заборон у сфері взаємовідносин людини й природи, нових законів про охорону природи й людини). Аби виробити загальнолюдську, планетарну стратегію – мало самої тільки культури та екологічної освіченості, постає необхідність створення загальнолюдської стратегії, що охоплює буквально всі грані життєдіяльності людей (нові системи промислових ресурсозберігаючих і безвідходних технологій, сільськогосподарських, що вдосконалюють обробіток ґрунтів, застосування добрив, культивування рослин із великим коефіцієнтом корисного використання сонячної енергії). Необхідно, нарівні з регламентацією, створювати нові біогеохімічні цикли, тобто новий кругообіг речовин. Вирішення подібних проблем посильне лише людству в цілому. А це вимагатиме змін усієї організації планетарного суспільства, формування нової цивілізації, перебудови найголовнішого – тих систем цінностей, які встановлювалися віками! [42, с. 122]».

Нова екологічна парадигма повністю залежить від суспільної свідомості та суспільної обізнаності екологічними проблемами. Головний ресурс розвитку цивілізації, як це визначалося вище – інтелектуальний ресурс. Але це не парадигма раціональності, коли знання, породжуючи нові знання застосовуються для техніко-технологічного вдосконалення розвитку суспільства. Людина відрізняється від інших істот ще й тим, що може бачити майбутній образ створюваної ситуації чи стану. Відповідальність людини, з позиції екзістенціонального сприйняття у тому, що кожна дія сьогодні стає всезагальним законом у майбутньому, тому кожною власною дією ми створюємо прецедент. Від того, який образ майбутнього ми створюємо зараз залежатиме сприйняття співіснування природи та людини у наступному

витку екологічної парадигми існування людства. «Ми формуємо свій будинок, своє місце існування спочатку в думках, а потім на підручному (доступному нам) матеріалі; наше середовище таке, які ми самі. При цьому, звичайно, турбота про збереження і відновлення матеріалу осмислена, проте саме місце існування підлягає не збереженню, а формуванню, адаптації, модифікації – стосовно наших змінних цілей, засобів і форм організації мислення і діяльності. Сказане міняє всю екологічну стратегію, переорієнтовуючи вектор наших зусиль з турботи про «речі» на турботу про переорганізацію свого власного мислення і діяльності: лікувати, як відомо, треба не симптоми хвороби (на зразок забруднення довкілля або зниження біологічної різноманітності), а хворого – нас самих [333, с. 154]».

Останнім часом набуває поширення розуміння того, що цивілізація є, по суті, діалогом із двома учасниками – природою та культурою. Природа діє тут не тільки в усьому безмежному різноманітті своїх проявів у діапазоні від абіотичних до біотичних – включаючи й людину – складових, які утворюють біосферу. Ба більше, вона має й певну потенцію бути доповненою власне людською культурою. Натомість культура, генетично походячи з природи, набуває автономності, виробляє та відтворює духовне начало з об'єктивацією його в матеріальних і нематеріальних (мова, міфи, мораль) носіях. Згідно з таким розумінням, природа й культура, пронизуючи одне одного, мають синтетично гармонізовуватися у цивілізації [9, с. 39]. Вона діє тут як певний арбітр діалогу, зберігаючи природний суверенітет природи і культурний – культури, а в цілому породжуючи нову систему – цивілізацію, яка набуває додаткових властивостей, відсутніх окремо і у природи, і у культури. Отже, цивілізація, будучи одночасно і причиною, і результатом самої себе, мусить діяти в синергетичному режимі самотворчості [132].

Як було зазначено раніше, екологічна парадигма не є породженням тільки сьогоднішнього часу, вона існувала завжди, тільки до середини XX століття мала інші назви. Зрозуміло, що і ставлення людини до природи та довкілля за різних часів існування людства змінювалось в залежності від того , що саме було головним чинником розвитку цивілізації. Еволюція екологічної парадигми таким чином, пройшла в послідовності змін значення стратегічного ресурсу розвитку цивілізації від природних умов, знарядь праці , корисних копалин до науки і техніки, інтелекту.

Знання про довкілля було притаманне людині з найперших кроків антропогенезу. В той час воно було необхідною умовою виживання наших предків. Ці знання використовувалися під час облаштування житла, полювання, рибальства тощо. З часом, коли постали міфологія та релігія, знання про довкілля органічно увійшли у найдавніші світоглядні системи [361, с. 16].

Екологічні кризи, як то прийнято вважати, не є прерогативою тільки нашого часу. Антропогенний вплив на біосферу та його наслідки створювали кризові ситуації постійно під час розвитку людства. Таких глобальних екологічних криз виділяють декілька. Розвиток першої глобальної екологічної кризи. З появою на планеті Земля біологічного виду найвищої

організації – людини, з її розвитком, розмноженням, міграціями, адаптацією й небаченою активізацією діяльності в біосфері почали розвиватися процеси особливого, антропогенного характеру. Із самого початку поведінка людини в довкіллі стала відрізнятися від поведінки інших вищих істот агресивністю. Людина була не рівноправним співмешканцем у середовищі існування, а підкорювачем, насильником, жадібним споживачем, не здатним до самообмеження.

У далеку давнину, коли кількість людей на Землі була порівняно невеликою, а їхній інтелектуальний і технічний потенціал – дуже слабким, природа практично не відчувала на собі тиску людини: вона легко самоочищувалася й самовідновлювалася. Першого удару природі люди завдали, почавши інтенсивно розвивати землеробство, особливо коли для підготовки площ під сільськогосподарські угіддя стали випалювати тисячі гектарів лісів (пізній неоліт).

Наступного удару природа зазнає з розвитком землеробства й скотарства, які викликали перші локальні й регіональні екологічні кризи, спричинені різкою зміною мікроклімату, складу й стану флори, фауни, ґрунтів, зменшенням природних біологічних ресурсів. Приклад цього – пустелі Північної й Центральної Африки, Близького Сходу, центральної частини Північної Америки, що утворилися під впливом діяльності людини лише кілька тисяч років тому.

Наступний етап збільшення тиску людини на природу пов’язаний із розвитком промисловості в XV – XVIII ст., коли кількість населення перевищила 500 млн. чоловік і були досягнуті значні успіхи в будівництві, техніці, хімії, почалося вивчення й освоєння Світового океану.

Від кінця XVIII і до першої половини XX ст., в період бурхливого розвитку фізики, хімії, техніки, винайдення парового й електричного двигунів, освоєння атомної енергії, розвитку авіації, коли кількість населення перевищила 3,5 млрд. чоловік, негативні екологічні процеси почали набувати глобального характеру, хоча ще не досягли масштабів кризи. Особливості ставлення людини до природи в цей період полягали в активному «підкоренні» її, в боротьбі з нею, хижацькому споживанні всіх її ресурсів з упевненістю в тому, що вони невичерпні.

Останні 35 – 40 років XX ст. – це був період атомної енергетики й комп’ютеризації, на який припадав активний розвиток другої глобальної екологічної кризи. Вона проявлялась у перевиснаженні природних ресурсів, часом – у вичерпанні їх, у перезабрудненні довкілля, деградації біосфери, до чого призвели суперіндустріалізація, суперхімізація, супермілітаризація та суперспоживання [42, с. 46-47].

Історія людини, етносів, націй і держав – це споконвічна боротьба за виживання, в якій завжди гостро поставало питання життя або смерті. Упродовж усієї історії людство вдосконалювало створювані розумом методи і способи захисту життя та все більше виходило за межі суспільних потреб, нехтуючи можливості природного середовища. Як наслідок, замість захисту життя людський розум з усією заповзятливістю рухався і продовжує

рухатися у напрямі до самознищення.

І ось прикрий наслідок: на початку XXI ст. людство і природне середовище опинилися в глибокій системній кризі. Наразі вкрай загострилися негативні явища глобального виміру, які вже не лише гальмують соціально-економічний розвиток, а створюють реальну загрозу існуванню людства та біосфери в цілому. Про це переконливо свідчить динаміка посилення кризових явищ у суспільстві, зокрема голоду, злиднів, духовного спустошення особистості, руйнування людської психіки, екологічних катастроф, невиліковних хвороб, піратства, работоргівлі, витонченої злочинності, тероризму, руйнівних конфліктів, локальних війн і зростаючої реальної загрози виникнення світової війни з застосуванням ядерної і бактеріологічної зброї.

Еволюція екологічної парадигми проходила в послідовності змін значення стратегічного ресурсу розвитку цивілізації: від природних умов, знарядь праці, корисних копалин до науки і техніки, інтелекту. Свого часу прихильники теорії географічного детермінізму [379, с. 254] визначали головним чинником розвитку цивілізації місце розташування та кліматичні умови. Вони обумовлювали розвиток відповідних знарядь праці та культури (як засобу взаємодії з природою) через природно-кліматичні умови існування. З розвитком промисловості наявність корисних копалин постає визначальним фактором розвитку цивілізації та держави. Але технічна революція та збільшення обсягів виробництва призвели до того, що корисні копалини та ресурси стали заручниками розвитку цивілізації. У масштабі світової економіки в господарський обіг уже залучено понад 2/3 поновлюваних ресурсів планети, а це є свідченням того, що ґрунти, ліси, прісна вода, кисень , рибні запаси тощо дедалі набувають статусу невідновлюваних. Щороку в світі знищується 25 млрд. т. орнопридатного шару. Кожної хвилини 44 га землі перетворюється у пустелю. З інтенсивністю 20 млн. га за рік вирубаються ліси. Вже сьогодні на планеті понад 2 млрд. людей страждають від нестачі питної води [136, с. 5]. Тому сучасна екологічна парадигма – це не змагання за ресурси, а розвиток науки та інтелектуальних ресурсів.

Кризовий стан проблеми виживання людства зумовлює необхідність об’єктивного і тверезого наукового вивчення і оцінювання тенденцій, закономірностей і причин загострення апокаліптичних суперечностей у системі «людина – навколишнє середовище» та розроблення стратегії переходу суспільства на життєствердний етап еволюції.

Сучасна філософська думка виходить з того, що внаслідок всесвітньої історії людина потрапила у пастку власної могутності, буття як вищий дар долі перетворено на інструментальний засіб технічної стратегії людства [423, с. 128]. Парадокс, однак, полягає в тому, що екологічна атака на технократичну свідомість впливає лише тією мірою, якою в ній проводиться ідея повільного науково-технічного розвитку або його відсутність, оскільки турбота про збереження природи органічно пов’язана з високими технологіями.

Сучасна технологія, яка представляє технологічну основу глобалізації, повинна створити передумови для збереження єдиної екологічної системи на Землі і, перш за все, збереження невідновних природних ресурсів, без яких неможливе продовження життя. Таке мислення сприятиме створенню ситуації, при якій економічний розвиток не знаходиться в протиріччі із законами природи. Воно повинне продукувати знання про взаємозв'язок між глобальним характером екологічних проблем, глобалізацією суспільства, універсалізацією науки і заснованої на ній технології, про необхідність і можливість вирішення екологічних проблем в сучасному суспільстві, яке усе більш стає світовою спільнотою [251, с. 20].

Крім того, екологічна парадигма змінювалася відповідно то тієї наукової картини світу, яку визначало людство. В ході історичного розвитку і процесі формування предмету екології виявлялися певні парадигмальні орієнтації цієї науки. Першою за значимістю і в історичному сенсі в екології є еволюціоністська парадигма. Її концептуальні засади були утверджені переважно у працях англійських натуралістів Ч. Лайєля та Ч. Дарвіна. Суть її полягає у розробленні нової методології і теорії виникнення екологічних феноменів – адаптацій, доцільності, прогресу та ін.

Вирішальний вплив на впровадження наукової методології в екологію справили праці Ч. Дарвіна. Запропонована ним теорія еволюції шляхом природного добору є одним з найвидатніших інтелектуальних здобутків людства, і тому значення її виходить далеко за межі біології та екології.

За теорією еволюції, сенс розвитку полягає не у сходженні до ідеального типу організації, а в постійному, невпинному пристосуванні видів до довкілля, досягненні з ним стану рівноваги. Мірилом прогресу виду постає вже не досконалість будови, а здатність виживати в конкретних умовах середовища. Зрозуміло, що цей висновок має і суто екологічний зміст .

Наприкінці XIX- на початку XX ст. в науковому пізнання починає стверджуватися системний підхід до аналізу об'єктів. Вимоги системності були опрацьовані в праксеології Т. Котарбінським, тектології А. Богдановим, викладені у загальній теорії систем Л. фон Берталанфі, вченні про гомеостазис К. Бернара та ін. Системна парадигма почала проявляти свої орієнтири і в екології. Найвідсутнішим чином вони реалізувалися в обґрунтуванні концепцій екосистеми та біогеоценозу, що означало перехід до системного мислення в екології. Особливу роль у цьому зіграли праці Й. Пачоського, В. Сукачова та А. Тенслі [361, с. 21].

Методологічні засади провідної парадигми класичної екології були закладені Ч. Дарвіном і Е. Геккелем. У методологічному плані для геккелівсько-дарвінівської парадигми найбільш характерними були аутекологічний та синекологічний редукціонізм, а також тема еволюціонізму. Заміна аутекологічного редукціонізму синекологічним не означала переходу наукового співтовариства екологів до нової парадигми [159, с. 7]. Наприкінці 60-х рр. XX ст. в екології відбуваються нові революційні зміни. Геккелівсько-

дарвінівська парадигма витісняється системною, класичне бачення екологічної реальності перетворюється в некласичне, методологічна тема холізму з опозиційної перетворюється на домінуючу. Головний методологічний постулат нової парадигми проголошує, що будь-яка система як ціле не зводиться до простої суми своїх частин, оскільки існують емерджентні властивості, дослідження яких і є першим завданням системної екології.

Якщо критерієм некласичності екології є передусім утвердження в ній системних ідей, проникнення в її методологію теми холізму, то неонекласичний етап може бути визначений за мірою входження в неї ідей синергетики, пошуками нового підґрунтя для синтезу тем холізму та еволюціонізму, і співвіднесенням екологічного знання з ціннісно-цільовими структурами людської діяльності. Наголошується, що подолання соціоприродних протиріч можливе за умови зміни парадигм техно-економоцентричної на культуродомінантну, де екологічна свідомість та відповідальність є основою мінімізації екологічних небезпек [104, с. 3].

Головні контури сучасної екологічної парадигми розвитку цивілізації вимальовуються із сучасного розвитку науки та теорії самоорганізації. Знання законів природи повинне сприяти її розумінню, аби прагнення приборкати природу не входило в протиріччя з потребою її збереження як місця існування людини. Технологічний розвиток, заснований на наукових досягненнях, супроводжується неминучим технологічним ризиком, пов'язаним з порушенням екологічної рівноваги людиною в довкіллі. Наука, прагнуча осмислити універсальні проблеми життя, покликана дати відповідь на питання, як уникнути ризику. В умовах універсалізації науки і підвищення наукоємного техніко-технологічного розвитку, технологічний ризик небезпечний для цивілізації в цілому. Сучасна цивілізація, яка розуміється як цивілізація ризику, дає підставу говорити про загрозу людині як біологічному виду.

Світова спільнота усвідомлює сьогодні, що існування самобутності і специфіки окремих суспільств не заважає їх приналежності до загальнолюдського. У цьому контексті загальнолюдські цінності набувають нового аспекту: до них додаються вимоги збереження природного довкілля на планеті Земля як необхідної умови збереження життя людства. Словом, універсалізація науки наводить до універсалізації ризику, захист від якого вимагає формулювання нових універсальних етичних норм, що виражають нове відношення всіх представників людського суспільства до їх планетарного будинку, яке, з одного боку, сприяє розвитку екологічної свідомості і, з іншого є його породженням. Таким чином, екологічна свідомість повинна містити нові екологічні і етичні норми, що є компонентами нової екологічної культури [251, с. 21].

Підвалинами нової моралі, нової екологічної філософії, нової екологічної парадигми мають бути:

- ідея розумного співіснування біосфери й техносфери;

- планетарний, загальнолюдський підхід до вирішення земних соціально-економічних (передусім енергетичних) та екологічних проблем;
- ідея універсалізму – глобальної і космічної взаємозалежності всіх процесів;
- ідея необхідності самообмежень, підказаних екологічними законами й досвідом попереднього розвитку;
- ідея оптимального використання всіх ресурсів Землі на основі впровадження нових ресурсозберігаючих і маловідходних технологій та міжнародної глобальної експертної оцінки цих ресурсів;
- ідея збереження й примноження біорізноманітності;
- консолідація людства під прапором об’єктивного знання, перетворення науки, особливо екології, на керівний інструмент;
- тотальна екологізація життя людей, перехід від сервотехнології (небезпечної для довкілля) до екотехнології [42].

Сучасні екологічні проблеми спричинені також відставанням розвитку духовності, послаблення ролі у житті суспільства морального блоку соціальної системи, а це призводить до того, що людство, заволодівши колосальною енергією та досконалими технологіями, практично забуло про свою безпеку. Саме через пригнічення ролі моральних, етичних регуляторів взаємовідносин між людьми у зв’язку із повним поверненням до психології відкритої конкуренції в умовах суспільства з ринковою економікою з найбільшою силою виявляється вся глибина і трагічність кризи сучасної цивілізації [104, с. 12].

Важливими факторами для суспільства майбутнього мають стати: зміцнення демократичних основ, самоуправління; залучення широких мас населення для прийняття рішень; загальна глибока екологічна освіта суспільства. Нова – екологічна – філософія має згуртувати, об’єднати не лише «зелених» у різних куточках планети, а й усіх людей Землі для подолання нашого спільного лиха – глобальної екологічної кризи. Ця філософія має допомогти формуванню нового планетарного братства, здатного до самообмежень, самодисципліни, співробітництва, взаєморозуміння та взаємодопомоги.

Підвищення ефективності процесу формування екологічної свідомості можливе через гармонізацію змісту, впровадження особистісно-орієнтованих інтерактивних методик екологічної освіти і виховання, спрямованих на формування мотиваційно-ціннісних і поведінково-діяльнісних складових екологічної свідомості і поведінки. Доречною є подальша екологізація змісту і технологій навчально-виховного процесу загалом. Оскільки включення екологічних аспектів до змісту окремих навчальних предметів, дисциплін, курсів обмежується специфікою освітньо-виховних завдань останніх, доцільним є запровадження окремих узагальнюючих курсів екологічного змісту до навчальних планів усіх навчальних закладів.

Інтерактивні особистісно орієнтовані технології сприяють активізації рефлексивних процесів, усвідомленню особистого ставлення

до природи, дасть змогу вправлятися у екологічно доцільній, виваженій поведінці. Завдяки інтерактивним особистісно орієнтованим технологіям джерелом інформації, носіями екологічних норм і вимог виступають самі учні, студенти екологічні норми і вимоги сприймаються як їх власний вибір і рішення, що є значно потужнішим стимулом, ніж зовнішнє примушування.

Важливою умовою формування екологічної свідомості і поведінки є залучення учнів, студентів до громадського екологічного руху, що водночас, є важливим навчанням демократії. Екологічний рух, складовою якого є дитячі, молодіжні організації, виступаючи носієм нових екологічних цінностей, сприяє духовному зростанню, становленню нових ідеалів і орієнтирів у взаємодії з природою [33, с. 44].

Таким чином, нова екологічна парадигма повинна усвідомлюватися людством як низка постулатів нової екологічної філософії [42, с. 56].

Природа була й завжди буде сильнішою за людину, бо вона її породила . Людина – невід'ємна частина, «деталь» Природи, Всесвіту, й у своєму житті вона повинна керуватись їхніми Законами, зважати на всі елементи довкілля. Всі живі істоти біосфери – рівноправні мешканці нашої спільної домівки – Землі. Ми маємо розумно співпрацювати з Природою, поважати її Закони.

Природні ресурси обмежені й вичерпні. Потрібно провести їх інвентаризацію в усьому світі й перейти до глобальної політики збереження та оптимального використання. Слід увести компенсацію витрат на відтворення або відшкодування природних ресурсів, розробити довгочасну стратегію природокористування, запровадити квоти використання ресурсів для кожної держави, регіону й світу в цілому, а також відповідний міжнародний контроль за цим. Ми живемо на Землі, маленькому космічному тілі, й ніщо в ньому не може бути нескінченним. Екологізація техніки допоможе подолати екологічні проблеми.

Сучасна екологічна ситуація має цивілізаційний характер, тобто зумовлена логікою технологічного розвитку. Відповідно повинні бути орієнтовані і пошуки шляхів і засобів виходу з кризи, яка наявна в цій ситуації. Погоджуючись з цим, деякі фахівці зауважують про можливості існування альтернативної науки і техніки, якісно відмінної від сучасних технологій своїм екогуманістичним виміром. Але вони будуть привнесені також з логіки цивілізованого розвитку, скориговані рішенням глобальних проблем. Ресурсо- і енергозберігаюча техніка не перестане бути технікою. Вона повертає до природи опосередковано і не переставатиме грати домінуючу роль в життєзабезпеченні людства. Нову динамічну рівновагу можна досягти на новому рівні технократичного розвитку. Технократична свідомість і здійснювана на її основі технічна діяльність повинна поєднувати властивості природи і мети людини. Технократизм повинен задовольняти екзистенціально-технічні потреби людини (вітальні, соціальні, духовні), а не потреби людини повинні випливати із спонтанного розвитку техніки. Стратегія соціального розвитку повинна виходити за межі технічного, визначатися позатехнічними цілями і

принципами: екологічним імперативом, етикою людських взаємовідносин тощо. В цьому розумінні важлива конкретність технократичних ідей і програм, їх включеність у більш широкі соціальні стратегії, компліментарність і взаємодоповненість іншими загальнозначущими парадигмами суспільного розвитку [252, с. 155-156].

Не викликають сумнівів тісний взаємозв'язок і перетинання двох названих середовищ і екологій. Але перш ніж обговорювати взаємозв'язки, їх необхідно чітко розрізняти. Уявлення про місце існування будь-якого суб'єкта, у тому числі і людини, можуть формуватися як мінімум двома полярними способами: в рамках або натуралістичного, або діяльнісного підходів. У першому випадку і центральний суб'єкт, і місце його існування розглядаються як деяка об'єктивна даність, що підлягає дослідженню і пізнанню. При цьому характеристики середовища, що вивчаються об'єктивними науковими методами, можуть до певної міри і не залежати від суб'єкта (а розглядатися лише у зв'язку з його існуванням). У діяльнісному підході місце існування осмислюється з позиції центрального суб'єкта. Такий підхід дозволяє розрізнити власне місце існування, різне для різних елементів, що населяють систему, і її матеріал, який може бути при цьому однаковим і підлягати дослідженню науковими методами [333, с. 153]. При цьому людська діяльність як категорія виражає не тільки взаємодію суб'єкта і об'єкта, не просто зводиться до спеціального знання, а виступає у формі загального, стосовно до якого конкретні види знання існують у формі часткового і особливого. Категорія діяльності нині не може бути монополізована жодною з наук про людину і суспільство, вона перебуває на стику цих наук, оскільки відображає глибинні мотиви і механізми поведінки людини у світі, у суспільстві. Це означає, що всебічне вивчення людини передбачає об'єднання підходів і висновків різних наук [220, с. 220].

Таким чином, розглядаючи екологічну парадигму з боку суб'єкта – людини, услід за Г. Щедровицьким [457, с. 12], треба визначити людину як нерозривну єдність трьох іпостасей:

- духовною, здійснюючою вчинки особи;
- соціального індивіда, що здійснює свою діяльність згідно культурним нормам;
- біологічного організму, що живе за законами природи (і що є центральним об'єктом для біоекології людини).

Активним початком в цій триєдності виступає мисляча особа.

Прийнявши таке уявлення про людину, повинно і місце її існування мислити відповідним чином. Така картина в корені відрізнятиметься від природничо-наукової, зростаючої з експансії біологічних істот. А саме, нам доведеться виділяти три взаємозв'язаних шаруючи місця існування людини:

- духовну, або інтелектуальну, складову (підхід, в основі якого домінує уявлення про середовище у відношенні до цієї складової свідомо недостатній. Тут вірніше було б говорити не про середовище, а про сферу комунікації);

- соціокультурну складову, співвідносну сферам виробництва і побуту;
- матеріально-речову складову, що включає як першу, так і другу (рукотворну) природу і співвідносну світу оточуючих нас речей.

Спроби роздільного дослідження цих складових (за типом: біоекологія – соціальна екологія – екологія особи) носять свідомо частковий характер, оскільки всі три складові органічно взаємозв'язані. Місце існування людини, що представляється таким чином, принципово різнорідне і вже тому не може бути об'єктом дослідження наук традиційного типа. Нова цивілізаційна парадигма, повинна знайти втілення у новій ідеології, адекватній сучасній фазі коеволюції природи і суспільства. Екологічна ідеологія має модифікуватися у різних цивілізаціях і країнах з урахуванням культурно-історичної спадщини, природних умов і екологічної ситуації. Екологічна компонента має стати нерозривною складової моралі постіндустріального суспільства [104, с. 14].

Екологічна парадигма не може вже спиратися тільки на наукові дослідження, а повинна включати моральні імперативи, які можуть забезпечити екологічну свідомість у межах екології духу. Мабуть, лише екологічна етика може служити етично прийнятним посередником, що забезпечує органічний зв'язок між пошуком сенсу і екологією духу. Під екологічною етикою розуміється етичне відношення до природи, як це прийнято зазвичай рахувати в екологічних дослідженнях, автори яких прагнуть, як правило, встановити гармонійні зв'язки між людиною і природою. Оскільки гармонія між людиною і природою входить складовою частиною в екологічну етику, екологічна етика розглядається в ширшому плані і перш за все як що має безпосереднє відношення до формування екології духу [228, с. 165].

Екологічна етика, таким чином постає підґрунтям нової екологічної парадигми. Екологічна етика – це не етика окремої особи або суспільства, заснована на екологічних імперативах культури. Пройнята духом етичної включеності в самосвідомість вона є як би універсальною етикою людської діяльності. Етикою, що зумовлює розвиток людства в цілому і що відноситься не лише до людей, природи і встановлення відповідних стосунків між ними, але і до всього сущого, створюючого цілісну систему буття зі всіма його всілякими елементами, багатообразними структурами, що обмінюються між собою складними процесами науково-технічного, соціально-економічного, політичного і культурного характеру.

При такому розумінні екологічної етики вона включає широкий спектр етичних установок свідомості, не стільки що примиряють між собою гедонізм і аскетизм, егоїзм і альтруїзм, скільки що ставлять межі зовні мотивованим доброчесностям. Для екологічної етики істотним і значимим є не зовнішнє мотивування людської діяльності, а внутрішня причетність всіх і кожного етичній самооцінці своєї діяльності, моральному боргу по відношенню до життя [228, с. 166]. Внутрішня причетність всьому живому виявляється імперативом гуманістичного регулювання людської

діяльності.

Академік Б.Т. Ліхачов розглядає екологічну культуру як похідне від екологічної свідомості. Вона має базуватися на екологічних знаннях, природоохоронній діяльності, морально-естетичних почуттях та переживаннях, які з'являються від спілкування з природою. Поняття екологічної культури починає розглядатися з культурологічних позицій. У ньому перетинаються два процеси – освіта людини та її становлення як соціокультурного індивіду [310, с. 125].

Нова екологічна парадигма – теоретичний фундамент сучасної екологічної діяльності. Головні постулати: люди, що володіють винятковими властивостями (культура, технології), залишаються проте одніми з багатьох живих істот – взаємозалежних і включених до глобальної екосистеми, біосфери; людська діяльність вплетена до складної сітки причинно-наслідкових і зворотних зв`язків природної тканини; суспільство живе у кінцевому біофізичному середовищі, що накладає серйозні обмеження на його діяльність; винятковість людини як культурної істоти не скасовує законів біосфери. Протилежна їй парадигма, що заперечує вказані обмеження , одержала назву «Парадигми людської винятковості».

Становлення нової екологічної парадигми, таким чином повинно не тільки спрямовувати подальший розвиток суспільства та природи як єдиної системи. Нова екологічна парадигма, яка б гарна вона не була, перш за все стикається з випробуванням на вирішення нагальних питань. Тобто це не тільки рішення, як само суспільство буде співіснувати з біологічними системами надалі, а як воно вирішить питання попередньої взаємодії з природою та помилки, спричинені цією взаємодією. Багато подій залишається поза увагою суспільної свідомості, а решта у сучасному мінливому світі витісняється новими подіями, але наслідки при цьому не зникають самі по собі. Можна привести приклад: в Україні існує тенденція зменшувати наслідки аварії на ЧАЕС.

На сьогоднішній день чорнобильські проблеми залишаються невирішеними, тому що й досі не обраний шлях, який буде ефективним та зможе забезпечити послідовне та цілеспрямоване подолання наслідків цієї катастрофи. Незважаючи на деякі цілеспрямовані дії держави, повна реалізація цілей та завдань загальної стратегії не досягнута і залишається й до сьогодні найбільш актуальним питанням [212, с. 145]. Але у суспільній свідомості цим проблемам відводиться майже останнє місце. Тому якщо говорити про становлення саме нової парадигми, а не просто чергову спробу теоретичного вирішення глобальних проблем, то треба враховувати, що зміна парадигми передбачає зміну методології ставлення до проблеми через суспільну свідомість в тому числі.

Екологічна криза є похідною від антропологічного розуміння людини та її місця у світі. Враховуючи певну принципову різницю між екологічною і гуманістичною орієнтаціями, слід визнати, що саме загострення суперечностей у системі «людина – оточуючий світ», формування екологічної свідомості та інвайроментальної соціально-філософської думки,

дозволили вперше відмовитися від абстрактної гуманістичної критики і в технічно-раціональній формі осмислити кризову ситуацію та необхідність особливої екогуманістичної системи цінностей. Парадокс полягає у тому, що екологічний наступ на технократичну свідомість відчутний лише в тій мірі, коли в ньому проводиться ідея уповільнення науково-технічного прогресу або його припинення, оскільки турбота про збереження природи не тільки сумісна, але й органічно пов'язана з високою технологією, як це визначалося вище. Ні політичні спекуляції на цій проблемі, ні реакційні традиціоналістські і маргінальні течії контркультури не були здатні зруйнувати базові цінності техногенної цивілізації, як, до речі, й не змогли запропонувати достатньо обґрунтований варіант альтернативного суспільства. Враховуючи це, можна передбачити екотехнократичну реальність як найбільш прийняту. Саме екотехнократи – невелика група експертів, яка пов'язана з утворенням техніко-екологічних інновацій, утилізацією ресурсів, екоменеджментом і поділяє позитивні ідеї екогуманізму, є тим авангардним прошарком суспільства, який може запропонувати науково обґрунтовану програму екологічної безпеки [253, с. 16].

Багато дослідників та суспільних діячів сьогодні визначають наявність екологічної кризи, але визнають неможливість її подолання, саме тому, що шукають антропоцентричні шляхи виходу. Нова екологічна парадигма дає усвідомити, що антропоцентризм не є визначальним типом світогляду на сьогодні, бо є застарілою основою для нової парадигми. Загибель людства зовсім не запрограмована раніше допущеними помилками. Тому справа полягає в тому, аби в майбутньому не здійснювати таких помилок, які можуть виявитися роковими [230, с 48].

По оцінках фахівців з екології [230, с. 42], можливий лише єдиний стійкий стан біосфери – той, в якому вона знаходиться в даний час. Біосфера залишиться в цьому стані, якщо доля вжитку її продукції не перевищуватиме 1-2%. Лише при дотриманні цієї умови принцип Ле Шательє-Брауна збереже свою дію. Тим часом в даний час ця доля досягла вже 10-25% і продовжує зростати. Якщо це положення не змінити, то рух до катастрофи стане безповоротним.

Що стосується України, то як не прикро, але на територіях багатьох радянських республік природні екосистеми виявилися деформовані практично повністю. Вся нинішня Україна, Білорусія, Молдова, прибалтійські держави і республіки Закавказзя входять тепер до числа країн з відсутніми природними екосистемами, або системам, що збереглися частково [120, с. 61]. На це можливо було б і не звертати уваги, але тим часом екологічні витрати цивілізації все виразніше починають конвертуватися у витрати економічні. Вони вже породили тенденцію до зниження рентабельності світової економіки і зменшення інвестиційної активності. А звичним стало те, що економічне зростання все частіше стримується не фінансовими або виробничими можливостями, а станом довкілля.

І якщо у минулому одним з головних обмежувачів такого зростання був створений людиною капітал, то тепер, як відзначає Герман Дейлі, після безпрецедентного збільшення цього капіталу, подібним обмежувачем став капітал природний. «Не кількість риболовецьких кораблів, а репродуктивні можливості популяцій риб. Не потужність технічних засобів по вирубці і переробці деревини, а лісові масиви, що збереглися. Не потужність нафтовидобувних підприємств, а доступні запаси нафти, і так далі [120, с. 66] ». Тобто ми знову повертаємося у часи, коли визначальним чинником розвитку цивілізації є природні умови існування, тільки вже в дещо пошкодженому вигляді.

Ті, хто читає літературу по релігії і навколишньому середовищу, не розраховують знайти там підтвердження, що християни присвячують себе руху за збереження навколишнього середовища, тобто мають певні *релігійні* екологічні цінності. Однак це не так. Біблія говорить нам, що ми маємо право використовувати природні ресурси, але ми також маємо і відповідальність. Бог дав нам цю відповідальність разом з правом використовувати ресурси? Він дав нам розум. Ми повинні відрізняти хороше від поганого. Якщо глобальне потепління – не природне явище, а те, що створене людиною, тоді це неправильно. Це не відповідає порядку речей, зважаючи на шлях, який призначає Бог для істот. Але якщо види починають вимирати, а причина цього не пов’язана з нашим розвитком, тоді напевно це є частиною Божого плану. Але якщо ми викликаємо це вимирання, тоді це інша ситуація.

Християнські мислителі екологічного спрямування засуджують руйнування навколишнього середовища, надаючи іудео-християнські погляди панування людини над природою. Вони передбачають, що проблеми навколишнього середовища не будуть вирішені, поки західне суспільство не змінить свої релігійні переконання, і він запропонував альтернативну релігійну модель – францисканське поняття рівності всіх істот – як мету для руху суспільства вперед. Проте американці вже використовують широкий діапазон релігійних учень для виправдання збереження навколишнього середовища.

Бажання захистити навколишнє середовище і зберегти його для нащадків почало набувати характеру загальної американської цінності. Для багатьох з тих, у кого є діти, ця цінність має сильний емоційний зміст. Ми інтуїтивно розуміємо, що академічні міркування про етику поколінь і витривалості суспільства складають частину цінності для майбутнього, але проте, не повністю пояснюють емоційну силу цієї цінності. Розуміючи важливість цієї цінності, здається дивним, що ця цінність не грає центральну роль в суспільній дискусії і наукових дослідженнях, що мають стосунок до глобальних змін навколишнього середовища.

Позиції звичайних людей про навколишнє середовище і Творця суперечать точці зору Біблії про користь для людини. Наприклад, розглянемо дві культурні моделі. Перша, така, що свідчить, що люди є частиною природи і залежать від неї, прямо належить до утилітарних аргументів

захисту природи. Це ясно з багатьох опитів, проведених раніше, про залежність людини від природи. Друга модель ланцюгових реакцій, тільки укріплює ці утилітарні аргументи.

Більш специфічні утилітарні аргументи були висловлені, коли запитували, чому людей хвилює вимирання видів. Називалася найбільш загальна причина – утилітарна або причина, заснована на взаємозалежності. Навіть учасники руху в захист навколишнього середовища символічно наводять утилітарні аргументи (хоча вони відрізняються від більшості інших добровільних неутилітарних аргументів).

Стратегія використання таких аргументів для отримання підтримки громадськості може ґрунтуватися на вірі, що утилітарні аргументи апелюють до найширших верств населення. Наприклад, аргумент медичного використання, висунутий групами захисту навколишнього середовища, переконує захистити види взагалі, і тропічні ліси зокрема.

Деякі люди виступають за захист навколишнього середовища, виходячи з міркувань естетичного задоволення (коротше кажучи, це ще одна форма утилітаризму). Більшість людей погоджується з навіть екстремальними твердженнями, що краса знаходиться в природі. Інше використання навколишнього середовища людиною полягає в заспокоєнні або «відновленні» себе. Це може походити від естетики або від відчуття божественності в природі. Люди також використовують цінність естетики і задоволення спостереження для виправдання збереження видів. У цьому контексті ним зручніше розповідати про вимирання видів тварин, яких вони бачили по сусідству або в зоопарках.

Питання про контроль людини над природою можна розділити на дві частини: чи має чоловік право контролювати природу і чи може людина робити це. Ці дві частини відокремлено один від одного в інших оглядах. Якщо першу частину питання підтримує відносна меншість, то друга частина , а саме, що люди не можуть успішно маніпулювати природою, що не зважаючи на наші особливі можливості, люди підкоряються законам природи так само, як і інші види, погоджується більшість.

Цінність природи найчастіше виражається у ставленні до виживання інших видів. Наприклад, дуже невелика турбота висловлюється, коли мова йшла про підняття рівня морів і затопленні скель, або коли згадувалося виснаження озонового шару, оскільки ми самі постраждаємо від втрати озону . І навпаки, вважають шкідливими зміни навколишнього середовища, коли це пов’язано з їх впливом на живі істоти. Життя рослин і тварин, які вимирають, хвилює людей, тому що його неможливо повернути і відновити.

Ми бачимо різноманітність основ для цінностей навколишнього середовища, які ми згрупували в широкі категорії: релігійну, антропоцентричну і біоцентричну. Релігійні основи включають специфічні релігійні доктрини, приписування природі божественної сили і релігійні метафори, застосовані в нерелігійних контекстах. Антропоцентричні цінності включають збереження навколишнього середовища для наших нащадків (ця антропоцентрична цінність характеризувалася найсильнішими

відчуттями), практичні утилітарні цінності і естетичну оцінку природи. Кінець кінцем біоцентричні цінності коливаються від неясного відчуття згоди між людиною і природою до ідеї, що природа має права і заслуговує справедливості.

Ця стійкість і відмінність підтримуваних цінностей говорить про те, що сьогодні рух на захист навколишнього середовища не є примхою, що проходить. Наприклад, пояснення, засновані на окремих причинах, таких як погрози, перебільшені активістами рухи за збереження навколишнього середовища, або людьми, що шукають розваг на дикій природі, – ці пояснення дуже далекі від культурних основ рухів на захист навколишнього середовища.

Підводячи підсумки, необхідно зазначити, що людство завжди протиставляло власний розум природі. Вже в епоху античності починає формуватися переконання (сформульоване згодом Ф.Беконом як «Knowledge Itself is Power»), що позитивне знання – це сила, за допомогою якої можна переробляти і пристосовувати під свої потреби природу, а також трансформувати соціальну і економічну сторони свого буття. Людина в рамках цього світогляду представляється віднині центром і вінцем всесвіту, а в той же час зростає віра в його могутність, через Розум, за допомогою якої можна перетворювати і улаштовувати Землю. Тільки в середині XX століття людство постало перед необхідністю переосмислити власне ставлення до природи.

У 1971 році у Фуне (Швейцарія) відбувся міжнародний семінар з проблем розвитку і довкілля, якому судилося стати свого роду першим «полустанком» на шляху до досягнення глобальної стійкості. Саме тут вперше було заявлено про існування загальної екологічної загрози і про актуальність цієї проблеми для країн «третього світу». Але головне – семінар відкрив дорогу для Усесвітньої конференції з довкілля, яка зібралася в 1972 році в Стокгольмі. Ця конференція підтвердила те, що давно вже викликало тривогу в наукових кругах – факт глибокого екологічного неблагополуччя, що склалося не лише в окремих регіонах, але і на планеті в цілому. В той же час було визнано, що лінія світового розвитку як способу задоволення зростаючих потреб людства увійшла до глибокого конфлікту з довкіллям [120, с. 82].

Сучасні дослідники виходять з розуміння суспільства як цілісного соціального організму в єдності його господарського, політичного і культурного життя. Так, наприклад, М.В. Рибакова констатує, що «кожен новий пласт культури, нашаровуючись на попередніх, використовує їх досягнення і залучає до звороту нові ресурси біосфери. В ході її перетворення на загальний предмет праці відбувається зміна ролі довкілля, активізація і посилення природних взаємодій, що наводить до формування специфічної структури екологічної діяльності». Автор підкреслює, що пріоритет екологічної діяльності у визначенні і формуванні екологічної культури полягає в тому, що саме вона визначає «всі аспекти і характер взаємодії природи і суспільства – через діяльність чоловік розкриває і свої

можливості, і можливості природи, а розподіляючи і успадковувавши результати діяльності, стає носієм соціальних і природних здібностей [337, с. 39]».

До видів екологічної діяльності М.В. Рибакова відносить матеріальну діяльність по збереженню і поліпшенню довкілля, екологізацію і створення екологічного виробництва, духовну діяльність, пов'язану з формуванням екологічної свідомості. Крім того, автор виділяє такі її аспекти, як управлінський і хіміко-технологічний [337, с. 43]. До екологічної діяльності, на її думку, відносяться і «ті форми соціальної діяльності, які сприяють не лише збереженню довкілля, але і соціальному прогресу, наприклад, діяльність по раціоналізації потреб соціального суб'єкта, його екологічній освіті і вихованню, способу життя, формуванню мислення і відповідального відношення до навколишнього природного світу [337, с. 43]».

Сила, яка здатна погубити людство, – це створена ним технологія, могутні засоби виробництва, які сьогодні в змозі невиправним чином зруйнувати людське місце існування. Ця сила майже вийшла з під суспільного контролю, оскільки люди не в змозі доки знайти ефективні кошти, які дозволили б їм здолати спадщину біологічної еволюції, – прагнення до нестримного розмноження. Першим про небезпеку, яка загрожує людству, попередив В.І. Вернадський [73]. На жаль, перш ніж його попередження почули, було потрібно довгі десятиліття, протягом яких положення ставало усе більш катастрофічним. Проте зараз світова громадськість визнала, що найважливішим завданням сучасності є розробка моделі стійкого розвитку цивілізації, яка забезпечить збалансований соціально-економічний розвиток і збереження природного потенціалу на користь задоволення життєвих потреб населення.

Отже, з'ясовано, що активізація природоохоронних рухів у Європі та США кінця XIX – початку XX ст. на тлі індустріальної та урбанізаційної революцій і виснажливого природокористування відбувалося на засадах романтичного, естетичного й етичного ставлення до природи. Ідеологами й провідниками природоохоронного та культурно-ландшафтного руху виступали представники інтелектуальних еліт (письменники, вчені-натуралісти, громадські діячі, митці), котрі розглядали природу як джерело гармонії та стабільності, здатне протистояти руйнівній силі індустріалізації. Їхня діяльність сприяла формуванню ідеалізованого уявлення про природний порядок, якого слід дотримуватися в суспільному житті, а також спонукала до практичних дій, спрямованих на захист взірцевих куточків дикої природи (на цей період припадає створення перших національних природних парків) та збереження природно-культурної спадщини. Суспільним наслідком такої діяльності стало політичне визнання важливості природоохоронної справи та законодавче обґрунтування її в низці європейських країн та США, а також створення європейської мережі природоохоронного руху. При цьому метою не ставили зміну суспільно-політичного ладу та економічного устрою загалом, а природоохоронні завдання формулювалися здебільшого в межах наявної суспільно-політичної системи.

Особливістю цього етапу є аргументація не так залежності добробуту широкого людського загалу від природи і стану довкілля, як наголошення необхідності створення нової етики, яка визнає самоцінність природи, її право на існування незалежно від людських уявлено про користь та інших практичних оцінок. А.Швайцер сформулював принцип «благоговіння перед життям» як розширення меж людської моралі та покладання людиною на себе «безмежної відповідальності за все, що живе» (етика життя). Американський натураліст О. Леопольд в етиці землі піддає критиці радикальний антропоцентризм та обґрунтовує необхідність у ставленні до природи переходу від прагматизму до раціонального використання її ресурсів на засадах екологічної науки.

Кардинальні зміни суспільної свідомості щодо екологічних проблем відбулися 1960-ми роками на тлі загострення проблем довкілля та зростання ризиків для населення, що стали результатом стрімкого повоєнного економічного зростання в країнах Західної Європи та Північної Америки. Екологічна стурбованість вийшла за межі суто природоохоронної діяльності, зосередившись на наслідках зростання військово-промислового комплексу, промислових забрудненнях, кислотних дощах тощо. Громадська активність цього періоду принципово вирізнялася такими характеристиками: 1) масовість нового руху на відміну від елітарності політично нейтральних природоохоронних організацій XIX – першої половини XX ст.; 2) критичне ставлення до панівних ідеологічних доктрин інструменталізації природи; 3) алармізм та масовий екопротест; 4) перехід від природоохоронної діяльності до діяльності на захист довкілля загалом.

Також досліджуються ідейні засади екологічної парадигми, на основі яких проголошується необхідність докорінних суспільних перетворень заради відвернення глобальної екологічної кризи й оптимізації відносин у системах «людина – природа» та «суспільство – довкілля».

«Нова екологічна парадигма» як основа екологізму сформована на противагу парадигмі людської винятковості, що виправдовує людську владу над природою. Її формування пов’язують із даними та ідеями, оприлюдненими в книжці Р. Карсон «Мовчазна весна» (1965 р.) та першому звіту Римському клубу «Межі зростання» (1968 р.), причому поняття меж зростання є ключовим для ідеології екологізму.

Нова екологічна парадигма визначається як: 1) науковий конструкт, що дає змогу описувати й пояснювати «нову соціальну реальність» за умов екологічних криз і потенційних меж економічного зростання; 2) система, в якій інтегруються цінності, пов’язані зі ставленням до природи, довкілля й якості життя людини. Нова екологічна парадигма застерігає проти віри у всемогутність науково-технічного прогресу, загострюючи увагу на необхідності врахування законів життя і розвитку природи. Характерними рисами нової екологічної парадигми є: ґрунтовність на постматеріальних цінностях (охорона довкілля, ґендерні й громадянські права, свобода особистого вибору, антимілітаризм); визнання необхідності суспільного контролю над екологічно небезпечними формами діяльності; зорієнтованість

на екологічні знання та просвітництво широких верств населення.

Розглядаються особливості застосування концепції ієрархії потреб А. Маслоу («піраміди» Маслоу) в контексті нової екологічної парадигми. На основі досліджень М. Белла, Р. Інглегарда, К. Кіда, А.-Р. Лі, Дж. Сайера, Б. Кемпбела та ін. проаналізовано особливості співвідношення матеріальних і постматеріальних цінностей, зростання екологічної стурбованості та ускладнення на шляху утвердження нової екологічної парадигми в економічно розвинених країнах і країнах третього світу. Турбота про довкілля, зростання екологічної стурбованості й становлення екологістського руху є складними взаємопов'язаними феноменами, для пояснення яких мають братися до уваги всі аспекти політико-економічного життя та весь ціннісний спектр суспільства.

Екологізм виявляє себе в екологістському русі як складовій демократичних процесів та становлення глобального громадянського суспільства; у формуванні партій «зелених» та їхній діяльності на політичній арені та у філософському та морально-етичному обґрунтуванні нової екологічної парадигми.

Екологічна та гуманітарна кризи, які безпосередньо взаємопов'язані, спонукають до роздумів щодо тенденцій природної еволюції, подальшої долі розвитку людства, існування цивілізації та критеріїв її прогресу, і стосовно того, чи здатна людина вжити вагомих заходів заради збереження життя на Землі та власного буття. Відповідями на ці виклики є спроби багатьох мислителів збагнути ситуацію, що склалася, якомога точніше визначити діагноз і віднайти ефективні засоби зцілення.

Об'єктивна складність і багатоаспектність екологічної проблематики, неоднозначність її суб'єктивного сприйняття окремими індивідами та цілими людськими спільнотами породжують розмаїття підходів до її аналізу та широкий спектр ідейно-світоглядних і теоретико-філософських рефлексій, форм і способів її переживання й осмислення, вироблення шляхів розв'язання конкретних проблем, розбіжності у визначенні засадничих принципів побудови стратегічних програм і практичних проектів задля розв'язання суперечностей у системі координат «людина – природа» та «суспільство – довкілля».

РОЗДІЛ 4
ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ЯК ОНТОЛОГІЧНА ЗАСАДА ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОГО ЕКОЛОГІЧНОГО ВИМІРУ КУЛЬТУРИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Завершення епохи індустріалізму й перехід людства до епохи інформаційної, здавалося б, мало вивести з орбіти суспільного і наукового обговорення таку гостру проблему сучасності, як екологічна проблема. Між тим, цього не сталось. Навпаки, екологічна проблема постала ще більш актуальною і загрозливою. Напруга в системі взаємодії «людина-природа» не тільки не зменшується, але й навпаки – збільшується. В основі ескалації екологічної напруги знаходиться система традиційних і новітніх чинників, основним з яких є процес глобалізації. Зупинимось на розгляді цієї тематики більш детально.

До останнього часу взаємодія інтеграційних і дезінтеграційних тенденцій мала стихійний характер, оскільки у ролі суб'єктів економічної, політичної, культурної діяльності виступали спільноти рівня не вище, ніж нації (від імені яких виступали уряди держав, суспільно-політичні рухи тощо). Досі певною мірою стихійно формуються асиметричні економічні, політичні та культурні зв'язки між країнами, не існує єдиних механізмів координації використання природних ресурсів, вирішення екологічних проблем, демографічної політики тощо.

Докладно проблема екологічної культури висвітлена у працях сучасних українських і російських філософів та науковців: В.Вернадський (концепція біосфери-ноосфери); І. Пригожин, І. Стенгерс, Е. Янч, Р. Карпінська, В. Лук'янець, А. Назаретян, С. Родін (осмислення синергетичного підходу до вивчення коеволюційного розвитку системи «суспільство-природа»); М. Бутико, П. Водоп'янов, Е. Гірусов, Ф. Гіренок, І. Добронравова, І. Круть, В. Лось, М. Моісеєв, В. Кутирьова (осмислення суттєвих ознак сучасної екологічної ситуації як кризової, проблема збереження природи, управління екологічною ситуацією як раціональне природокористування); Г. Бачинський , М. Голубець, А.Гродзинський, В. Горшков, В. Зубаков, М. Реймерс, К. Ребане (розгляд природи і суспільства як єдиної соціоекосистеми і наукове дослідження загальних принципів її функціонування); Л. Гумільов, П. Сорокін (цивілізаційна концепція організації людства в цілому та взаємодія з природним середовищем); В. Андрущенко, Л. Губерський, Ф. Канак, М. Кисельов, В. Крисаченко, А. Горєлова, І. Огородник, Л. Василенко, Р. Карпінська, С. Мороз, З. Самчук, Л. Сидоренко (роль природного довкілля у самовизначенні людини, особистісному і національному, у формуванні екологічної культури особистості, проблеми екологічної безпеки) [182; 218; 409]. Проте сучасні проблеми формування екологічної культури не можливо вивчати без врахування того впливу, який чинить на людину та довкілля процес глобалізації.

Сутність процесу глобалізації, яка швидко поглиблюється на рубежі XX-XXI ст., полягає у тому, що людство (попри всю його роз'єднаність по національних та інших «квартирах») дедалі більше усвідомлює себе інтегральним, єдиним у своїй внутрішній різноманітності суб'єктом всесвітньо-історичної творчості. До рівня глобалізації світова спільнота мала піднятися, дозріти у своєму загальному розвитку, і це був довгий шлях [359, с. 3-4].

Процес глобалізації передбачає формування взаємозалежного світу, в якому стираються географічні межі соціальних і культурних систем і самі люди дедалі більшою мірою усвідомлюють зникнення подібних кордонів. Тож глобалізацію можна визначити як становлення єдиного світу – цілісного і за своїми загальними контурами, і за внутрішнім взаємозв'язком взаємозалежних компонентів. Як пишуть автори монографії «Глобалізація і безпека розвитку», на початку XXI ст. особливо проявляються нові закономірності, які діють синхронно й односпрямовано: це, «по-перше, колосальне зростання масштабів глобалізації, по-друге, стрімке прискорення процесів глобалізації, по-третє, посилення і поглиблення глобальної інтеграції [92 с. 13-14]». На думку відомого дослідника сучасних процесів Дж. Стігліца «глобалізація зменшила почуття ізоляції, яке гостро відчувалося в країнах, що розвиваються, і відкрила багатьом із них доступ до знань у такому масштабі, що є на порядок вищим від можливостей навіть найбагатших громадян будь-якої країни сто років тому [387, с. 22.]» Узагальнюючи перелічені прояви глобалізації, відомий російський дослідник , академік О. Богомолов наголошує, що «бурхливий розвиток комп'ютерної техніки й електронних телекомунікацій, поява високошвидкісного та економічнішого транспорту різко наблизили один до одного всі континенти й держави, створили необхідні передумови для стрімкого наростання транскордонних обмінів [45, с. 105]».

Останнє зумовлює вивчення проблем формування культури, навіть в особистісному ракурсі, із врахуванням напрацювань глобалістики. Глобалістика стимулює розвиток багатьох наук (екології, економіки, демографії, інформатики, математики, прогностики, соціології, політології, філософії) і сама акумулює досягнення названих наукових знань у своїй теорії та практиці.

З початку 70-х років глобалістика, в основному, сформувалась як міждисциплінарна наука. До її перших досягнень слід залучити систематизацію глобальних проблем, яка робиться на новій теоретичній та емпіричній основі. Щодо теорії глобалістики, то, за визнанням багатьох дослідників, вона розроблена недостатньо. Але останніми роками багато зроблено для того, щоб підвищити теоретичний рівень глобалістики: ще в 1992 р. Конференція ООН прийняла Програму дій «Порядок денний на XXI століття», відповідна структура з такою назвою створена і в Україні; напередодні нового тисячоліття в Києві створені Інститут сталого розвитку і Міжнародний інститут глобалістики; уперше розроблений і опублікований науковий глосарій і бібліографія глобалістики, планується їх перевидання, а

також видання наукового часопису «Глобалістика» на базі НАН України. У працях Б. Гаврилишина, О. Білоруса, В. Леонтьєва, Д. Медоуза, М. Моісеєва, С. Кримського, Ю. Пахомова, Ю. Павленко, А. Печчеї, І. Пригожина, О. Тоффлера, Я. Тінбергена, С. Удовика, Ю. Яковця та ін. визначені основні постулати сучасної глобалістики [92; 93; 95; 226; 268].

Становлення людства як цілісного, відносно єдиного суб'єкта глобального щабля діяльності було детерміноване низкою складних соціально-економічних, політичних, ідеологічних та культурних процесів XX ст. Цьому сприяли як досягнення науково-технічної революції (широке впровадження прогресивних технологій, новітніх засобів транспорту та зв'язку, комп'ютеризація та інформатизація суспільства, освоєння космосу), так і поступове зростання гостроти ресурсно-економічних, екологічних, демографічних та інших проблем світової спільноти, що почали сприйматися як глобальні проблеми сучасності [95, с. 15].

Аналіз різних за змістом, характером і формами виявлення глобальних проблем сучасності в межах вищеназваних досліджень дає змогу запропонувати таку їх класифікацію:

- універсальні проблеми політичного і соціально-економічного характеру (глобальна проблема сталого розвитку світу, глобальна проблема суспільної організованості й керованості світовим співтовариством тощо);
- глобальні проблеми переважно природно-економічного характеру (енергетична, продовольча, сировинна, ресурсна тощо);
- глобальні проблеми переважно соціального характеру (демографічна, міжнаціональних, міжконфесійних відносин, демократії, духовності, охорони здоров'я, корупції, безробіття, організованої злочинності тощо);
- глобальні проблеми екологічного характеру (забруднення навколишнього середовища, гомеостазного розвитку системи «Людство – Природа» тощо);
- глобальні проблеми інформаційного характеру («інформаційного вибуху», створення єдиного інформаційного поля, інформатизації суспільства тощо);
- глобальні проблеми технологічного характеру (високої технологізації виробництва, освіти, управління тощо);
- глобальні проблеми науково-інтелектуального характеру (інтеграції науки, кризи освіти тощо);
- глобальні проблеми змішаного типу (війни і миру, міжнародного тероризму, культури, цивілізації).

Означені виклики можна привести до трьох найпріоритетніших груп глобальних проблем:

по-перше, глобальна проблема сталого розвитку (вона має економічний , екологічний, соціокультурний, політичний та ін. аспекти);

по-друге, глобальна проблема соціалізації розвитку (вона включає демографічні, етнічні, конфесіональні, правові, цивілізаційні та інші аспекти

).

по-третє, глобальна проблема управління, розв'язання якої має забезпечити синхронізований, справедливий розвиток усіх країн і народів (в енергетичній, продовольчій, ресурсній, інформаційній, екологічній та інших сферах).

Вирішення цих проблем не можливо здійснити лише економічними інструментами або на основі політичної волі, незважаючи на те, що саме економічна та політична інтеграція були витоками та найбільшими каталізаторами глобалізації. Згідно солідарної позиції великої кількості вчених, саме «стрімке прискорення глобальних процесів на межі тисячоліть було результатом інтенсифікації низки економічних, політичних і технологічних факторів [20, с. 4]». Проте, на думку А. Згуровського, в глобальному світі «на людину очікують не лише нові можливості, а й серйозні глобальні проблеми, зумовлені наслідками техногенної діяльності, які ігнорують засадничі підвалини людського буття [162, с. 6]». Зворотнім боком глобалізації та універсалізації економічних зв'язків є виснаження ресурсного потенціалу Землі, нарощення проблем пов'язаних з рівнем життя, станом здоров'я людства. Екологічна криза поглибилася настільки, що починає видозмінювати водночас і людське суспільство, і середовище проживання, тобто постає трансформуючим чинником усієї соціоприродної системи. Тому звернення до феномена сучасної екологічної кризи у розвитку глобальної соціоприродної системи в контексті постіндустріальних зрушень у соціумі зумовлене, передовсім, практичною необхідністю відвернення загрози самознищення людства.

У структурі глобальних проблем людства екологічна криза є не тільки самочинним проявом розгортання суперечностей сучасного світу, а й постає як криза сцієнтизму, криза базового смислу всієї індустріальної цивілізації, яка перетворює та трансформує світ. «Споживацьке ставлення до природи, – слушно підкреслюють В. Крисаченко і М. Хилько, – призводить до її руйнації»; «треба виправити ті вади економічної філософії, які індустріально розвинуті країни спочатку легітимізували, а потім заохочували екологічну руйнацію. Йдеться про безперечну зміну економічних орієнтирів, за допомогою яких наша цивілізація – або, в крайньому разі, основна і зростаюча її частина, пов'язана з ринковою економікою, оцінює свої рішення [218, с. 416]». Одночасно можна існує думка, що «саме екологічна криза є основним фактором, який здатний цілеспрямовано інтегрувати окремі природно-соціально роз'єднані елементи сучасного світу, поєднати їх у намаганні віднайти заходи уникнення знищення земної цивілізації [105, с. 222]».

В основу інтегрованих системних парадигм глобалізації може бути покладена концепція ноосфери В. Вернадського. Саме В. Вернадський започаткував концептуальну лінію доведення можливості наукового управління екологічним станом і реальністю, в межах якої розгортається керована людиною природа, тобто ноосфера. З одного боку, ця концепція являє собою спробу розв'язання питання розумного керування втручанням

людини в біосферу, з іншого – вона є началом формування нової парадигми, що ґрунтується на нових світоглядних і методологічних засадах і розглядає природу та соціум як підсистеми єдиної глобальної системи.

Культурні та наукові чинники розглядаються вченим як основна сила ноосферогенезу, як інтегратор культури, універсальна база освіти і виховання , морального вдосконалення людини. В. Вернадський, наголосив, що саме «наукова думка як планетне явище» робить людство могутнім геологічним фактором. «Людина вперше реально зрозуміла, що вона житель планети і може – має – мислити і діяти в новому аспекті, не лише в аспекті окремої особи, сім'ї або роду, держав або їх союзів, але і в планетному аспекті [74, с. 24]». Лише за певних зусиль з боку людства може здійснитися перехід біосфери в передбачений В. Вернадським стан ноосфери, тобто в «в царство розуму людського». За цим прогнозом оптимістичний варіант розвитку людства може здійснитися лише в тому випадку, якщо ідеали демократії ввійдуть в унісон зі стихійним геологічним процесом, законом природи, тобто відповідатимуть ноосфері. «Саме тому, – писав він, – можна впевнено дивитися на наше майбутнє. Воно в наших руках. Ми його не відпустимо [74, с. 47].

На думку М. Моісеєва, ідею ноосфери необхідно перетворити в теорію ноосферогенезу, яка допоможе людству попередити виникнення небезпечних глобальних проблем у майбутньому і обмежити негативні наслідки існуючих, тобто зробити процес глобалізації керованим [268, с. 118]. Аналіз сутності цього процесу та пошук засобів ноосферизації суспільства на його шляху до сталого розвитку вимагають глибокого вивчення типології суперечностей та конфліктів, що роз'єднують, а подекуди просто роздирають людство. Антагоністичні суперечності мають послідовно усуватися з практики світової спільноти. Тому, усе більшого поширення набуває теза В. Пантіна, що і сьогодні, і надалі «необхідністю для виживання людства буде подолання антагонізму між полярними, але однаково необхідними тенденціями соціального розвитку – між лібералізмом і соціалізмом, західництвом і грунтовництвом, сучасністю і традиційністю, соціальним прогресом і збереженням культури, збереженням природи [301, с. 12]».

Останні роки глобалізація у вигляді універсалізації освоєння людиною довкілля – культурного та екологічного середовища – висуває на перший план проблеми формування нової культури людства, нового мислення особи, націленого на збереження культури та довкілля, перегляд існуючих панівних культурно-світоглядних парадигм. Переростання екологічної кризи в кризу культурно-антропологічну, що пов'язана з сучасним станом культури, яка організує природне та цивілізаційне, яке по суті є штучним, саме потребує пошуку усунення конфлікту екологічного та техногенного як в навколишньому середовищі, так і в світогляді кожної окремої людини [5, с. 324].

Більшість країн світу, у т.ч. розвинуті держави з ринковою економікою сьогодні поставлені перед альтернативою: або забезпечити поступовий, еволюційний розвиток усього глобалізованого світу, або

зіткнутися з такими новими глобальними проблемами, з якими вже ніхто на зможе справитись. Заважають цьому, згідно позиції Г. Бейтсона, «деякі помилки в мисленні й тенденціях західної культури [27, с. 408]».

Як відмічається у сучасних дослідженнях глобалізації, для цього явища характерним є розвиток двох різнопланових тенденцій: з одного боку –прагнення до інтеграції світу, з іншого – загострення процесів диференціації . Отже, проблема полягає в тому, що глобалізація, напрямком якої є універсалізація цінностей, ідей, норм наштовхується на певний опір унікальностей. Це може знаходити свій вияв як «по горизонталі», через розкриття нових можливостей розвитку людини і культури шляхом осягнення всієї багатоманітності світу, так і «по вертикалі», через процеси універсалізації і уніфікації. Ціннісні смисложиттєві орієнтації, що пов'язують такі просторово-часові відносини, провокують наростання соціокультурних протиріч [93, с. 166], які ми можемо визначити як парадокси глобалізації.

Так, перший парадокс глобалізації «універсальність-унікальність» перебуває у площині проблеми співвідношення міжнародного і національного. Парадокс у тому, що з погляду глобалістики, міжнародні цінності, норми, правові документи є більш універсальними, відкритими, спрямованими у майбутнє, а національні – більш унікальні, закриті, обмежені минулим, традиціями. Як «відкрита» система міжнародні політика, економіка , право є більш життєздатними системами, ніж «закритіша» система національної політики, економіки, права та культури. Але міжнародне співтовариство не може мирно співіснувати і розвиватися як без міжнародного, так і без національного законодавства. Тому доля глобальних політичних, економічних, екологічних, соціокультурних процесів залежить від ступеня узгодженості міжнародного і національного законодавств та культури мислення. Таким чином, істотна суперечність сучасної глобалізації полягає в тому, що вона, «об'єктивно спрямована на об'єднання світу шляхом його гомогенізації й універсалізації на основі еталонних інститутів, технологій і зразків поведінки, наштовхується на принципово несумісні політичні системи і культурні норми, рівні соціально-економічного та політичного розвитку країн, способи життя, уклади, системи цінностей, що їх важко уніфікувати. Тому спроби форсувати універсалізацію в політичній, економічній, культурній сферах часто мають примусовий, нав'язаний характер [360, с. 89]».

Другий парадокс глобального розвитку перебуває у площині суперечності «глобальність-регіональність». Проблема, відображена в цьому парадоксі, фіксує деякі розбіжності між вимогами щодо розуміння безпеки на глобальному і регіональному рівнях. Наприклад, з погляду глобалістики, необхідно відмовитися від зброї масового знищення, але конкретна політична ситуація у певних регіонах світу така, що лише наявність такої зброї у деяких державах стримує їхніх потенційних противників від спроби силою розв'язати певні складні політичні проблеми сучасності (наприклад, це стосується деяких країн Сходу, насамперед, Індії, Пакистану, Ізраїлю).

Глобалізм свідчить про розгортання тенденцій, що прямують до уніфікації – до одноманітності світових соціальних структур, економіки та культури, регіоналізм – про розповсюдження тенденцій до збереження певними регіонами соціокультурної специфіки й свого місця в світовому поділу праці. Важливою характеристикою глобалізму є те, що інформація і способи її обробки стають більш важливими складовими виробництва, ніж земля, капітал, праця. При цьому масове, стандартизоване виробництво замінюється новою системою індивідуального «ремісничого» виробництва, в основі якої лежить не ручна, а розумова праця, що базується на інформатиці і супертехнології. Глобалізм проявляється в можливості бути глобальним суб'єктом життєдіяльності, мати швидкість щодо отримання інформації і реалізації своїх рішень порівняну зі швидкістю світу. Напроти, регіоналізм прагне зберегти місцеву систему виробництва, культури, а також соціальні та екологічні гарантії, стандарти, стиль життя й ціннісні орієнтири локального населення [422, с. 233].

Третій парадокс глобалізації – «планетарність-локальна самоідентифікованість» складається з суперечності між вищою метою глобальної цивілізації (створення позанаціональної людини світу, громадянина планети Земля, єдиного людського співтовариства) і неможливістю побудувати глобальний світовий дім «без стін» (тобто без людей як представників різних націй, расових і соціальних груп). Реалізація вищої мети глобальної цивілізації може виявити нездатність у забезпеченні основних прав людини, бо окремі люди і групи людей можуть втратити свою локальну (етнічну, конфесійну, традиційну) самоідентифікацію, і саме тому не витримати конкуренції в глобалізованому світі. У зв'язку з цим Б. Баді відзначає наявність трьох вимірів глобалізації: глобалізація як безперервний історичний процес, глобалізація як гомогенізація й універсалізація світу та глобалізація як руйнування національних кордонів [257, с. 156].

Кожна національна культура в найглибших підвалинах своїх ґрунтується на певних символах та моделях ідентичності, що дозволяють відрізняти своїх «Ми» від чужих «Вони». Здебільшого в ціннісному відношенні своє розглядається як таке, що репрезентує Істину, Добро, Справедливість, виступає критерієм оцінки міри цивілізованості того чи іншого народу. Адже ця міра, зрештою, визначається ступенем наближення чужих «Вони» до своїх «Нас».

Така схема, зрештою, й визначає великою мірою драматичну і доволі криваву традицію нетолерантних, конфліктних стосунків в історії міжнаціональних відносин. Вона утворювала, зокрема, ідеологічне підґрунтя політики колоніального придушення народів з боку націй-метрополій, які не мислили свою місію інакше, аніж як «цивілізаторську». Відповідно процес становлення самосвідомості пригноблених, відсталих націй обґрунтовувався ідеологами цих народів через актуалізацію символів, що покликані були довести репрезентацію Абсолюту, Ідеалу в долі нації, яка пробуджувалась до самостійного життя, доводячи тим самим власну здатність досягти стану цивілізованості, розвиваючи свою ідентичність всупереч чужим ворожим

впливам [109, с. 79].

Отже, глобалізація культури в цілому характеризується багатьма протиріччями. Людство, намагаючись змінити світ, охопити нові культурні простори, не встигає усвідомити себе в цьому світі. Ускладнення культурного простору призводить до утворення нового рівня особистісної культури, яка забезпечує психологічну адаптивність людини до культурних змін, сприяє соціальній мобільності, виступає базовою характеристикою нових типів соціокультурної ідентичності в світі, що зазнав глобалізації [412, с. 249]. Дійсно, з одного боку цивілізаційно-культурне розмаїття сучасного світу сприяє пізнавальній роботі мислення і духовному збагаченню людства; водночас, це породжує потребу в однорідній соціокультурній, економічній, політичній інформації, що стандартизує духовний світ масової людини, в якої відсутні навички продуктивного мислення як уміння об'єднати різноманітне й надихнутися ним з метою вироблення бажання діяти активно і цілеспрямовано.

Прискорений розвиток техногенної цивілізації робить вельми складною проблему формування особи. Світ, що постійно змінюється, обриває коріння, традиції, спонукуючи людину одночасно жити в різних традиціях, культурах, пристосовуватися до різних обставин. Зв'язки людини набувають спорадичності, вони, з одного боку, об'єднують усіх індивідів в єдине людство, з іншого – ізолюють, атомізують людину. Внаслідок цього зростає прагнення до збереження своєї культурної самобутності [412, с. 248].

Сучасні інтеграційні процеси супроводжуються «розмиванням» етнокультурної ідентичності, появою нових форм самовизначення людини у глобалізаційному світі. Ціннісно-смислові засади, що формувалися протягом століть, збирали нації в єдине ціле, під впливом інших культур активізують механізм адаптації, сприяють розвитку культури іншої спільноти. Глобалізм як принцип розвитку сучасного суспільства фактично веде до ігнорування і заперечення локальних соціокультурних цінностей і традицій, історичної спадщини, національного менталітету, а також до загострення в периферійних країнах етнополітичних, соціальних і екологічних проблем, їх відособлення, появи елементів конфронтації з країнами-лідерами. В умовах глобалізації існує певне культурно-ментальне «усереднення» національних, мовних (є прогнози про зникнення протягом наступних 100 років до 90% сучасних мов), релігійних, ґендерних та інших індивідуальних особливостей, формування такого собі «космополітичного індивіда», «громадянина світу».

У глобалізованому суспільстві, на думку В. Білецького, усе більшого впливу набуває пропагування так звана «масова» культура, яка, звертаючись до індивідуального та колективного підсвідомого, здобуде значне поширення [36, с. 49]. Означена тенденція має особливий ризик для новостворених держав, або суспільств з історично-перерваним відтворенням ідентичності. С утність цього ризику полягає в парадоксальному прагненні будувати свою ідентичність не на ствердженні ознак власної цивілізованості чи принаймні здатності досягти її, а на запереченні їх. «Ми» – це ті, хто позбавлений ознак, які вирізняють цивілізовані народи. Ідентичність такого типу культури, як

підкреслює болгарський дослідник О. Кйосев «на самому початку позначена, і навіть конституйована, болем, соромом, і якщо узагальнити це – травмою глобальної відсутності [185, с. 18]».

Такого типу культури є дійсно «самопідкорювані». Адже в них функцію конкістадорів, що знищували ідентичність пригноблюваної культури в ім'я перемоги «дійсної цивілізації», бере на себе національна еліта гнобленої нації. «Складається враження, що самопідкорювані культури самі імпортують чужі цінності та цивілізаційні моделі і що вони залюбки знищують свою власну автентичність, орієнтуючись на ці зарубіжні зразки [185, с. 18]». Нерідко це може призводити до визрівання в середині таких суспільств рухів протидії національного або міжнародного характеру, які прийнято ототожнювати з антиглобалізмом.

Більшість дослідників антиглобалістичного руху датують його виникнення початком 1990-х років, та його становлення як впливого початком 2000-х рр. [93, с. 24; 359, с. 1-2; 360, с. 89]. Проте на думку А. Галкіна, можна відзначити появу перших антиглобалістських рухів, які беруть свій початок від Іранської революції у кінці 70-х рр. XX ст. [85, с. 15]. Саме тоді уряди країн Заходу почали усвідомлювати необхідність розвитку сфери знань та високих технологій і надали їм широку практику. Однак постала проблема старих виробництв, ресурсного забезпечення досягнень наукового прогресу, згортання шкідливих для довкілля технологій. Всі ці питання були вирішені Заходом шляхом «експорту» проблемних галузей за кордон. Так з'явилася глобалізація – як вирішення проблем, що постали перед Заходом, шляхом перенесення їх на загальносвітовий рівень [52]. Ці суб'єкти внаслідок тієї ж глобалізації отримали в свої руки засоби боротьби проти своїх опонентів, у тому числі засоби ведення як традиційних, так і інформаційних війн. У сприйнятті тих, кого вище було названо «суб'єктами інтересу», світ розділився. Нерідко на поняття антиглобалізму неправомірно переносять суто марксистські поняття і принципи: якщо антиглобалізм – отже, проти глобалізації, отже це не що інше, як реанімація комуністичної пропаганди. Таке трактування антиглобалістського руху не враховує діалектики самого історичного процесу, який нині не можна пояснити, використовуючи марксистські аргументи про боротьбу між двома соціально-економічними системами, між працею і капіталом. Виникла нова ситуація, що породила нові протиріччя. Світ не став стабільнішим. Але від того, що він не став таким, анітрохи не випливає, що його можна пояснити в рамках хрестоматійної аргументації: буржуазна ідеологія – марксистська ідеологія. Важливо зрозуміти, що виникли нові соціальні рухи, нові суб'єкти світової політики, які не вкладаються в прокрустове ложе класичної політології. Некласична ситуація припускає некласичну методологію осмислення антиглобалістського руху. Антиглобалістський рух характеризується багатоаспектністю свого розвитку [347, с. 138]. Принаймні, існують два цілком протилежних погляди на «антиглобалістів».

Представники першого підходу розглядають їх як маргінальні групи, які сповідують ідеології неонацизму, реваншизму та анархізму. При цьому

весь антиглобалістський рух не розглядається як цілісне явище, а членується на окремі елементи, що мають місце у різних країнах та відповідають їх конкретній специфіці. Так, антиглобалісти Італії і Німеччини згідно з цим підходом є представниками ідеологій анархізму та неонацизму. У Сполучених Штатах до лав антиглобалістів увійшли противники створення «світового уряду» та ті, хто вважає, що США мають зменшити свої витрати в інших країнах і зосередитися на власних проблемах (утилітаристський погляд на міжнародні відносини). В Російській же Федерації антиглобалізм уособлюють прихильники ідеології «євразійства» та агресивні ісламісти. Слід також зауважити, що «євразійці» не лише протистоять Заходу, але й активно конкурують між собою. Зараз провідною є група О. Дугіна. Загалом у цьому підході практично ототожнюються явища «антиглобалізму» та «ізоляціонізму [85, с. 11]».

У другому підході антиглобалізм розглядається як рух за зміну вектора глобалізації. Сам процес глобалізації визнається невідворотним, однак ті форми, в яких відбувається його протікання на сучасному етапі, визнаються неприйнятними. В цьому сенсі показовим є приклад «Форуму тисячоліття», який відбувся у травні 2000 року, учасники якого висловилися не проти глобалізації взагалі, але за таку глобалізацію, «яка б здійснювалася самими людьми та у їх власних інтересах [71, с. 27]». Хоча реалістичність таких прагнень викликає великі сумніви, вони дозволяють оформити новий погляд на рух антиглобалістів – це рух за альтернативу, а не екстремістські акції окремих груп неонацистського спрямування. Саме на цьому ґрунті і відбувається основне зіткнення глобалізації і антиглобалізму.

Гетерогенність складу антиглобалістського руху, рівень його інтеграції не дозволяють говорити про існування цілісної ідеології антиглобалізму, що розділяється всім спектром суспільно-політичних сил, що беруть участь в цьому русі. Слід визнати, що вироблення єдиної ідеології антиглобалістського руху справа майбутнього, оскільки цей рух надзвичайно різнорідний по складу. У ньому представлені і ті, хто виступає проти глобалізації у принципі, вважаючи, що міжнародні фінансові інститути і ТНК не піддаються реформуванню, а тому підлягають усуненню, і ті, хто бореться головним чином за врегулювання проблем «третього світу»; у його рядах як ті, для кого першорядне значення має боротьба з фінансовими спекуляціями, так і ті, хто стурбований рішенням соціальних проблем Заходу. Нарешті, серед його учасників немало тих, хто, рахуючи процес глобалізації закономірним, об’єктивним явищем, протестує лише проти неоліберальної версії глобалізації і методів її проведення, прагне відшукати і реалізувати альтернативу нинішньої глобалізації – більш демократичної і людянішої («гуманістичної глобалізації»), стоїть за інший тип світових відносин («іншу глобалізацію») [422, с. 36].

Антиглобалізм включає багато окремих рухів. Згідно Політологічному енциклопедичному словникові «багато людей, яких називають антиглобалістами, не сприймають цього терміну, й використовують інші назви, такі як «Рух всесвітньої справедливості», «Рух рухів» (популярний

термін в Італії), «альтерглобалізм» (переважно у Франції) та багато інших [315, с. 423]». Стовпом антиглобалістів є американський «Інтернешнл екшен центр», що набрав силу в другій половині 90-х. Сьогодні, на думку представників «Інтернешнл екшен центру», у їхніх лавах нараховується від 20 до 35 млн. членів із понад 50 країн, де розташовано центри чи офіси організації [82, с. 35].

Відповідно, розглядаючи поняття антиглобалізм, можемо виокремити ряд позитивних рис притаманних йому. Насамперед необхідно зазначити, що антиглобалістський рух характеризується гетерогенністю розвитку. Сьогодні антиглобалізмові притаманний радикалізм. Але, знову ж таки, цей антиглобалістський аспект не слід плутати з ліворадикалізмом у марксистському розумінні терміна. Радикальна тенденція в антиглобалізмі ґрунтується на принципах плюралізму. Історичний контекст формування цього соціально-політичного феномена означає, що радикальний плюралізм необхідний для збереження єдності антиглобалістського руху. Для цього існують об'єктивні передумови. Антиглобалістський рух надто молодий, надто мало часу в нього було для звичної політичної структуралізації. Тому ставка на радикальний плюралізм робиться свідомо – він є ніби одним з програмових положень антиглобалізму. Наприклад, в антиглобалістських акціях беруть участь як групи, що принципово виступають проти насилля (пацифісти, євангелісти), так і ті організації, що не мислять своєї діяльності без актів насилля (націонал-ізоляціоністи, ліворадикальні групи) [347, с. 145].

Також до позитивних рис відносимо те, що антиглобалізм виявляється у формі неприйняття світової (глобальної) цивілізації, у якої найбільш виражена глобальна економічна дія під назвою спільний ринок, що породжує комплекс глобальних проблем: продовольства, енергетики, народонаселення, забруднення навколишнього середовища, скорочення біологічного розмаїття, які призводять до різкого погіршення якості життя [262, с. 29]. Антиглобалістський рух об'єктивно перешкоджає перетворенню світу на одновимірну, безальтернативну субстанцію, коли у людства віднімається право на різноманітність, на альтернативу розвитку і коли йому нав'язується якась модель, що сліпо копіює цінності, засади і устрій однієї країни або однієї цивілізації. Взагалі, ми маємо розуміти, що антиглобалізм пов'язаний з проблемами, що виникають в ході глобалізації. Тобто головною перевагою антиглобалізму є те, що його представники намагаються вирішити ті проблеми, які викликає глобалізм. Таким чином, переваги антиглобалізму знаходимо як у внутрішній структурі антиглобалістського руху так і в самій діяльності та спрямуванні.

Серед негативних рис можемо зазначити, що антиглобалістський рух характеризується крайньою непримиренністю, агресивністю і революційністю. Деякі вчені вважають, що це «спонтанна, хаотична, непродумана реакція [6, с. 133]». Їх виступи і демонстрації супроводжують кожну зустріч «Великої вісімки», різноманітні економічні форуми, присвячені проблемам і перспективам глобалізації. Найчастіше ці виступи бувають далеко не мирними, навіть з людськими жертвами. Саме тому, для

пересічного громадянина антиглобалісти виступають як група анархічно налаштованих молодих людей, які категорично заперечують глобалізацію. Антиглобалістський рух – це рух виключно різнорідний, в нього входять різноманітні організації, від «чисто» антиглобалістських до радикально-екологічних і маоістських. Досить часто буває так, що новий рух намагаються використовувати в цілях власної реклами маргінали – саме тому , виступи антиглобалістів часто набувають характеру, що не підлягає управлінню і походить на революцію. На думку І. Алексеєнко « антиглобалістський рух є популістським рухом, а якщо ми звернемося до історії, то помітимо, що популістський рух – використовував незадоволення мас для знищення демократії та встановлення власної диктатури, яка вже не дозволяла населенню виявляти нічого, крім радості [6, с. 130]».

Водночас варто підкреслити, що антиглобалістське об'єднання за принципом протистояння спільному супротивникові досить хитке в довгостроковій перспективі. У антиглобалізму поки що немає двох найважливіших складових, котрі могли б зробити його самостійною світовою політичною силою – спільної ідеології і єдиного керівного органу. Створення того й іншого, очевидно, є важливим завданням всіх антиглобалістських організацій, якщо вони мають намір серйозно протистояти неоліберальній глобалізації. «Сьогодні стало очевидним, що вже на даному етапі рух антиглобалістів активно намагаються «осідлати»: хтось з корисливих міркувань дрібного політиканського кар'єризму, хтось – задля тіснішої координації спільних дій, хтось з метою розвалу руху, що народжується, або для надання йому відверто маргінального вигляду [347, с. 138]».

Аналіз сучасного стану антиглобалістського руху дозволяє запропонувати ряд моделей, сценаріїв його розвитку:

1) рух антиглобалізму на основі повного розгортання наступального потенціалу стає віссю сил, що систематично протистоять ідеології і практиці глобалізації;

2) перетворення антиглобалізму на підсистему, чинник заборони, противагу міжнародного політичного суспільства, що веде в глобальному суспільстві боротьбу за максимальну широту, демократичність і ефективність контролю над глобалізаційними процесами;

3) включення антиглобалістського руху (або деяких його секторів) в інститути глобальної політичної влади і встановлення нових домінант розвитку світу [6; 82; 347].

На думку М. Шепєлєва, альтернативний глобалізм має потребу в політичній волі, здатній стати пружиною всесвітньої опозиції глобальному неототалітаризму, об'єднаною на основі загальної ідеологічної платформи. Успіх альтерглобалізму можливий лише за умов об'єднання громадського руху за глобальну демократію з державами, що стали жертвами неоліберальної глобалізації та позбавлені можливості в нинішніх умовах подолати відсталість. Для цього необхідно забезпечити скоординоване проведення політики самозахисту від гегемонізму, створити умови для відкритого діалогу культур, створити інтернаціональні союзи, засновані на

новому типі міжнародного співробітництва країн з різним рівнем розвитку, розвивати співробітництво держав периферії та антигегемоністських сил у постіндустріальному світі. Однак головним чинником успіху альтерглобалізму є наявність держав з великим культурним, індустріальним і силовим потенціалом, здатних взяти на себе роль лідера альтерглобалізму і сприяти своєю глобальною активністю відновленню зруйнованої рівноваги у світі. Нова хвиля орієнталізації відкриває можливість реалізувати такий історичний шанс [450, с. 38].

Якими б не були перспективи антиглобалістських рухів та організацій, слід визнати, що вони стали можливими як явище постіндустріального інформаційного суспільства, адже інформатизація придає їм відомий прагматизм і практицизм. Загалом, узвичаєним є погляд на глобалізацію як на інтенсифікацію зв'язків взаємозалежності між державами. А. Вебер визначає її наступним чином: «глобалізація – втягування більшої частини людства в єдину систему фінансово-економічних, громадсько-політичних та культурних зв'язків на основі найновіших засобів інформатики та телекомунікацій [71, с. 27]». З цієї точки зору глобалізація стала наслідком трансформації індустріального суспільства у нове – інформаційне, що і підкреслюється у наведеному вище визначенні. Техніка, яка в часи індустріального суспільства виступала гарантом його збереження, призвела до значних руйнувань у природному середовищі. Цей процес викликав потребу трансформації такого суспільства і його перебудови з допомогою знань та інформації взагалі. Однак така інформатизація не могла відбутися миттєво і безболісно для розвинутих індустріальних країн, що першими вступили на шлях змін. Інформаційні наслідки глобалізації мають для Заходу і несприятливі боки. Якщо ще у Кореї або В'єтнамі американські війська боролися лише проти ворожих армій, то вже в Іраку на боці супротивника виявилася ще одна армія – армія журналістів. США програли інформаційну війну тоді, коли почали вести бойові дії, оскільки зупинити інформаційний потік з того боку фронту не мали фізичної змог. Інформатизація надає змогу ЗМІ миттєво транслювати події, що відбуваються будь-де у світі, тому антиглобалісти намагаються обернути цю особливість глобалізованого інформаційного світу на свою користь.

Вже сьогодні видно, наскільки потужно просунув антиглобалізм використання в інтересах усієї світової спільноти засобів сучасної інформаційної революції. Зовні ніби крихка структура антиглобалістського руху не заважає йому бути керованим. Не виключено, що у створенні звичного жорстко діючого центру антиглобалізму не зацікавлені й самі лідери численних антиглобалістських організацій. Крім того, на багатоаспектності антиглобалізму позначаються традиції анархізму і соціального руху ненасилля, поширеного в США в 1960 – 1980-х рр. Кожна антиглобалістська група самодостатня й автономна. Така форма відкриває широкий доступ до руху дуже різнорідним за своїми позиціями, стилем поведінки і тактикою антиглобалістським групам, звільняючи їх від необхідності підкорятися владі лідера при розбіжностях, що неминуче

виникають. Антиглобалісти вважають, що поява протиріч інтересів серед учасників цього руху, який об'єднує групи, що репрезентують різноманітні зрізи суспільства та дуже різні соціальні інтереси, цілком припустима [226, с. 137].

В. Сакович відзначає, що «нетрадиційним аспектом антиглобалістського руху є його мережевий характер. На відміну від глобалізаційної системи світу, де існує один чи кілька лідерів, контрольовані ними менеджери та рядові виконавці, антиглобалізм ґрунтується на рівноправності і партнерстві. У ньому немає традиційної пірамідальної ієрархії. Усі рухи та ідеології рівноправні, немає тут і домінуючої організації. Національні партії та рухи, міждержавні об'єднання, нові і старі ідеології контркапіталізму утворюють «павутину», взаємопов'язану мережу. В цьому можна побачити передумову довговічності антиглобалістського руху. Навіть якщо зникне якась організація або лідер, то це не зашкодить всьому рухові. Мережа є принципово відкритою і розімкнутою [347, с. 140]».

Постійна активізація руху здійснюється завдяки ініціативам, що з'являються з різних точок мережі руху. Основним засобом спілкування між учасниками руху є всесвітня комп'ютерна мережа Інтернет. В ній кожен суб' єкт руху може виступати інформуючим джерелом і координатором акцій як на глобальному, так і на локальному рівні, що підтримує механізм самоорганізації [155, с. 18]. Практично всі антиглобалістські організації мають власні сайти в Інтернеті, що дозволяє оперативно поширювати необхідну інформацію. Самі антиглобалісти визнають, що Інтернет для них – головний засіб боротьби.

Інформаційне забезпечення руху здійснює організація «Незалежний Медійний Центр» (Independent Media Center), чи «Індімедія» (Indymedia), Це система електронного обміну інформацією, створена в Сіетлі в 1999 р. Нині її можна назвати глобальним інформагентством антиглобалізму. Сайт організації був сконструйований за методом форуму – стрічку новин сайту формували всі охочі, які змогли вийти в мережу з будь-якого комп'ютера, оскільки сайт був побудований за допомогою відкритого коду. Повідомлення потрапляє в стрічку новин і стає доступним користувачам Інтернету у всьому світі. На сайті організації зазначається: «Головною ідеєю «Індімедії» є перетворення простого споживача інформації на її виробника. «Індімедію» робить не стільки редакція, скільки її активісти. Активістом ми вважаємо будь-яку людину, що публікує на «Індімедії» свої матеріали [351]». Нині її можна назвати «глобальним інформагентством антиглобалістів, яке веде свою діяльність у вигляді диверсій проти ТНК [391, с. 17]».

Друга обставина, що забезпечує швидкість реагування різних груп усередині антиглобалістського руху – це багаторічна традиція неформальних відносин, що склалася в середовищі лідерів неурядових організацій, які визначають обличчя і зміст руху. Оскільки неформальні відносини вже зарекомендували себе дійовим засобом групової консолідації, їх поширенню в середовищі антиглобалістів надається чимало уваги. Демонстрації протесту за участю десятків тисяч чоловік з різних куточків світу покликані не тільки

вирішувати політичні завдання, але й згуртовувати людей з перспективою розширення соціальної бази руху на основі формування особистих контактів.

Однією з найпотужніших антиглобалістських сил, безумовно, є громадянське суспільство – як у кожній країні, так і в світовому вимірі. Саме воно на сучасному етапі розвитку людства є носієм і механізмом вираження свободи та індивідуальності людини, який забезпечує збереження одвічних вселюдських цінностей, реалізацію творчих і пасіонарних особистісних потенцій, обумовлює збереження та розвиток культурних, ментальних, релігійних та інших індивідуальних та групових особливостей.

Враховуючи саме цю обставину екологічні рухи є чи не найбільш давніми та активними в політичному й ціннісно-ідейному плані в спектрі альтерглобалістичних організацій. Не сподіваючись на успішну роботу управлінського й державного апаратів, найбільш активні та екологічно освічені ентузіасти природоохоронної справи почали організовувати «зелені» організації та рухи. Так, у 1970 р. виникла незалежна міжнародна організація «Грінпіс» («Зелений світ»). Її метою стала організація дій для запобігання деградації й руйнування екосистем як регіональних, так і глобальних, а девізом – «Діючи локально, мисли глобально!», який потім поширився на весь антиглобалістський рух. За 40 років «Грінпіс» виріс з групи ентузіастів до потужної міжнародної екологічної організації, яка активно діє в усьому світі. Робота екологів організації включає такі напрями – кампанії: Кампанія з біорізноманіття; Кампанія із захисту атмосфери; Антиядерна кампанія; Кампанія щодо токсичних речовин. У своїй діяльності «Грінпіс» керується такими принципами: протест дією – організація і проведення акцій, що привертають увагу громадськості до проблем екології і до тих, хто винен в їх виникненні; ненасильництво – всі дії руху – це здійснення мирного протесту; незалежність – «Грінпіс» не долучається до жодної політичної партії, не приймає пожертвувань від державних організацій, комерційних структур і політичних партій. На прикладах інтернаціональних зелених організацій-лідерів («Грінпіс», «Друзі Землі», «Земля перш за все!», Соціально-екологічна спілка) можна розглядати структуру і форми соціальної дії більшості міжнародних екологічних організацій [182, с. 23-25]. Фактично, в їх лиці ми маємо справу з феноменом глобалізації громадянського суспільства, яке висуває принципи і пріоритети нового світового економічного та політичного порядку, альтернативні існуючим. З соціального-філософської точки зору, формування глобального «зеленого братства» є початок практичної реалізації ідеї нового екологічного мислення [155]. Рік-у-рік зростає число прихильників екологічних організацій, збільшується їх вклад у вирішення глобальних екологічних проблем. Так, якщо на початку 70-х років XX ст. відомо 2500 екологічних рухів, що заявили про себе, то через десять років їх налічувалося вже 15 тис, а ще через десять років майже 20 тисяч. В Італії біля мільйона членів екологічних організацій, в Федеративній республіці Німеччини – до 3 мільйонів членів різноманітних товариств і об’єднань – рухи зелених, у Великобританії – 5 мільйонів учасників руху зелених. Означені міжнародні організації «Грінпіс»

, «Екофорум за мир», «Центр за нашу загальну справу» відрізняються глибоким і принциповим підходом до екологічної діяльності, розповсюдження екологічних знань.

Для наукового обґрунтування екологічних рухів широко використовуються роботи Римського клубу, завдяки творчості якого екологічні проблеми набули величезного міжнародного суспільного резонансу. Члени Римського клубу наголосили на існуванні реальних екологічних меж в науково-технологічному розвитку людства. Вони дійшли висновку, що глобальність екологічних проблем потребує для їх розв'язання колективних зусиль людства, об'єднання держав і народів. Як шлях запобігання глобальній екологічній катастрофі Доповіді членів клубу заклали теоретичні і світоглядні основи формування екологічної свідомості як глобальної, як планетарного явища. Д.Медоуз і Дж.Форрестер запропонували ідеї, що стали основою концепції встановлення глобальної рівноваги між природою і людством. Такого стану можна досягнути і підтримати, якщо не нарощувати виробництво і звести приріст народонаселення до нуля. Ця концепція отримала назву концепції нульового приросту. Згодом члени Римського клубу представили ґрунтовні і яскраві доповіді, які підсумовували дослідження в галузі глобальних проблем людства і пропанували шляхи виходу з кризового становища, в якому воно опинилося. Це доповідь М. Месаровича (США) та Е.Пестеля (Німеччина) «Людство на поворотному рубежі», Е. Ласло (США) «Цілі людства», Б. Гаврилишина (США) « Путівники в майбутнє: до більш ефективних суспільств» та ін. Свого часу увагу вчених і громадськості всього світу привернула робота 1-го президента Римського клубу А. Печчеї «Людські якості» (1977 р.). Вона носила програмний характер. А. Печчеї сформулював видатні ідеї стосовно майбутнього існування людства, якщо спосіб його існування радикально зміниться. За висновками дослідника, розв'язання екологічних проблем потребує передусім змін самої людини, її власної сутності [218, с. 37-39, 142-149; 409].

Важливими напрямками роботи з боку міжнародної екологічної спільності стало сприяння виробленню рішень з боку владних органів щодо забезпечення екологічної безпеки на регіональному та міждержавному рівнях , формування в населення екологічного світогляду, організацію реального контролю за станом навколишнього середовища і створення дотримання природоохоронного законодавства, зокрема багатьох екологічних конвенцій [113, с. 77-79].

Однією з перших виникла організація, яка дістала назву «Програма ООН із навколишнього середовища» (ЮНЕП). Крім основної функції – координації діяльності у сфері охорони природи, ця організація відіграє роль міжнародного центру, що відповідає за вирішення глобальних екологічних проблем, практичних природоохоронних завдань і визначає пріоритети щодо фінансування конкретних екологічних проектів [409, с. 32]. Під безпосереднім керівництвом ЮНЕП в останні два десятиліття розроблені такі глобальні дослідницькі та оперативні програми, як Всесвітня стратегія

охорони природи. Всесвітня кліматична програма, Всесвітня політика щодо ґрунтів. План дій щодо боротьби з опустелюванням, Міжнародна програма з безпеки хімічних сполук та ін. Крім того, ЮНЕП організувала глобальну систему спостереження за станом навколишнього середовища, міжнародну довідкову систему для джерел інформації щодо навколишнього середовища, склала міжнародний реєстр потенційно токсичних хімічних речовин

Етапною з точки зору формування екологічно орієнтованої свідомості у глобальному масштабі була відома конференція ООН з питань стану довкілля та подальшого розвитку людства, яка відбулася в Ріо-де-Жанейро в 1992 р. і недарма була названа програмою на XX1 століття. В її матеріалах зафіксовані нові – антитехніціські світоглядні орієнтації розвитку цивілізації , що є засадами розробки стратегії і філософії виживання на противагу прагматизму і споживацтву у ставленні до природи. На конференції були присутні представники 179 держав, якими спільно було прийнято ряд принципових з точки зору екологічного майбутнього людства документів. Зокрема, «Декларацію про довкілля й розвиток», 27 принципів якої окреслюють права та обов'язки країн у справі забезпечення розвитку і добробуту людей, «Заяву про використання і захист лісів та прилеглих до них всіх форм життя», Конвенцію про стабілізацію концентрацій газів на рівнях, що не викликають дисбалансів у світовій кліматичній системі, «Конвенцію про збереження біологічного розмаїття», а також один з найважливіших документів, який ми вже згадували раніше, – «Порядок денний на XXI століття».

Прийнятий документ базувався на екологічних засадах як в теоретичному обґрунтуванні його основних положень, так і в запропонованих практичних мірах. Він підсумував і узагальнив результати досліджень, проведених за ініціативою ООН після Стокгольмської конференції з людського довкілля (1972 р.) і діяльності створеної ООН Всесвітньої комісії з довкілля і розвитку (1983 р.). Вже в першому звіті цієї комісії, який було виразно названо «Наше загальне майбутнє» (1987 р.) було сформульоване серйозне застереження людству, яке має змінити свій спосіб життя і ставлення до природи, інакше на людство чекають досить важкі випробування внаслідок деградації і руйнації довкілля. Всесвітній саміт зі сталого розвитку «Ріо+10», який відбувся у 2002 р. в Йоганнесбурзі (ПАР), підсумки виконання завдань, проголошених в Ріо-де-Жанейро і був присвячений обговоренню принципових питань подальшого розвитку суспільства та його життєдіяльності у природі та завершився ухваленням Декларації зі сталого розвитку [113. с. 15-23].

Нині під егідою ООН розробляється концепція єдиного правового механізму екологічно безпечного планетарного природокористування, яке враховує природно-кліматичні й соціально-економічні особливості окремих регіонів і країн. Розв'язання міжнародних спорів і суперечностей у галузі екологічної безпеки у відповідності до міжнародного екологічного права передбачає спільну цілеспрямовану діяльність зацікавлених сторін щодо відновлення сприятливого життєвого середовища. Слід зауважити, що

рішення (які зазвичай кваліфікуються як резолюції) міжнародних організацій не мають законодавчого значення, носять рекомендаційний характер, хоча і впливають на створення норм міжнародного права. Отже, вплив з їх боку має не директивний, а рекомендаційний характер, реалізується лише після прийняття тієї чи іншої рекомендації міжнародної організації певною державою. У цьому полягає одна із специфічних причин складності управління міжнародним співробітництвом.

Сучасна структура організаційного механізму міжнародного співробітництва у сфері природокористування та охорони довкілля є такою:

–центральні установи ООН, насамперед ЮНЕП;

–спеціалізовані установи ООН (ЮНЕСКО, ВООЗ, ФАО, ММО, МАГАТЕ, ВМО);

–міждержавні регіональні програми співробітництва (Європейський Союз, Світова організація торгівлі, Співдружність Незалежних Держав, Європейська економічна комісія та ін.);

–міждержавні субрегіональні програми співробітництва (наприклад Програма захисту басейну Чорного моря, Дунаю);

–міждержавні багатосторонні угоди (зокрема Угода про співробітництво в галузі екології та охорони навколишнього середовища держав СНД);

–двосторонні міжурядові угоди;

–міжнародні неурядові організації (Міжнародний союз охорони природи і природних ресурсів; Всесвітній фонд диких тварин; Міжнародна рада наукових союзів та багато інших) [413, с. 107-108].

На думку більшості експертів, основними джерелами фінансування великих міжнародних природоохоронних проектів мають стати надходження від оподаткування різних видів господарської екологонебезпечної діяльності. Ці кошти доцільно акумулювати на рахунках спеціальних міжнародних фондів. Зокрема, є пропозиції щодо обкладення спеціальним екоподатком валового внутрішнього продукту держав, доходів від зовнішньої торгівлі, риболовлі у відкритих морях, інвестиційної діяльності за певних умов, а також різних видів і джерел забруднення морів та океанів, споживання обмежених, рідкісних чи виснажених природних ресурсів тощо. На думку відомого американського вченого Б. Коммонера, для переведення світової економіки на методи екологічно безпечного господарювання потрібно приблизно 500 млрд. дол. щорічно протягом 10 років.

В зарубіжних країнах, крім екологічних організацій локального, національного, міжнародного масштабу, створено центральні органи державного управління з великими повноваженнями, які відповідають за керівництво в національних масштабах політикою в галузі навколишнього природного середовища, за координацію дій інших зацікавлених юридичних і фізичних осіб, установ і відомств, за участь у міжнародних програмах співробітництва. Такими органами у США є Федеральне агентство з охорони навколишнього природного середовища, в Японії – Управління з охорони навколишнього природного середовища, у Франції – Міністерство з якості життя. Крім того, у деяких країнах при урядах створені консультативні органи: в США – Рада з якості навколишнього середовища; в Англії – Постійна королівська комісія з боротьби із забрудненням навколишнього середовища. В країнах ЄС бюджет екологічних організацій складається з 70-

80% з державних екологічних програм та 1-12 % благодійної допомоги [413, с. 111]. Останні десятиріччя екологічні організації переходять із громадянської сфери у площину політики – у більшості країн Європи існують екологічні політичні партії, Європейська партія зелених входить до Європейського парламенту, де веде активну діяльність з розробки загальноєвропейських норм, стандартів, політичних рішень.

Українські громадські організації також починають виходити на співпрацю з структурами глобального громадянського суспільства. Відповідно, особливості діяльності українських природоохоронних організацій – як елемента українського громадянського суспільства, в умовах глобалізації та їх модернізація у відповідності з новими тенденціями розвитку являє собою важливе науково-теоретичне та прикладне завдання [408, с. 147]. Несприятлива екологічна ситуація в країні та неспроможність органів державної влади владнати цю проблему актуалізували розвиток організацій екологічного спрямування. Їх кількість перевищує 1500 і зростає з кожним роком. Основною метою їх діяльності є боротьба за чисте навколишнє середовище, за рівні можливості у доступі до природних ресурсів, технічну реорганізацію світу тощо, що викликає реакцію з боку глобальних структур, адже екологічні проблеми стосуються усіх без винятку [408, с. 148].

Саме тому формування нової екологічної парадигми є завданням цивілізаційного значення. Незважаючи на те, що деяка частина людства все-таки дійшла розуміння важливості екологічно-відповідального мислення та поведінки стан довкілля входить до переліку найгостріших глобальних проблем людства. У пошуках причин подібного стану звертається увага на нерівномірність розвитку окремих складових соціоприродної системи. Зростаюча диспропорція у розвитку технологічного потенціалу людства та системи культурних регуляторів невпинно втягує сучасну цивілізацію до межі біфуркаційних станів, тобто криз, катастроф. Подібна ситуація спонукає до пошуку нових шляхів осмислення проблеми подальшого коеволюційного розвитку соціоприродної системи, до нових форм адаптації людства в умовах постіндустріального суспільства.

Аналіз сучасної екологічної ситуації довів, що й далі діє низка її першопричин, що криються в індивідуальній та масовій свідомості: 1) украй низька екологічна культура; 2) відсутність суспільних моральних норм; 3) занепад та деградація духовних цінностей [270, с. 210]. Системна взаємодія цих причин призводить до цілком прогнозованого наслідку – руйнування природи, зростання екологічних ризиків, техногенних катастроф і погіршення здоров’я людини. М. Кисельов і Ф. Канак вважають, що «так жити на планеті, як жили дотепер, є неприпустиме зухвальство і що треба змінювати свій стиль життя, багато своїх звичок і смаків [182, с. 293]». Усе відзначене вище засвідчує, що збереження життя на Землі потребує іншого – гуманістичного екологічного світогляду кожної людини, який би спирався на природничо-наукове й соціогуманітарне знання та поєднував науку й моральність, створюючи відчуття особистої відповідальності за все, що

відбувається у світі. Глобалізація має багато позитивних та негативних рис, але подальший розвиток людства можливий лише за умови зміни старої парадигми ставлення до довкілля (природного, культурного, соціального) на нову, яку умовно можна назвати «глобальним гуманізмом». До цінностей «глобального гуманізму» слід зарахувати:

- по-перше, забезпечення прав людини і соціальної справедливості;
- по-друге, гармонізацію відносин між людиною і природою;
- по-третє, екологічно виправдане зростання економічного добробуту всіх людей у світі;
- по-четверте, створення глобальної екосистеми.

Глобальні проблеми сучасності зумовлюють актуалізацію екологічної складової культури життєтворчості та виховання особистості в період глобалізації та інформаційної революції у вигляді екологічної етики та екологічної культури. «Екологічна культура, – стверджують В. Крисаченко і М. Хилько – має давню історію, вона є атрибутивною, тобто органічною складовою життя людини з часів її виникнення [218, с. 5]».

Екологічна культура та екологія культури мають забезпечити усвідомлення цінності життя, необхідності масової екологічної грамотності, екологічної свідомості, екологічної компетентності та екологічного мислення . Вона акцентує увагу на взаємозв’язку морально-етичних норм, що існують у суспільстві, зі станом здоров’я людей та якісним станом довкілля, сприяє формуванню світогляду, що ґрунтується на правах людини й універсальних, тобто аксеологічних, цінностях, пов’язаних з оцінюванням етичних, естетичних, художніх і філософських аспектів екології.

Тому за базову ідеологію подальшого співіснування і розвитку людства та біосфери слід узяти принцип керованої коеволюції. Цей принцип повинен базуватися на глибоких знаннях законів, чинників і процесів екологічної біології, молекулярної біології, генетики, біоінженерії, інформаційних та нанотехнологій, наук геологічного і географічного напрямів, суспільствознавства та філософії. Принцип керованої коеволюції належить до єдиної системи «людство-природа». Керованість означатиме також і прискорення еволюції природи відповідно до темпів розвитку людства. Саме сумісний керований розвиток природи і людини є основою поступової перебудови стихійно створеної техносфери в ноосферу [268, с. 118].

Потреба в збалансованому існуванні компонентів духовно-практичного відношення «природа-людина-соціум» зробила актуальним розвиток духовно -практичного етичного напряму. Він ґрунтується на аксіологічних чинниках, культурних досягненнях і духовних напрацюваннях людства. Нині, коли наука набрала постнеокласичної якості (зокрема, це стосується екології), цей напрям оформляється в екологічну етику або біоетику, Об’єднання різних аспектів етики, біоетики, медичної етики та деонтології, екологічної етики та етики відповідальності як невід’ємних складових у цілісну наукову картину світу можливе тільки за умов знаходження та відкриття загального, яке лежить в основі повсякденного життя людини, і наукового концепту як результату наукової діяльності.

Ціннісні імперативи екологічної етики, або екобіоетики, формуються на засадах, що зосереджені на організації життя людини і світу за законами краси й добра. Віра в творчі можливості людини й увага до її духовного світу є основою екологічного біоетичного світогляду. Такий екологічний світогляд містить у собі: благоговіння перед життям, не заподіяння зла; добродійність; справедливість; співробітництво; відповідальність; обов'язковість; дотримання моральності; надання волі будь-якій живій істоті планети; повага до усього, що створила природа; солідарність; колегіальність; компетентність ; захищеність; лояльність тощо [270, с. 215].

Саме на цих засадах формується нова інвайронментальна парадигма, яка включає такі орієнтири:

1) людина за всіх своїх якостей є лише одним з репрезентів живого і як вид Homo sapiens входить в єдину глобальну екосистему;

2) людина живе не лише в соціальному, а й у природному контексті;

3) людина не власник природи, а один з елементів природного співтовариства;

4) людина не має ніяких привілеїв серед інших видів, навпаки, її сапієнтність покладає на неї відповідальність за стан природного довкілля;

5) людина має культивувати в собі відчуття емпатії (готовності й здатності відчувати те, що відчувають інші, входити в їхнє становище, дивитися на світ очима інших).

Як було продемонстровано в ході попереднього аналізу, ця нова екологічна парадигма вже стає значною частиною наукового дискурсу та досліджень, відображується в аналітичних матеріалах окремих вчених та цілих науково-дослідних установ. Крім того, її окремі частини стають предметом конвенційного міжнародного співробітництва – в рамках діяльності ООН, її підрозділів, міждержавних стосунках та угодах, державних програмах внутрішньої політики. Означені цінності та постулати знаходять своє відображення у програмних документах, принципах діяльності та окремих слоганах екологічних організацій – як легально-політичних, так і антиглобалістичних.

Проте, ці дії не дадуть масштабного ефекту доти, доки не буде змінено світогляд кожної особистості, не буде сформовано механізмів інтеріоризації означених цінностей на рівні кожної окремої людини. Якщо зміна світоглядної парадигми з цивілізаційної на культуротворчу відбудеться на рівні внутрішнього світу окремої людини, то фраза «екологічна криза» перестане бути безособистісною характеристикою глобалістичної цивілізації. Ця зміна зможе відбутися, коли кожна окрема людина досягне того рівня екологічної свідомості, що потенціально стане відповідальною за можливість відтворення та збереження «Ноївого ковчега» і зможе свідомо взяти цю місію на себе [5, с. 328].

Українська дослідниця О. Молотова вважає, що цей процес є закономірним, і певним чином механічним, зважаючи на стан довкілля, який постійно погіршується: «загальне екологічне лихо на планеті змушує

традиційну екологічну етику, а саме – її техноекономічну сутність, за допомогою якої формується матеріально-орієнтований світогляд, трансформуватися в екологічну біоетику. Під впливом екобіоетики створюється світогляд, який стає фактором оптимізації діяльності особистості [270, с. 218]». Дійсно, визнання як екологічної кризи, так і кризи культурно-антропологічної є загальним постулатом багатьох наукових дискурсів, але лише в окремих випадках це визнання змінює ставлення людини до навколишнього середовища. Соціологічні дослідження свідчать про зростання індивідуальної зацікавленості, стурбованості проблемами довкілля і збільшення кількості екологічних організацій в усьому світі [5].

Однак визнання проблеми на рівні формування екологічної свідомості приховує одну важливу проблему: позитивне ставлення до ідей охорони природного довкілля не обов'язково виливається в проекологічну поведінку як на політичному макрорівні, так і на мікрорівні особистого життя. Як наслідок – між ставленням до екологічних проблем і поведінкою існує слабкий зв'язок. Звідси, центральним завданням стає трансформування екологічної свідомості в конкретні екологічні дії [5, с. 327].

Тому макроетику треба вивчати й використовувати в практичній діяльності кожної людини. А це все можливо завдяки розвитку постнеокласичної освіти, яка головним своїм компонентом визнає екологічний моральний імператив, отже, сприятиме, у свою чергу, становленню екологічної свідомості внаслідок екологізації освіти і виховання та виробленню в подальшому ноосферного мислення. Одним з головних засобів формування цих засад має стати екологізація сучасної освіти та виховання, що базуються на таких методологічних принципах: інактивоване та ситуаційне пізнання й інтеграція знань, світоглядний плюралізм, гуманістична й моральна спрямованість, кордіологізм, який може поєднати раціонально-наукове ставлення до природи з емоційним, сердечним, екзистенційним.

Крім того, у реалізації зміни екологічного світогляду як завданні цивілізаційного значення мають бути задіяні усі суб'єкти та агенти соціалізації людини, потрібно використовувати усі механізми формування особи. До цього процесу має бути залучена сім'я як соціальний інститут – завдяки сімейному вихованню людина з перших років життя мусить інтеріоризувати цінності збереження довкілля, формувати екологічно-відповідальну поведінку. Екологізація освіти має починатися з дошкільної та середньої шкільної освіти, а здоровий спосіб життя, екологічний туризм, відмова від руйнівництва довкілля має пропагуватися серед молоді. До того ж в еру інформатизації дуже велику роль у формуванні нового екологічного світогляду відіграють засоби масової комунікації. Саме тому від інформаційної політики окремих держав, тенденцій формування глобального інформаційного простору багато в чому залежить результат сприйняття людиною тих складових нової інвайронменталістської парадигми, про яку йшлося вище.

Маємо сподіватися, що позитивні трансформаційні зміни в екологічному світогляді, що відбуваються під впливом нової екологічної етики, нової інвайронментальної парадигми, поширюючись у різні сфери діяльності людини, сприятимуть світоглядній екобіоетичній глобалізації. Світогляд суспільства, що оновлюється під екобіоетичним впливом, активізує об'єднання людей у планетарне екосуспільство для спільної гуманної діяльності в глобальних масштабах. А це сприятиме подоланню проблем, що виникають як результат глобалізації екологічної кризи.

Бурхливий розвиток науки, техніки, виробництва в умовах глобалізації та інформаційних революцій вкрай загострює екологічні аспекти життєдіяльності особистості. Екологічна безпека нині розглядається як одна з головних норм цивілізаційного способу життя. Досягненню цього підпорядковані пошуки оптимальних моделей життєтворчості як на поточний день, так і у віддаленій перспективі. Досвід цивілізованих, успішних, розвинених країн світу показує, що такою модель є модель сталого (стійкого) людського розвитку. Зупинимось на її розгляді більш детально.

Витоки ідеї сталого розвитку слід шукати в теорії «людських відносин» , яка виникла ще у 20-х роках XX ст., а сьогодні набуває нового звучання. Ця теорія більш відома в менеджменті як противага тейлоризму, в якому людина розглядалась як механічне продовження техніки, що була ключовим механізмом оптимізації, інтенсивності та продуктивності праці [31, с. 65].

Теорія «людських відносин» (згодом її стали називати теорією «людського розвитку») впровадила у систему виробничої діяльності психологічні, моральні та інші людські чинники. Вона пов'язана з іменами Е. Мейо, Д. Макгрегора, Ж. Фрідмана. У другій половині XX ст. ця теорія стала основою політики багатьох західних підприємців щодо своїх робітників і службовців. У США, Англії, Франції, Німеччині, Японії та інших країнах у кожній галузі виробництва певною мірою дотримуються настанов цієї теорії, особливо щодо визнання факторів і стимулів позитивного чи негативного ставлення до праці, закономірностей існування трудових колективів та впливу цих чинників на окрему людину. Ще більш актуальною для трудових відносин ця теорія стала в наші дні за умов постіндустріального виробництва , високої вимогливості до інтелектуальних, загальнокультурних та моральних якостей особистості [32, с. 130].

Водночас зі становленням теорії «людських відносин» у 60-х рр. XX ст. до наукового обігу увійшла категорія «стійкий розвиток». Російський дослідник М. Руткевич теоретичні передумови концепції стійкого розвитку вбачає, з одного боку, у вченні про ноосферу В.Вернадського, в якому подальший розвиток людства пов'язується з вирішальним впливом колективного розуму на виробничу та інші види діяльності, що змінюють навколишнє середовище та умови людського існування; а з іншого, – пов' язує її з філософією марксизму, зокрема з ідеєю підтягування прискореними темпами відсталих народів до рівня передових, минаючи низку стадій історичного розвитку, в тому числі капіталістичну. До того ж особливу увагу філософія марксизму приділяє питанню Співвідношення ближчих або більш

віддалених наслідків впливу людини на природу та необхідності довготривалого регулювання нашого ставлення до природи, яке порушив Ф. Енгельс у роботі «Роль праці в процесі перетворення мавпи на людину» [345 , с. 25].

Категорія «стійкий розвиток» характеризує підхід до використання навколишнього середовища і природних ресурсів, що дозволяє нинішньому поколінню всіх націй забезпечити гідний рівень життя і, водночас, зберегти й захистити ключові екологічні системи планети, які є важливими для виживання людини й гідного життя майбутніх поколінь. Поява такого підходу була пов'язана з різким збільшенням збитку, що завдається навколишньому середовищу економічним піднесенням, швидким зростання чисельності населення і техногенною діяльністю людини.

У науковому світі розробку категорії «стійкий розвиток» і концепції стійкого розвитку пов'язують з Римським клубом – міжнародною групою вчених на чолі з Е. Печчеї, утвореною у 60–80 рр. XX ст. Саме в цей час у багатьох розвинених країнах порушення рівноваги екологічних систем стало головним предметом суспільного занепокоєння. Під тиском суспільних рухів, партій та неурядових груп з охорони навколишнього середовища уряди економічно розвинутих держав стали приділяти серйозну увагу цій проблемі. При цьому зростало розуміння того, що не можна очікувати від країн третього світу можливості самостійного вирішення проблем щодо захисту навколишнього середовища. Чітко визначилися проблеми необхідності раціонального використання природних ресурсів у тісному зв'язку з програмами економічного розвитку з метою розв'язання широкомасштабних проблем націй та поліпшення життя менш забезпечених прошарків населення [260].

Організована під егідою Організації Об'єднаних Націй у 1972 р. Стокгольмська конференція з навколишнього середовища розвинула й поглибила це розуміння. Конференція дійшла висновку, що подальший розвиток і власне існування світового співтовариства можливі тільки в тому випадку, якщо воно відбуватиметься за умов беззбиткового використання природних ресурсів. Отже, з прийняттям Декларації першої Конференції ООН з навколишнього середовища та завдяки дослідженням Римського клубу було усвідомлено зв'язок між проблемами навколишнього середовища та економічним і соціальним розвитком. Дещо пізніше Генеральна Асамблея ООН підтвердила цю формулу в резолюції 35/174 і доручила Комісії ООН з прав людини сприяти реалізації цього права. Саме ця ідея була вперше висловлена в § 12 резолюції Генеральної Асамблеї ООН про «Міжнародну стратегію на друге десятиріччя розвитку» . І хоча в названих рішеннях немає чіткого визначення права на розвиток, але вони безперечно сприяли процесу формування цього права. Комісія ООН з прав людини визначила обов'язок всіх держав-членів спільно й індивідуально створювати необхідні умови для реалізації права на розвиток [32, с. 131].

Подальший розвиток згаданої ідеї відображений у дослідженні Генерального секретаря ООН (1980 р.), де зокрема зазначено, що існування

права на розвиток визнається дедалі ширше. Водночас воно не може бути відокремлене від прав людини, викладених у міжнародних документах, це право на розвиток є чимось більшим ніж сумою цих прав. Право на розвиток має сильні етичні основи і дедалі ширше розглядається як таке, що досягло статусу позитивного права як у внутрішній сфері, так і на рівні міжнародному [38, с. 50].

Важливим напрямком у розвитку ідеї права на розвиток є відхід від колишніх трактувань поняття «розвиток» тільки як економічного зростання. Розширення цієї ідеї відбувається за рахунок насамперед соціальної проблематики. Ще Тегеранська конференція з прав людини (1968 р.) своєю відомою Прокламацією заявила, що досягнення усталеного прогресу в здійсненні прав людини залежить від твердої і ефективної національної і міжнародної політики економічного і соціального розвитку. «Декларація соціального прогресу і розвитку» означала подальше просування вперед у плані багатоформатності поняття «розвиток». В цьому документі ООН проголосив, що міжнародний мир і безпека, з одного боку, і соціальний прогрес і економічний розвиток – з другого, тісно взаємопов’язані і впливають один на одного [38, с. 51].

Можна стверджувати, що по суті це був початок формування концепції сталого розвитку з комплексністю й інтегрованістю її компонентів – економічного, соціального та екологічного. Процес творення зазначеної концепції містив як одну з головних умов необхідність поваги до гідності і цінності людської особистості і забезпечення основних прав і свобод людини . Соціальний прогрес і розвиток повинні ставити за мету послідовне підвищення матеріальних і духовних стандартів життя всіх членів суспільства.

Подальше формування ідеї сталого розвитку пов’язане з діяльністю спеціальної Комісії ООН під керівництвом екс-прем’єра Норвегії Брундтланд , яка мала мандат розробити важливі питання майбутнього світового розвитку. Підсумки і рекомендації цієї діяльності містилися у відомій доповіді «Наше спільне майбутнє» (1987 р.). У цьому документі було запроваджено у політичний і науковий вжиток поняття «усталений розвиток» або «сталий розвиток» [133, с. 15-30].

Слід зазначити, що поняття «усталеність» у концептуальному плані глобального розвитку починає вживатися десь на початку 70-х років у дебатах про стан навколишнього середовища. Цей акцент на екологію суттєво і з самого початку позначається на подальшій еволюції власне ідеї сталого розвитку. «Усталене використання» систем природних ресурсів дедалі активніше починає вживатися міжнародними і національними колами захисників довкілля. Поняття «усталеного суспільства» вони використовують для того, щоб екологічно просвітити й активізувати міжнародну громадськість [131, с. 1-8].

«Сталий розвиток» включається до порядку динного важливих міжнародних форумів та організацій, у тому числі міжнародних інституцій системи ООН. Це зокрема виразилося у появі в 1980 р. Всесвітньої стратегії

збереження навколишнього середовища. Варто також згадати плідну діяльність Всесвітнього фонду захисту природи і Програми ООН щодо навколишнього середовища (ЮНЕП). Саме з них починається новий і перспективний процес поєднання традиційних екологічних занепокоєнь з глобальними проблемами сучасного і майбутнього розвитку. Водночас на початку 80-х років XX століття активізуються зусилля щодо підготовки, а потім і імплементації Всесвітньої стратеги збереження навколишнього середовища. Відповідно посилюється наукова розробка цих проблем у контексті комплексного розвитку. Така наукова і загальнополітична діяльність як на національному, так і міжнародному рівні виявилася, по суті, вагомим підготовчим процесом до проведення принципово важливого міжнародного форуму – Конференції ООН щодо навколишнього середовища і розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.). Це був не тільки найбільший форум, який збирався будь-коли під егідою ООН. Ця конференція мала надзвичайно важливе значення в плані розробки принципово новаторської концепції, яка б трактувала проблему розвитку як комплекс і взаємодію трьох складових елементів – економічного, соціального і екологічного [124].

Конференція ООН 1992 р. наголосила на суттєвій ролі урядів, влади в імплементації сталого розвитку. Підхід форуму в Ріо характеризувався (і це був принципово новаторський курс) максимально можливою комплексністю в трактуванні проблеми розвитку. У цьому полягає сутність основного рішення в Ріо – «Порядку денного на XXI століття». Цей документ передбачав необхідність декількох взаємопов'язаних складових щодо вирішення глобальної проблеми розвитку. Насамперед це була орієнтація на визначальну роль влади, центрального уряду за допоміжної ролі місцевих і регіональних адміністрацій. Цей логічний і вельми необхідний курс здійснювали і продовжують здійснювати насамперед розвинені країни. Втім, досить активно його почали реалізовувати і багато країн, що розвиваються. Наголос на ролі влади, урядів у проведенні лінії на сталий розвиток аж ніяк не означає, що в Ріо недооцінювалася роль двох інших абсолютно необхідних рушіїв сталого розвитку – бізнесу і громадянського суспільства. Форум у Ріо наблизив світову громадськість до розуміння суті урядової діяльності щодо сталого розвитку [124].

Безперечно, що солідним фундаментом для побудови ідеї сталого розвитку стала плідна і новаторська діяльність Комісії ООН з навколишнього середовища і розвитку. Досягнуте нею було таким вагомим і переконливим, що не могло не зацікавити широкі кола світової громадськості. Доповідь цієї Комісії була по суті авторитетним закликом до активної і невідкладної діяльності в напрямку принципового оновлення вже, застарілої на той час концепції розвитку, яка ґрунтувалася тільки на економічному зростанні. Комісія запропонувала взаємодію, взаємовплив та інтеграцію екологічних і економічних, а згодом і соціальних вимірів. Це означало, що було запропоновано таку концепцію розвитку, яка вперше доповнювала економічне зростання соціальними і екологічними чинниками [438, с. 88].

Втім, це аж ніяк не означає, що комплексність сталого розвитку обмежується цією тріадою. Йдеться про масштабніше, зокрема про інвестиційні реформи, інноваційні процеси, демократизацію і роль громадянського суспільства, повагу і забезпечення основних прав і свобод людини, інформаційні технології тощо. Але саме цій тріаді в процесах сталого розвитку, безперечно, належить провідна роль. До того ж ця тріада визначила необхідність активного співіснування названих вимірів у напрямку їх взаємодії як умови прогресу у вирішенні глобальної проблеми розвитку.

Конференція не зосередилася на визначенні поняття «сталий розвиток» , тим самим, по суті, погодившись з підходом Комісії. Принципово важливий наголос у Ріо було зроблено на підтвердженні історичного значення для долі людства сталого розвитку, а також на конкретних заходах, які мають наблизити світ до реалізації ідеї сталого розвитку. Процес у Ріо помітно активізував міжнародні зусилля в рамках «Порядку денного на XXI століття» . Саме в цьому плані треба розглядати створення на згаданому форумі Комісії ООН із сталого розвитку. Тим самим було започатковано новий і принципово важливий напрямок у міжнародній діяльності, яка пізніше ознаменувалася визнанням системи ООН як основного рушія сталого розвитку в глобальному масштабі. Спеціальна сесія Генеральної Асамблеї ООН (червень 1997 р.) предметно оцінила п’ятирічний етап у реалізації «Порядку денного на XXI століття», включаючи, звичайно, і сталий розвиток . Прийнята тоді резолюція підтверджувала рішення Ріо і визначила важливі пріоритети подальшої роботи в реалізації концепції сталого розвитку [92, с. 588-589] .

Отже, можна констатувати, що на початку XXI століття ідея сталого розвитку не тільки стала глибоко вкорінена в міжнародні дебати щодо питань навколишнього середовища і розвитку. Йдеться, по суті, про більше: ця ідея дістала фактичний статус визначального чинника при обговоренні проблеми розвитку у світовому масштабі. Сталий розвиток став, по суті, прийнятною і незаперечною метою міжнародної і національної політики. Він розглядається як триєдина ідея: зближення економічного зростання, соціального прогресу і захисту навколишнього середовища. Применшення (не кажучи вже про нехтування) хоча б одного з названих елементів тріади означає відхід і по суті невдачу у здійсненні сталого розвитку.

Зазначеному аспекту приділила належну увагу і спеціальна сесія Генеральної Асамблеї ООН у 1997 р., яка кваліфікувала розглянуту тріаду як взаємозалежні і взаємосприяючі компоненти сталого розвитку. Згаданий форум підбив підсумки діяльності щодо імплементації «Порядку денного на XXI століття» за п’ятирічний період. Це були роки посиленої глобалізації, включаючи взаємодію між країнами у сфері світової торгівлі, іноземних прямих інвестицій і ринків капіталу. Глобалізація виявила як нові можливості, так і нові виклики. Важливий імператив полягає тут у тому, щоб національна і міжнародна екологічна і соціальна політика реалізовувалася таким чином, аби сприяти глобалізаційному позитивному впливу на сталий

розвиток – особливо в країнах, що розвиваються. Деякі з них скористалися вигодами глобалізації. Але переважна їх більшість не змогла цього зробити. Йдеться особливо про багато африканських країн. Ситуація там характеризується наявністю масової бідності, вкрай низьким рівнем соціального прогресу, відсталістю інфраструктури, великою нестачею капіталу. Певне просування по шляху сталого розвитку демонструють країни з перехідною економікою. Проте нагальна необхідність повної інтеграції цих країн у світову економіку залишається і однією з найактуальніших проблем на їх шляху до сталого розвитку [434, с. 22-23].

Таким чином, окреслена проблема становлення ідей сталого розвитку демонструє повільність цього процесу і необхідність його активізації як на національному, так і на міжнародному рівні. Отже, підсумовуючи викладене, можна стверджувати, що основна ідея людських суспільств має полягати в активізації пошуку кращого життя, добробуту. Але робити це треба у такий спосіб, який би водночас захищав основні підвалини усталеності в природних системах, від яких зрештою залежить процвітання прийдешніх поколінь. Тут значна роль має належати реалізації таких доленосних принципів, як спільна відповідальність, взаємна солідарність і диференційованість взятих зобов'язань; Саме ці принципи виникли як впливова інтеграційна частина благородної ідеї сталого розвитку. Якщо викласти цю ідею в найкоротшому, стислому виразі, то сталий розвиток – є динамічним балансом, такими рамками, які не просто містять, а примиряють, зближають, гармонізують різні інтереси – щодо економіки, екології, соціального прогресу, збереження, ефективність і рівність, включаючи відносини Північ – Південь.

У чому ж полягає сутність сталого розвитку?

На думку Б. Данилишина, сталий розвиток потребує належного рівня демократії, поваги до основних прав і свобод людини, включаючи право на розвиток, транспарентного і підзвітного управління в усіх сферах суспільства . Відносини між сталим розвитком і демократією складні, неоднозначні. їх не можна спрощувати або абсолютизувати. Але досвід сталого розвитку, досягнутий за останні десять років, досить переконливо засвідчує, що ефективна участь громадянського суспільства в сприянні сталому розвитку є очевидною, необхідною і перспективною [119].

Проблема розвитку була і залишається світовою. Отже, і сталий розвиток не може не фігурувати в порядку денному практично всіх країн – розвинених і тих, що розвиваються, малих і великих. Можна сказати, що сталий розвиток – це інтернаціональна, загальносвітова ідея. Вона має справді міжнародний, національний, регіональний і локальний аспекти. Крім того, вона передбачає участь в її реалізації різних учасників – урядів, бізнесу та громадянського суспільства. Сталий розвиток – це не просто ідея, не демонстрація намірів. Це реальна, практична і керована справа – з конкретними ініціаторами і програмами, включаючи національні плани, стратегії, програми дій.

На думку дослідників, сталий розвиток вносить суттєві зміни у саму методологію визначення проблем і їх вирішення. І корінною, і новаторською особливістю цього принципового підходу до загальної проблеми розвитку є це так званий лінкідж, взаємозв'язок, взаємовплив, взаємодія всіх складових – економічного зростання, соціального прогресу, збереження навколишнього середовища. Водночас сталий розвиток з усією силою порушив питання про необхідність лінкіджу локальних, регіональних, національних і міжнародних підходів, напрямів діяльності. Сталий розвиток безумовно пов'язаний з процесом глобалізації. Йдеться про те, що сталий розвиток сприяє поглибленню взаємозалежності світових економічних, соціальних, екологічних, політичних і культурних чинників. Всі вони діють у контексті глобалізації і в атмосфері системи глобалізму [410, с. 9-10].

Основні напрями впливу глобалізації на сталий розвиток визначаються її загальними категоріальними аспектами: зміною співвідношення політичних сил, концентрацією капіталу, лібералізацією торгівлі, збільшенням потоків інформації, технологічними інноваціями, посиленням впливу ТНК, трансформацією ТНК в глобальні корпорації. Досить багато дослідників вважають, що роль і вплив держави зменшується порівняно з роллю і впливом корпорацій. Але деякі сфери регулюються і будуть регулюватися державою. А в деяких специфічних сферах регуляція влади навіть посилюється, активізується, як це відбувається із сферою комунікацій [11; 99].

Слід додати, що важливою особливістю глобалізації, яка суттєво позначається на процесах сталого розвитку, є підвищення мобільності капіталу. Те саме можна сказати про лібералізацію торгівлі. Суттєвим наслідком лібералізації торгівлі є потенційний вплив на економічні, соціальні і екологічні стандарти. Вплив лібералізації торгівлі на національне регулювання охоплює всі сфери, включаючи інвестування, банки, захист навколишнього середовища. Означені сфери мають максимально повно охоплюватись процесами сталого розвитку.

Таким чином, захист навколишнього середовища і природних ресурсів має бути інтегрований разом з економічними і соціальними проблемами в єдину тріаду. Історичний досвід постійно вимагає саме такого підходу. Якщо народ бідує, страждає, а національна економіка слабка – страждає і навколишнє середовище. Якщо над цим середовищем робиться наруга, тоді народ бідує, а економіка занепадає. Досвід засвідчує, що успіх в одній сфері розвитку потребує успіху в інших, щоб таким чином забезпечити справжній сталий прогрес. Інтеграція і баланс економічних, соціальних і економічних занепокоєнь свідчить, що задоволення потреб всіх жителів планети є неодмінним і обов'язковим для продовження життя людини на цій планеті.

Аналіз наукових праць свідчить, що сталий розвиток – це рухлива концепція, яка продовжує революціонізувати. Водночас для неї властиві деякі основоположні характеристики [32; 38; 133; 260; 345]:

– потреба рівності і справедливості, забезпечення прав бідноти а також прийдешніх поколінь;

– перспективний, довготривалий погляд, використання принципу виваженості;

– системне мислення, розуміння взаємозв'язку між навколишнім середовищем, економікою і суспільством;

– глобальне мислення, розуміння взаємозв'язку країн у процесах розвитку і безпеки.

На думку дослідників, останнє положення особливо важливе. В результаті проведених досліджень процесів глобалізації вони пропонують закон інтеграції і безпеки глобального розвитку. Об'єктивний характер цього закону підтверджується на практиці. Розвиток подій світі на початку XXI століття показав, що минули часи, коли одні країни могли розвиватися за рахунок експлуатації інших країн і що прогрес і добробут можна забезпечити в окремо взятій країні. Глобальний розвиток висуває на порядок денний питання про глобальний солідаризм і глобальну інтеграцію і синхронізацію розвитку [369].

Крім того, треба враховувати у сприянні сталому розвитку необхідність взаємодії, взаємозв'язку локального і глобального, розвиненого і того, що розвивається, посилюється. Потрібне співробітництво як між окремими країнами, так і між окремими регіонами і секторами. Разом з тим глобальний сталий розвиток – це не детальний план дій. Це не є формула, якої потрібно сліпо дотримуватися. Немає єдиного рішення. Рішення мають різнитися місцем і часом, залежатимуть від суми цінностей і принципів. Але ці цінності і принципи країни повинні проголосити і впроваджувати [318].

У взаємозалежному світі складні взаємовідносини і взаємодії ведуть до високого рівня інновації. В час швидких змін принцип обережності і стриманості може відіграти певну позитивну роль у сприянні сталому розвитку. Це, на нашу думку, можна розуміти таким чином: якщо певна діяльність викликає загрозу навколишньому середовищу або людському здоров'ю, треба справді керуватися принципом обережності навіть тоді, коли деякі, можливо, шкідливі наслідки взаємодії ще не доведені. Цей аспект справи необхідно враховувати якомога повніше при розгляді імплементаційних питань в кожній країні.

В розумінні суті сталого розвитку слід враховувати як позитивні, так і негативні наслідки людської діяльності і відповідно їх вплив на сталий розвиток. Світова громадськість справедливо оцінила ідею усталеності як життєдіяльність, стійкість, тривкість певних необхідних і бажаних характеристик людей, їхніх громад і організацій, а також навколишніх екосистем протягом дуже тривалого часу. Відповідно прогрес до усталеності передбачає підтримання і переважно удосконалення благополуччя як людського, так і екосистемного – і не за рахунок одного на користь іншого. Така ідея відображає, на погляд Ю. Павленка, взаємозалежність між людьми і навколишнім світовим середовищем. її можна і потрібно застосувати і до відносин між країнами. Сьогодні вже не є прийнятним, коли одна і та сама країна (наприклад США) є і найбільшим споживачем (надспоживачем) світових ресурсів, і найбільшим забруднювачем екосистеми. У світі

розповсюджується практика регулювання споживання глобальних ресурсів на душу населення і вживання відповідних санкцій, стягнення податків за над споживання [298, с. 11-13].

Розкриваючи сутність усталеного розвитку, необхідно брати до уваги корінну відмінність між поняттями «розвиток» і «зростання». Розвиток – це зміна до більш повного, важливішого і кращого стану. Тут присутні як кількісні, так і якісні характеристики. Зростання стосується тільки кількісного збільшення у фізичному вимірюванні. Ця відмінність важлива для розуміння не тільки розвитку загалом, а й сталого, якісного розвитку [38, с. 66-67].

Звичайно, сталий розвиток не є «зафіксованим станом гармонії». Тут немає ні зафіксованості, ні гармонії. Є постійний процес еволюції. Людина відіграє тут вирішальну роль. Саме вона є тим чинником, який здійснює певні акції, що ведуть не просто до будь-якого розвитку, а до того, який би задовольняв нинішні потреби, не зашкоджуючи при цьому здатності прийдешніх поколінь задовольняти свої потреби. А це означає, що розвиток, який цього не робить, який зашкоджує майбутньому, не може вважатися сталим і прийнятним.

Сталий розвиток означає: в сучасному світі є певні особливості, які треба зберігати і удосконалювати, щоб життя на нашій планеті продовжувалося. Концепція сталого розвитку перспективна тому, що, зокрема, вона базується на певних цінностях і обґрунтована. Отже, цими цінностями людина має розумно, мудро, перспективно розпоряджатися. Необхідною умовою прогресу на шляху сталого розвитку є участь багатьох сил – людини, її сім'ї, громади, громадських організацій, громадянського суспільства, бізнесу і уряду всіх країн. І це зрозуміло, бо сталий розвиток зачіпає інтереси, потреби, наміри багатьох, якщо не всіх сил людського суспільства. Саме це робить конче необхідною демократизацію всього процесу сталого розвитку, включаючи, звичайно, і прийняття рішень. Ця демократизація мусить мати глобальний характер. Саме це має бути в основі майбутнього нового глобального порядку на нашій планеті.

Аналізуючи наукові праці, можна стверджувати, що концепція сталого розвитку побудована на декількох принципах [256; 276].

По-перше, це принцип, розроблений на важливій міжнародній зустрічі експертів в Італії (Белладжіо, 2000 р.), – «Керівні бачення і цілі». Принцип цей означає, що оцінка прогресу щодо сталого розвитку повинна базуватись на ясному баченні цього курсу і цілях, що визначають це бачення.

Концепція сталого розвитку пов'язує, об'єднує людей з навколишнім світом. А це зокрема означає: оцінка прогресу щодо сталого розвитку передбачає, що необхідну інформацію треба збирати й аналізувати – і про людей, і про навколишнє середовище. Ці системи характеризуються існуванням ієрархічної структури, де одні складові містяться в інших. У такій ситуації великого значення набувають процеси комунікації і контролю, які мають сприяти адаптації різних елементів. Для того щоб оцінити стан такої адаптації і перспектив, потрібні індикатори або аналогічні методи

вимірювання. Треба мати на увазі, що загальна життєздатність не може бути визначена за допомогою незалежного аналізу частин. Заходи ж для того, щоб пристосувати систему, можуть бути ефективними, якщо розглядається інтегрований набір чинників, які впливають на систему.

Все це означає, що оцінка прогресу щодо сталого розвитку справа дуже складна своєю комплексністю, багатофакторністю, які обов'язково треба враховувати. Сталий розвиток містить багато таких взаємин між окремими частинами, процесами, чинниками, які буває важко збагнути.

Принцип другий – «Холістична перспектива» (перспектива загальності). Цей принцип передбачає, що оцінка прогресу щодо сталого розвитку має:

– включати огляд як усієї системи, так і її частин;

– розглядати життєдіяльність соціальної, екологічної і економічної підсистем, їх стан, а також напрямок і рівень змін їх складових і взаємодію між ними як єдність;

– розглядати як позитивні, так і негативні наслідки людської і екологічної систем як у грошових, так і в не грошових вимірах.

Холістична перспектива потребує оцінки ролі людей і навколишньої екосистеми, як позитивних, так і негативних наслідків людської діяльності. Це передбачає розгляд повного життєвого циклу з повною оцінкою вартості діяльності не тільки людей, а й екосистем [365].

Принцип третій – «Суттєві елементи». Оцінка прогресу сталого розвитку відповідно до цього принципу розглядає:

– рівність і нерівність у сучасному суспільстві, а також між нинішнім і майбутнім поколіннями, маючи на увазі занепокоєння щодо використання ресурсів, надспоживання, бідності, права людини, доступ до послуг тощо;

– екологічні умови, які б сприяли захисту життя;

– економічний розвиток, а також неринкові види діяльності, які сприяють соціальному добробуту.

Часова різниця між людським чинником і екосистемним є одним з найважливіших викликів, який треба подолати, якщо ви хочете перевести сталий розвиток з теорії у практику. Треба враховувати, що природа, характер людської діяльності зараз така, що дії в одному місці можуть мати наслідки для людей і екосистем, які перебувають далеко від цього місця. Тут суттєву роль відіграють міжнародна торгівля, інвестиції, міжнародна допомога щодо проблем забруднення повітря, води, ґрунту. Тобто йдеться про необачливу діяльність людини в сфері екології. Це потребує виняткової виваженості дій від людини щодо екосистем. Наприклад, Румунія часто забруднює ріки Тису, Дунай, чим завдає шкоди Україні.

Необхідно врахувати певні витрати та інші чинники, які інтегруються при прийнятті рішень, встановити фізичні рамки, межі для відповідного проекту щодо екосистем. Це є змістом принципу четвертого – «Адекватні рамки». Керуючись цим принципом, оцінка прогресу щодо сталого розвитку має:

– включати прийняття часового горизонту, який поєднує часові виміри людські і екосистемні, маючи на увазі головне – забезпечення того,

щоб потреби прийдешніх поколінь відповідно враховувалися при прийнятті рішень практичних, пов'язаних із сьогоденням;

– визначати простір, іноді досить значний, щоб включати не тільки локальні, а й віддалені впливи екосистеми на людей;

– ґрунтуватися на історичних і діючих умовах, щоб передбачувати майбутні умови – куди ми хочемо йти, куди ми могли б іти [87].

П'ятий принцип «Практичний фокус» наголошує на оцінці прогресу щодо сталого розвитку. Тут по-перше, потрібно враховувати масштаби і кількість питань, що базуватися на національних концепціях сталого розвитку. Обмеження розуміння системи потребує розгляду ефективного зв' язку з потребами щодо прийняття рішень зацікавленими урядовими колами. В результаті необхідно, щоб ця діяльність була відкритою і широкопредставницькою. Треба мати на увазі, що невизначеність, неясність можуть підривати прийняття правильних і перспективних рішень. Вирішальне значення тут має транспарентність, демократичність і відкритість.

Комунікації є суттєвим викликом у будь-якому процесі оцінки. Весь цей процес є нормативним, питання складні, слова не завжди точно передають зміст. Треба мати на увазі відмінність у культурах, що існує в будь-якому суспільстві і між суспільствами. Це зокрема корпоративна культура, культура прийняття рішень. Кожна з них має відігравати важливу роль у досягненні прогресу щодо сталого розвитку.

Шостий принцип – «Ефективні комунікації» полягає у тому, що залучення максимально широких зацікавлених кіл в реалізації ідей сталого розвитку є основоположним. Ці учасники несуть повну відповідальність за згаданий процес. Цьому сприятиме залучення їх до прийняття рішень. Участь у цьому процесі неодмінна. Оцінка прогресу щодо сталого розвитку має: дістати широку репрезентативність ключових професійних, технічних і соціальних груп, включаючи молодь, жінок, корінне населення, щоб забезпечити визнання різноманітних цінностей; забезпечити неодмінну участь тих, хто приймає рішення.

Процес діяльності щодо сталого розвитку є, зрозуміло, тривалим. Він складається з багатьох етапів. Потреба продовжувати оцінку полягає в тому, що, по-перше, це стратегічна потреба моніторингу успіху дій щодо сталого розвитку. По-друге, це корінна потреба поглибити наші знання. Людське суспільство існує як частина глобальної динамічної системи, значну частину якої багато хто може розуміти неправильно.

Це і становить сутність сьомого принципу «Оцінки», що передбачає необхідність: бути демократичною, адекватною і реагувати на зміну і невизначеність, тому що системи є складними і часто змінюються, а через те потрібні нові спроби оцінок; сприяти розвитку навчання і удосконаленню знань для тих, хто приймає рішення. Зазначена повторюваність, постійність оцінок потребує подальших витрат ресурсів. Важливо тут зібрати нові дані, нову інформацію. Для цього потрібно створювати інституціональну базу. А це передбачає тверді зобов'язання щодо провадження в життя сталого

розвитку. Тут може допомогти плідна діяльність бізнесу, зокрема схвалення ним корпоративної політики і стратегічного плану.

Восьмий принцип «Інституційні можливості» наголошує, що оцінка прогресу щодо сталого розвитку повинна забезпечуватися: чітко визначеною відповідальністю і наданням постійної підтримки процесу прийняття рішень; забезпеченням інституційної можливості щодо збирання інформації, її доступності; підтримкою місцевих можливостей щодо оцінки.

На наше переконання, з урахуванням значення наведених вище принципів необхідно враховувати їх зближення, взаємозв'язок. Адже саме це створює цілісність і комплексність систем сталого розвитку. Взаємодія систем – це головне в усталеності. Ізольованих систем не існує. Кожна з них так чи інакше залежить від іншої або від інших. Отже, життєздатність цих підсистем в остаточному підсумку створює життєздатність всієї системи в цілому. Це і є передумовою та суттю сталого розвитку.

Отже, сталий розвиток – це розвиток, який задовольняє потреби нинішнього покоління у такий спосіб, щоб не зашкодити здатності прийдешніх поколінь задовольняти свої потреби. Зазначена теза доповнюється положеннями про взаємодію економічних, соціальних та екологічних секторів глобальної проблеми розвитку. Сталий розвиток містить у собі дві ключові складові: концепцію потреб (з особливим акцентом на потребах світової бідності) і концепцію обмежень, які зумовлені впливом технологічними і соціальних чинників на екологічну здатність задовольнити нинішні і майбутні потреби. Отже, сталий розвиток становить собою тривалий процес суспільних удосконалень з наданням пріоритету потребам найбільш знедолених. Водночас цей процес скерований на захист системи підтримки навколишнього середовища, від чого зрештою залежить добробут нинішнього і прийдешніх поколінь. Концепція сталого розвитку, з урахуванням її принципів, охоплює в єдине ціле всю багатогранність і екології, і глобалізації розвитку.

Таким чином, в обґрунтуванні стратегії сталого розвитку важливе місце належить екологічному аспекту його стратегії [28]. Саме цей аспект проблематики стійкого розвитку і навколишнього середовища найяскравіше характеризує значення пріоритетів, якщо потреби усіх людей на Землі стосовно рівня життя мають бути (у кінцевому підсумку) задоволені рівною мірою.

Відповідно до вимог декларації Ріо, а також вимог інших світових форумів, щодо стійкого розвитку пріоритетними аспектами соціально-економічного розвитку є: народонаселення (загальна численність і віковий склад з року в рік); енергія (виробництво енергії з використанням різних видів палива, викиди сірчистого й вуглекислого газів); промисловість і транспорт (трудові ресурси, обсяг виробництва, викиди забруднень); сільське господарство (щорічні прирости поставок і використання деревини); міжгалузеві проблеми (потреби у воді). Пріоритетними ж серед умов навколишнього середовища є: клімат (міжрічна мінливість температури повітря та опадів), гідрологія (підвищення рівня океану, водні ресурси,

вологість ґрунту, рівні озер і підземних вод, річковий стік і міжрічні варіації), якість повітря (концентрація вуглекислого газу, окислів азоту, вуглецю, фреонів, осадження сірки), якість ґрунту (закислення, засолення, ерозія, родючість, поглинальна здатність, токсикація), використання земель (частка суші, яка зайнята лісами, сільськогосподарськими угіддями, забудовами), якість води (засолена, евтрофована, токсикація), біота (первісна продуктивність, різноманітність видів, загрозливі види) [365].

Найбільш імовірними особливостями соціально-економічного розвитку Європи (донедавна це стосувалось лише Західної Європи, але зараз в основному справедливо для Європи в цілому) можна вважати:

1) посилення тенденцій добиватись підвищення якості середовища й, у зв'язку з цим, інтернаціоналізації витрат з метою вирішення відповідних проблем. Прикладом можуть бути плановані або вже здійснювані заходи щодо скорочення викидів озоноруйнуючих і парникових газів;

2) зростання домобудівної індустрії і різних галузей промисловості, що забезпечують поліпшення житлових умов і підвищення рівня життя;

3) поступове переміщення промисловості з регіону Західної Європи на інші континенти планети;

4) зростання безробіття, скорочення робочого тижня і збільшення вільного часу (відповідно – розвиток туризму та індустрії розваг);

5) послаблення ролі національних кордонів і відповідно, посилення міграційних процесів (проблема кордонів у Східній Європі безсумнівно все більше стає аномалією).

До чи числа можливих стрибкоподібних змін належать: війна (події в багатьох регіонах не дають забути про цю серйозну небезпеку); раптовий і сильний економічний спад; зумовлені соціально-економічними чи екологічними чинниками міграції; масові безпорядки, які породжені незадоволенням рівнем життя і викликають значні державні акції [254, с. 126-127].

З точки зору динаміки європейського континенту важливо мати на увазі інтерактивні процеси двох типів: ті, що мають глобальне походження (наприклад, викиди парникових газів); обмежені, в основному, масштабами континенту (наприклад, викиди сірчистого газу чи окислів азоту). Процеси першого типу можуть викликати, зокрема, зміни клімату в Європі з відповідними соціально-економічними наслідками (зменшення тривалості опалювального сезону і енергоспоживання взимку, але зростання енергоспоживання влітку за рахунок кондиціонування; скорочення річкового стоку і його вплив на рівень виробництва енергії гідростанціями; погіршення якості природних вод; збільшення тривалості вегетаційного сезону в високих широтах; посилення евтрофування водних басейнів; висихання ветландів у південній Європі та ін.). Прикладами виявів процесів другого типу можуть служити: збільшення площі регіонів, де перевищена гранично допустима концентрація забруднень; деградація лісів; посилення закислення озер і рік; зменшення біорізноманітності в лісах і озерах, що зазнали антропогенних впливів та ін. [127, с. 34-36].

Першорядним є завдання організації системи спостережень, яка була б достатньою для отримання екологічної інформації з метою прийняття необхідних політичних рішень. Природно, що така система повинна опиратися передусім на використання наявних засобів спостережень. Найскладнішим завданням аналізу даних спостережень є розпізнання антропогенного «сигналу» на фоні «шумів» (наприклад, природної мінливості параметрів навколишнього середовища). Оскільки першоджерелом екологічних проблем виявляються особливості соціально-економічного розвитку, вирішального значення для впровадження сталого розвитку набувають: розробка моделей, які описують взаємозв'язок між соціально-економічними чинниками і змінами в навколишньому середовищі; оцінки впливу на навколишнє середовище нових технологій, а також заходів законодавчого і політичного характеру, еволюцій традиції і культури [254, с. 128].

Принципово важливе значення в стратегії сталого розвитку має вибір індикаторів екодинаміки і визначення їх пріоритетів. До пріоритетних належать:

1) енергоспоживання (його ефективність, роль різних видів, екологічні наслідки тощо);
2) водні ресурси (їх типи, розподіл за користувачами, споживання на одиницю ВНП тощо);
3) природні відновлювальні ресурси (виробництво продукції на одиницю ресурсів, буферна ємність ґрунтів і озер, зменшення концентрації кисню в морях і озерах, баланс біогенів, динаміка лісів і сільськогосподарських земель, акумуляція токсикантів та ін.);
4) регульовані відновлювальні ресурси (тип і обсяг урожаю; використання добрив, гербіцидів і пестицидів; імпорт і експорт первісних і перероблених продуктів харчування тощо);
5) рівень забруднень і засоби, що використовуються для його моніторингу;
6) характеристики використання земель [86; 254, с. 129].

Обґрунтування обмеженої кількості можливих сценаріїв екодинаміки потребує в стратегії сталого розвитку вибору певних ключових варіантів, до числа яких дослідники відносять сценарії, що ґрунтуються на таких припущеннях [254, с. 129]:

- збереження сучасних трендів у Європі та в інших регіонах земної кулі (повільне економічне зростання і помірний прогрес в уповільненні негативних екологічних тенденцій, зокрема, повільне потепління клімату до 2030 р.);
- швидкий розвиток економіки, що супроводжується серйозними негативними екологічними наслідками, включаючи сильне потепління клімату і підвищення рівня Світового океану до 2030 р.;
- екологічно сприятливий соціально-економічний розвиток в Європі та інших регіонах (ефективне енерго- і ресурсозбереження, контроль викидів

парникових газів та ін.);

Дослідники підкреслюють, що до заходів, необхідних для екологічно стійкого розвитку належать:

– енерго- і ресурсозбереження в промисловості і сільському господарстві;

– зменшення викидів у навколишнє середовище шляхом впровадження маловідхідних технологій;

– підвищення якості апаратури для контролю забруднень;

– стимулювання розробок екологічно безпечних технологій і продукції;

– скорочення застосування хімічних добрив і пестицидів у сільському господарстві та інше [403].

Виходячи з перспектив подальших досліджень і розробок, пріоритетне значення мають: імітаційне кількісне моделювання використання земель в умовах зростаючих антропогенних навантажень; дослідження «промислового метаболізму» (антропогенних коловоротів речовини і енергії) для цілісних природних систем і змін хімічного складу природних середовищ (включаючи забруднення, закислення, засолення, торфування та ін.), прикладом яких можуть бути розробки з екології басейну Рейну; оцінка меж стійкості екосистем при антропогенних навантаженнях; обґрунтування оптимізованих систем спостережень з урахуванням специфічних особливостей соціально-економічного розвитку. Основний висновок полягає в тому, що екологічно благополучний соціально-економічний розвиток можливий лише за умов такої самої ситуації в глобальних масштабах. Цей висновок цілком гармонує з концепцією Міжнародної програми, присвяченої соціально-економічним аспектам глобальних змін [311].

Екологічний аспект стратегії сталого розвитку ставить за мету навчитися управляти довгочасними і великомасштабними взаємодіями між навколишнім середовищем і розвитком суспільства, спрямованим на досягнення екологічно стійкого забезпечення благополуччя людей. Дати відповіді на питання: які довготривалі тренди змін у навколишньому середовищі найбільше обмежать розвиток суспільства? Як отримати найбільш практичну і надійну інформацію про відповідні межі і шляхи подолання чи уникнення відповідних труднощів? Які наукові розробки й інституційні зміни чи технологічні нововведення необхідні в наступному десятиріччі, щоб розширити свободу розвитку при забезпеченні стійкого розвитку біосфери?

Аналіз літератури свідчить про те, що найгостріша глобальна проблема сучасності – зростання населення і наявна вже перенаселеність планети, що породжують неприйнятний, здатний викликати катастрофічні наслідки антропогенний тиск на біосферу [110]. Проте, мають поширення й міркування, що навіть в умовах зростання населення світ може бути врятований від глобальної екологічної катастрофи завдяки використанню екологічно виправданих технологій, що забезпечують як збереження природних ресурсів, так і маловідходність. У цьому зв’язку важливо

осмислити сучасну глобальну демографічну ситуацію та її можливі тренди в майбутньому. Так, деякі дослідники, спираючись на концепцію «несучої здатності» планети, яка характеризується максимально допустимим рівнем населення, що не завдає небезпечної шкоди природним ресурсам і навколишньому середовищу стверджують що в країнах, які розвиваються, немає шансів досягти стандартів життя, характерних для розвинутих країн [92].

Слід підкреслити, що поки ще не розроблено надійних рецептів, які забезпечили б перехід до стадії екологічно благополучного соціально-економічного розвитку в світі. Одначе, можна висловити деякі фрагментарні міркування про засоби хоча б часткового вирішення проблеми. До доцільних заходів відносяться:

- соціально-орієнтована цінова політика з урахуванням відшкодування (запобігання) екологічних витрат;
- покладення головної фінансової відповідальності на користувачів природними ресурсами;
- економічне стимулювання матеріало- і енергоекономних, а також маловідходних технологій;
- ширше розповсюдження знань про екологічно виправдані технології;
- стимулювання піднесення культурного рівня села і його ролі в розвитку промислового виробництва;
- посилення заходів щодо відновлення зруйнованої природи;
- планування сім'ї з метою, бодай, обмеження зростання населення [193, с. 20-28; 327, с. 8-9].

Врятування навколишнього середовища залежить від розв'язання кількох стратегічних завдань:

- політико-правового забезпечення екологічної діяльності. Йдеться, зокрема, про проведення переговорів і прийняття якісно нового пакету міжнародних угод, які втілюють найголовніші заходи, необхідні для успішного досягнення поставленої мети – такі, як механізми регулювання, обмеження виробничих проектів впровадження нових технологій, спільне планування, стимулювання, санкції та взаємні зобов'язання;
- стабілізації демографічної ситуації в світі. У політичному аспекті це має створити в усіх країнах умови для так званого демографічного переходу від динамічної рівноваги високих рівнів народжуваності і смертності до стабільної рівноваги низьких її рівнів. Такий перехід фактично вже відбувся в більшості розвинених країн, де встановився низький рівень дитячої смертності і високий середній рівень тривалості життя.
- узгодженість економічної та екологічної парадигм розвитку. За допомогою глобальної угоди нам належить створити систему екологічного обліку, яка надасть вартісного виразу екологічним наслідкам економічних рішень, що приймаються;

- екологізації науки, техніки і виробництва. Йдеться про створення екологічно прийнятних технологій в усіх сферах виробничої і невиробничої життєдіяльності людини, здатних забезпечувати стійкий економічний прогрес без супутньої деградації природного середовища;
- створення ефективної системи екологічної освіти та екологічного виховання, здатної формувати високу екологічну культуру нашого сучасника . Мова йде про формування екологічної свідомості такого рівня, щоб вона стала реальним підґрунтям їх практичної діяльності.

Усі ці завдання тісно взаємопов'язані і мають виконуватись одночасно. Це сприятиме докорінній реалізації екологічного аспекти стратегії сталого розвитку.

Таким чином, екологічний аспект стратегії сталого розвитку передбачає докорінні зміни характеру пріоритетів господарської діяльності з точки зору її екологічних наслідків, забезпечення надійності ядерних електростанцій, економічне стимулювання розширення природоохоронної діяльності, енерго- і ресурсозбереження, впровадження мало- і безвідходних технологій. Ставиться питання про пріоритет здорового способу життя і якість навколишнього середовища, сприяння всебічній екологізації освіти і виховання, про поетапне зниження гранично допустимої концентрації забруднюючих речовин в атмосфері промислових центрів, повне припинення скидання неочищених промислових і комунально-побутових стоків у водні басейни і розвиток безстічних виробництв, організацію позавідомчої експертизи, визначення нормативів оплати за ресурси і забруднення природного середовища тощо.

На початку третього тисячоліття індустріальна цивілізація прийшла до катастрофічного зіткнення з екологічною системою планети. Озброївшись новітньою технологією, людство наслідує той спосіб мислення, що заохочує панування над природою та її експлуатацію заради сьогоденних вигід. Воно живе за принципом: «Все, що має природа, є у великій кількості, і все це наше». Отже, не слід турбуватись з приводу ерозії ґрунтів, забруднення вод, повітря, виснаження природних ресурсів, зникнення видів рослин і тварин.

Така логіка розвитку цивілізації абсурдна і катастрофічна. Ось чому найважливішим сьогодні завданням людства є реалізація екологічної стратегії сталого розвитку, яке вміє задовольняти потреби всіх своїх членів, не прирікаючи на злидні майбутні покоління.

Аналіз наукової літератури свідчить, що на жаль, реальної моделі такої стратегії поки що немає. Проте у розвинутих країнах (Франції, Швеції, Швейцарії та ін.) існують певні напрацювання щодо екологічних заходів в контексті сталого розвитку.

В першу чергу у провідних європейських країна існує сувора система штрафів, розмір яких залежить від кількості викинутих у повітря забруднювачів. Розгалужена система санітарних станцій і громадських організацій («зелених») пильно стежить за потенційно небезпечними виробництвами і, в разі необхідності, попереджає власника будь-якої фірми. У більшості випадків це діє досить ефективно, адже ярлик «забруднювача

довкілля» рівноцінний швидкому економічному краху [41, с. 176-177].

Повчальним у цьому є досвід США, де ще з початку 70-х років Агентство з охорони довкілля настільки посилило свої інспекторські функції, що фактично стало екологічною поліцією. Особливу ж увагу почали приділяти об'єднанню на єдиній інформаційній базі різних служб моніторингу складових природного середовища. Інспекторський і приладовий оперативний контроль забруднення забезпечили обґрунтовані штрафи, санкції і судові позови до забруднювачів та інших порушників законодавства з охорони природного середовища.

Величезні розміри штрафів стали детонатором одразу кількох процесів, що становлять значний інтерес. Зокрема з приводу спроб компаній і корпорацій приховати викиди, внаслідок чого різко зросла кількість нелегальних викидів, вплив яких згубно позначився на живій природі та здоров'ї людей.

У відповідь оперативно зреагувало Агентство з охорони довкілля – через федеральне законодавство і закони штатів було створено умови для швидких інвестицій в так звані фіскальні системи, що забезпечують контроль у зоні викидів. Одночасно стали більш жорсткими санкції за нелегальні викиди. У своїй книзі «Коло, що замикається» Б. Коммонер [192] на прикладі США досить переконливо показав, що орієнтація на модель суспільства споживання призвела до нераціонального використання природних ресурсів, енергії, а також довів ефемерність тверджень про незалежність людини від природи. Коло соціально-економічних і екологічних проблем замикається – це і є наслідком розриву природних біологічних циклів, що визначають стабільність позитивного розвитку біосфери. Зростання обсягів виробництва, за рахунок збільшення його енергоємкості, заміна природних матеріалів синтетичними, переважне застосування в будівництві скла, бетону, сталі, алюмінію і пластмас, використання синтетичної одноразової упаковки і тари, а також автомобілізація суспільства, при стрімкому скороченні обсягів перевезень екологічно більш безпечним залізничним транспортом, загострили екологічну кризу.

Дослідження Б. Коммонера показали, що так зване процвітання було досягнуте за рахунок природи. Наприклад, з 1946 по 1970 рр. обсяг забруднення природного середовища збільшився у США в десять разів, тоді як загальний обсяг виробництва зріс на 40%, кількість населення зросла на 43%, а обсяг споживання на душу населення – всього на 6%.

Велика роль в узгодженості дій різних країн належить розробці основ міжнародного права з проблем довкілля, міжнародних правових конвенцій, угод і норм. Це посилює роль (окрім держав) такого суб'єкта міжнародних відносин, яким є міжнародні організації. Розрізняють два їх основних види: міжурядові (ООН, ЮНЕСКО, ЮНЕП та ін.) і неурядові (Всесвітня організація охорони природи, Міжнародний союз охорони природи і природних ресурсів, «Римський клуб» тощо) [456].

Вподовж «доглобального» періоду екологічними проблемами відали, в основному, неурядові організації. Зараз їх кількість та значення помітно

зросли. Однак тепер, коли настав час зменшити вплив антропогенної діяльності на природу, в багатьох країнах для розв'язання екологічних проблем створені спеціальні урядові відомства. А в ряді країн розроблена і відображена у законодавчих актах національна екологічна політика, яка розвиває екологічне законодавство у сфері охорони навколишнього середовища.

Слід зауважити, що рішення (які за звичай кваліфікується як резолюції) міжнародних організацій не мають законодавчого значення, носять рекомендаційний характер, хоча і впливають на створення норм міжнародного права. Отже, вплив з їх боку має не директивний, а рекомендаційний характер, реалізується лише після прийняття тієї чи іншої рекомендації міжнародної організації певною державою. У цьому полягає одна із специфічних причин складності управління міжнародним співробітництвом.

Разом з тим зрозуміло, що розв'язання всіх екологічних проблем у межах однієї країни тільки національними зусиллями вже неможливе. Необхідно щоб аналогічні заходи вживалися й іншими країнами. Слід також контролювати екологічний вплив кожної з країн далеко за її межами. Йдеться , зокрема, про транскордонний перехід забрудненої води та повітря, про імпорт товарів що містять, як це може з'ясуватися пізніше, небезпечні токсичні компоненти тощо [125].

Самостійне розв'язання екологічних проблем окремими країнами стає неможливим також через необхідність залучення великих матеріальних, наукових, інтелектуальних та інших ресурсів. А це не завжди спроможна зробити одна країна. Наприклад, у світі зараз широко використовується близько 60 тис. хімічних речовин і кілька сотень з них виявилися небезпечними (токсичними, легкозаймистими, вибуховими тощо). Ці речовини потрапляють у навколишнє середовище, забруднюють його і часто несприятливо впливають на здоров'я людини (наприклад, отруєння речовинами, захороненими біля Ніагарського водоспаду в США, ліквідація наслідків яких коштувала 30 млн. доларів). Щорічно на світовому ринку з'являється майже 1 тис. нових хімічних речовин, кожна з обсягом реалізації не менше 1 тони [129, с. 33-34, 40-41].

Це спонукає прийняття загальнорегіональних і загальносвітових рішень найвищого політичного стандарту. Настав час сказати вагоме слово і так званій екологічній дипломатії. Саме вона покликана забезпечити належні умови поступального важливі загальні принципи міждержавної природоохоронної взаємодії. Практика світового співтовариства підштовхує до вироблення та прийняття своєрідного кодексу цивілізованої екологічної поведінки держав, що визначав би і органічно поєднував їх права та обов'язки [449].

Забруднення й руйнування довкілля не визнають державних меж, а тому і подолання цих згубних процесів можливе лише за умови об'єднання зусиль усього світового співтовариства. У багатьох розвинених країнах світу в цьому плані вже накопичений значний досвід: створені ефективні

організаційні структури і діючий механізм правового регулювання охорони природи, функціонують великі наукові та науково-виробничі центри. Практична охорона навколишнього середовища перетворилася в досить могутню галузь виробництва – утворилася широко розгалужена система, що має у своєму розпорядженні засоби управління якістю навколишнього середовища, раціональним використанням природно-ресурсного потенціалу. Причому, в кожної країни є свій досвід, який безпосередньо пов'язаний з наявністю високорозвиненої національної самосвідомості.

Так, у Західній Європі, особливо в Скандинавських країнах, Японії добре усвідомили високу значущість екологічного аспекту для реалізації прагнення тої чи іншої нації до виживання і самозбереження. Подібні настрої менше виявляються у США, де спостерігається більш меркантильний підхід. Засвоєння і використання цього досвіду з його позитивними сторонами і недоліками є досить важливим для України в умовах докорінної перебудови господарського механізму й утвердження нових ціннісних орієнтацій у суспільстві.

Накопичений практикою досвід свідчить, що управління природокористуванням не може відбуватися ідентично на різноманітних територіях. Екологічні проблеми, як правило, виникають і розв'язуються спочатку на локальному рівні, а вже потім виходять на більш загальний рівень (регіон, країна, планета). Глибока взаємозалежність різноманітних природних середовищ, транскордонне перенесення забруднення породжують необхідність встановлення єдиних стандартів якості навколишнього середовища і визначення основних природоохоронних проблем [456].

У 1989 р. було опубліковано документ «Правові принципи охорони навколишнього середовища й стійкого розвитку», підготовлений спеціальною Комісією міжнародної групи експертів-юристів за дорученням ООН. В ньому записано, що люди мають право на навколишнє середовище, сприятливе для їх здоров'я й благополуччя. Звідси випливають і обов'язки держав:

– зберігати і використовувати навколишнє середовище й природні ресурси в інтересах сучасного та майбутнього поколінь;

– підтримувати екосистему та екологічні процеси, необхідні для функціонування біосфери, оберігати біологічне розмаїття й дотримуватися принципів збереження максимальної стійкості продуктивності під час використання живих природних ресурсів і екосистем;

– встановлювати відповідні норми охорони навколишнього середовища, здійснювати моніторинг змін якості навколишнього середовища , а також публікувати всі дані щодо цього;

– проводити попередні екологічні оцінки і вимагати їх виконання у зв'язку із запропонованими видами діяльності, які значною мірою можуть вплинути на навколишнє середовище чи використання одного з видів природних ресурсів;

– своєчасно інформувати всіх осіб, яких може значною мірою торкнутися запланована діяльність і забезпечувати відповідну процедуру в

адміністративних і судових справах;

– забезпечувати умови, за яких збереження природного середовища розглядається як невід'ємна частина планування та здійснення діяльності в галузі розвитку, і надавати допомогу іншим державам, особливо тим, що розвиваються, для підтримки діяльності з охорони довкілля та стійкого розвитку;

– виявляти добру волю з іншими державами з метою здійснення зазначених прав і обов'язків.

У документі [248, с. 148-151] підкреслюється відповідальність держав за екологічні порушення і важливість мирного врегулювання можливих конфліктів.

У Західній Європі загальне схвалення одержала ідея «розвитку без порушення», «екорозвитку», «стійкого розвитку», коли екологічні й економічні цілі співпадають. На рівні ЄС розробляються цілі, принципи й основи для законодавчих актів у сфері охорони природи, а впроваджує їх кожна з країн самостійно на базі традицій і досвіду, який вони мають [41, с. 325-326].

Досить складна система регулювання природоохоронної діяльності задіяна в США. Умовно її можна назвати адміністративно-екологічною [28]. Для кожного джерела забруднення встановлено ліміти (квоти) викидів. За їх дотриманням наглядають державні служби. Підставою діяльності цих служб є дані на кожне підприємство. Навіть якщо в підприємства викиди не перевищують ліміти, плата за квоту все одно стягається. Виходячи з оцінки граничного стану природи, за межі якого не можна виходити, місцеві власті визначають ліміти для підприємств і видають відповідні «ліцензії на забруднення». Таким чином, звичайно, визначається і програма скорочення забруднень. Дуже важливо, що власники ліцензій не є повновладними господарями цього ресурсу. За державою, її регіональними органами і жителями залишається право, яке дозволяє управляти екологічною ситуацією в регіоні та контролювати операції перепродажу ліцензії.

Безпрецедентний за своїми масштабами план охорони довкілля розроблений у Франції, який передбачає різке скорочення викидів в атмосферу вуглекислого газу, двоокису сірки і припинення забруднення моря токсичними відходами. На це виділяється щороку 100 – 150 млрд. франків. Цікавим є те, що згідно з соціологічним опитуванням, більшість французів погодилась добровільно на збільшення прямих і непрямих податків для екологічних потреб.

Загострення екологічної ситуації вимагає від кожної держави у дусі співпраці й відповідно до норм міжнародного права, вжити заходів, щоб діяльність, яка ведеться на її території, не була причиною погіршення навколишнього середовища інших держав чи регіонів, що знаходяться поза межами національної юрисдикції. Подальшим розвитком цього принципу діяльності держави стало прийняття Загальноєвропейською нарадою з навколишнього середовища (Женева, 1979) Конвенції про транскордонне забруднення повітря на великій відстані [205]. Важливим аспектом

міжнародної екологічної політики є правове регулювання процесів виробництва, реалізації і споживання продуктів харчування та товарів широкого вжитку.

Підвищення вмісту шкідливих речовин у продуктах харчування викликає занепокоєння громадськості й товариств споживачів у багатьох країнах. На третій Міжнародній конференції з інформації про обговорення і технології продуктів харчування у Будапешті (жовтень 1989 р.) розглядалося питання про контроль за поширенням і застосуванням пестицидів і гербіцидів у сільському господарстві. Як відомо, експорт сільськогосподарських отрутохімікатів може здійснюватись через імпорт продуктів харчування, що містять їх залишки в шкідливих для здоров'я концентраціях і сприяти порушенню екологічної безпеки країни-експортера. Транскордонне перенесення шкідливих і небезпечних речовин з товарами, зокрема, з продуктами харчування, набуває зараз особливого значення в міжнародному екологічному праві й потребує вироблення спільних рішень на рівні ООН.

Моніторинг продуктів харчування за критерієм їх екологічної безпеки здійснюється в багатьох країнах. Найбільший досвід у цьому має Шведська Національна Адміністрація харчування, яка працює в тісному контакті з національними центрами контролю харчів в Австралії, Англії, Угорщині, Німеччині, Канаді, Китаї, США та інших країнах [254, с. 252].

Практика вирішення екологічних проблем світовим співтовариством свідчить, що природоохоронне законодавство дедалі більше втручається у сферу політики і економіки. І не лише у формі заборон, обмежень, санкцій, надання пільг, а і як підґрунтя забезпечення життєздатного, екологічно безпечного, стійкого розвитку. Досвід міжнародної природоохоронної діяльності переконує, що існує принципова можливість активної та конструктивної взаємодії держав. Зокрема, здійснюється комплекс узгоджених на міжнародному рівні заходів, спрямованих на вивчення, оцінку та поліпшення стану навколишнього середовища, визначено і науково обґрунтовано проблемні й пріоритетні галузі природоохоронної діяльності. Під егідою ООН сформувалася і вдосконалюється організаційна система міжнародного природоохоронного співробітництва, яка включає механізм вироблення і реалізації рішень та рекомендацій. Разом з тим, розвиток міжнародного правового законодавства сприяє розробці власних національних природоохоронних програм.

Якщо охарактеризувати екологічну ситуацію в Україні, то можна сказати, що на початок XXI століття вона є критичною. Парадоксальним є той факт, що незважаючи на значне падіння виробництва протягом останнього десятиліття, забруднення навколишнього природного середовища в Україні майже не змінилося, а деяке покращання ситуації можна пояснити не проведенням відповідних природоохоронних заходів, а економічною депресією. В спадок від Радянського Союзу Україна отримала переважно екстенсивний характер природокористування (займаючи 0,4% світової суші вона видобуває, переробляє і використовує 4% світового обсягу залучених до

господарського обороту мінерально-сировинних ресурсів) [414] та значні диспропорції промислового розвитку (екологічно не обґрунтований високий рівень концентрації підприємств у деяких регіонах, велику матеріало- та енергомісткість виробництва, застарілі та екологічно небезпечні технології і т. д.).

Справа ускладнюється ще й тим, що аварія на Чорнобильській АЕС завдала величезних матеріальних та екологічних збитків Україні, а подолання та мінімізація її наслідків потребують значного фінансування, яке не під силу Україні.

Економічна криза в Україні, стимулює до практичного розв'язання в першу чергу економічних проблем не оглядаючись на декларативні заяви про пріоритетність природоохоронної діяльності. Фінансова залежність України від міжнародних організацій також значно погіршує ситуацію. У такому стані, Україна повинна адекватно розраховувати свої сили і ставити відповідні завдання.

Дослідники зазначають, що для реалізації стратегії екологічної безпеки Україні потрібно розв'язати низку дуже складних завдань, найголовніше з яких – проведення радикальних реформ, що дадуть імпульс економічному зростанню і приведуть до визнання України державою з прогнозованим і стабільним розвитком, що в свою чергу сприятиме розв'язанню завдань в екологічній сфері [434]. Ситуація в Україні залишається складною: не вистачає валютних коштів, фахівців, в занепаді економіка не дозволяє здійснювати додаткові програми та заходи з виконання зобов'язань; організаційному, фінансовому та юридичному забезпеченню виконання міжнародних угод не приділяється достатньої уваги.

Крім того, в природоохоронній діяльності Україна займає пасивну роль очікувача фінансової допомоги від іноземних інвесторів. Нестабільністю соціально-економічної ситуації можна пояснити і відсутність активності та ініціативності в міжнародній екологічній політиці.

Фахівці зазначають, що закриття Чорнобильської АЕС за допомогою міжнародного товариства можна назвати першим національним успіхом, але при цьому слід враховувати той факт, що Чорнобильську катастрофу за своїми негативними наслідками було визнано глобальною, такою, що становить загрозу всьому людству на Землі. Однак в Україні існує ще дуже багато національних екологічних проблем, розв'язання яких має виключне значення не тільки для покращання економічного розвитку, а й для безпечного існування української нації. Багато з них мають не тільки місцевий, а й транскордонний характер: забруднення акваторії Чорного та Азовського морів, басейнів річок Дніпра, Дністра, південного Бугу та Дунаю, зменшення біорозмаїття в Карпатах та Криму, промислове забруднення Донбасу та ін. Світове товариство надає Україні допомогу в розв'язанні багатьох проблем, впроваджуються в життя міжнародні програми. Але ця фінансова допомога є недостатньою для комплексного розв'язання посталих проблем, і основний тягар лягає на плечі України [86; 92, с. 604].

Щоб змінити ситуацію на краще, потрібно більш широке співробітництво як на регіональному, так і на глобальному рівні. База для цього вже є: Україна активно співпрацює з міжнародними організаціями: Комісією по стійкому розвитку, організаціями системи ООН. 1975 року Україна вступила до ЮНЕП. З 1981 по 1993 рік вона тричі обиралася до Ради Керуючих ЮНЕП. Крім того, Україна є стороною більше 70 міжнародних та двосторонніх угод у сфері збереження довкілля та має широкі перспективи приєднання до інших, що значно підвищить її авторитет. Україна бере активну участь в багатьох міжнародних конференціях та форумах, найбільш вагомими серед яких за останнє десятиліття можна назвати Конференцію з навколишнього середовища та розвитку в Ріо-де-Жанейро 1992 року та конференції країн-учасниць рамкової конвенції ООН по змінах клімату. На конференції, яка проходила в Кіото 1997 року, Україна взяла на себе зобов'язання до 2010 року стабілізувати викиди в атмосферу газів, що спричиняють парниковий ефект, на рівні 1990 року . На думку М. Довбенка, при розв'язанні цього завдання перед Україною відкриваються широкі перспективи. Оскільки за оцінками спеціалістів Україна має значні (близько 100 000 тонн) запаси незаповненої квоти на викиди в атмосферу вищезгаданих газів, то вона може брати участь у формуванні ринку торгівлі квотами цих газів, стати його активним учасником. Це сприятиме розв'язанню низки національних еколого-економічних завдань та активізації міжнародної діяльності в цій сфері [130, с. 30-32]. Перспективним напрямком міжнародної природоохоронної діяльності вбачається і розширення зв'язків з державами-стратегічними партнерами та донорами в рамках двосторонніх угод та спільних програм.

Звичайно, враховуючи невелику територію та незначний економічний розвиток в порівнянні з індустріально розвиненими державами світу, Україна не може розраховувати на чільне місце в глобальній системі міжнародної екологічної безпеки.

В контексті зазначеного йдеться не про відкладання якихось екологічних програм на невизначений строк, а про виважену розстановку пріоритетів. У цьому плані нагромаджено вже досить солідний міжнародний досвід.

Крім ратифікації міжнародних угод з екологічних проблем в Україні розробляються і свої конкретні пріоритетні програми. У загальному плані вони сформульовані. Це:

- гарантування екологічної безпеки ядерних об'єктів і радіаційного захисту населення та навколишнього середовища та зведення до мінімуму шкідливого впливу наслідків аварії на Чорнобильській АЕС;
- екологізація технологій у промисловості, енергетиці, будівництві, сільському господарстві, на транспорті та формування системи збалансованого природокористування й адекватна структурна побудова виробничого потенціалу економіки;
- стабілізація та поліпшення екологічного стану в містах і промислових центрах Донецько-Придніпровського регіону та басейну Дніпра

;

- відновлення природного стану річок у Поліському регіоні та екосистем Карпат;
- запобігання забрудненню Чорного та Азовського морів і поліпшення їх екологічного стану;
- збереження біорізноманіття [414, с. 6-7].

Отже, у сучасних умовах життєтворчість та виховання особистості окрім усіх інших чинників формування не може виключена зі сфери впливу глобалізаційних процесів. Незважаючи на багату палітру визначень, глобалізацію слід розуміти як «розмивання кордонів» для потоків фінансів, товарів, людей, ідей та цінностей, зближення людства завдяки розвитку технологій і пов'язану з цим уніфікацію освоєння людиною довкілля.

Поряд з тим глобалізація несе із собою збільшення масштабу старих та появу нових проблем, які набувають планетарного значення. Серед найбільш значущих дослідники фіксують екологічні ризики та загрозу унікальності національних культур, саме остання тенденція викликає супротив у процесі поширення уніфікованих норм. цінностей та стилів життя . Культурна глобалізація породжує низку проблем та парадоксів, зокрема: між унікальним та єдиним, між регіональним та інтернаціональним, між особистісним та космополістично-загальним. Ці парадокси часто є підставою для виникнення рухів опору, які отримують назву антиглобалістичних.

Антиглобалізм, на думку більшості дослідників, є зворотною реакцію на глобалізацію, проте не маючи єдиної структури та ідеологічного центру часто виступає не проти глобалізації як такої, а проти її негативних ефектів, які підлягають корегуванню, тому такий рух отримує назву альтерглобалістичного. Зокрема, важливою частиною альтерглобалізму є екологічний рух, який включає в себе безліч організацій різного спрямування – від наукових центрів до політичних партій, від радикальних до міжнародних організацій конвенційного співробітництва. Антиглобалістичний рух, у т.ч. екологічний є дуже мобільними структурою, що користуючись перевагами інформаційного суспільства має мережевий характер. Саме інформатизація дозволяє прихильникам екологічних рухів діяти спільно у пропаганді екологічних цінностей, ідей, знань про довкілля.

Проте наукове осмислення екологічних проблем людства та активна дія громадянського сегменту є недостатньою умовою для вирішення екологічних та ресурсних проблем людства в цілому. Формування нової екологічної парадигми є завданням цивілізаційного значення. Для подолання екологічної кризи необхідним є її осмислення як кризи культурно-антропологічної, зміни парадигмальних засад світогляду та світосприйняття. Щоб досягти збереження екологічного балансу на макрорівні, необхідні зміни на мікрорівні – на рівні кожної людини. Тому дуже важливим є прийняття екологічної етики та культури, що побудована на усвідомленні єдності людини, суспільства та природи, збереження довкілля, цінності усіх проявів

життя, на рівні кожної окремої особистості. Цьому завданню, на нашу думку має слугувати постнеокласична наука та освіта, нові практики та цінності в структурі тих соціальних інститутів, що відповідають за формування особистості – сім'ї, школі, засобів масової інформації. Лише внутрішні цінності та переконання особистості у поєднанні зі спільними діями глобального масштабу є запорукою виживання людства та його виходу з екологічної кризи.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що охорона природи не може розглядатись як ізольовна і самодостатня галузь діяльності, а безпосередньо входить в якості основного компонента в систему загальнолюдських пріоритетів. Цим визначається системний підхід до вирішення природоохоронних проблем, усунення їх уявної конфліктності відносно основних цілей розвитку і загальнолюдської системи цінностей.

Пріоритети політики екологічно безпечного розвитку розглядаються відповідно просторово-часових масштабів. Це – глобальні, регіональні, національно-державні. Вони можуть бути довготривалі і ситуаційні. Набираючи оберти екологічна загроза вимагає обґрунтованих екологічних пріоритетів. У цьому плані пріоритетність стійкого екорозвитку – одна з найважливіших цілей і зрив у її реалізації прирікає людство на загибель.

Також розділ присвячений глибшому й детальнішому розгляду феномена локалізації як однієї з основних характеристик екологізму, яка не так часто порівняно з глобалізацією є предметом філософського аналізу та світоглядних оцінок. Вектор локалізації спрямований у протилежному від глобалізації напрямі і, певною мірою, є антитезою останньої. Сутність локалізації полягає в актуалізації місцевих проблем, переорієнтації світогляду на місцеві цінності, перерозподілі влади й здійсненні організаційно-інституціональних змін задля розв'язання екологічних і соціально-економічних проблем на місцевому рівні. Згідно зі світоглядними настановами локалізації, поступ у масштабнішому подоланні екологічних і соціально-економічних проблем визначається позитивними кроками саме на місцевому рівні, а активізація дій на місцевому рівні розглядається як необхідна умова розв'язання глобальних проблем.

Локалізація набуває більшої ваги в сучасному світі, хоча поки зарано робити остаточні висновки стосовно її здатності врівноважити глобалізаційні процеси і протистояти їхнім негативним наслідкам. Активізація локалізаційних тенденцій в усьому розмаїтті їхніх виявів свідчить, що людство перебуває у постійному пошуку шляхів розв'язання суперечностей, що виникають в системі «суспільство – природа», та пошуку відповідей на екологічні виклики глобалізації в таких формах, які були б суголосними життєдіяльності кожної людини як у своєму власному, так і в нашому спільному домі.

РОЗДІЛ 5
ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ СУБ'ЄКТА ЯК ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ІМПЕРАТИВ СУЧАСНОСТІ

Впровадження екологічної парадигми у всі сфери індивідуальної і суспільної життєдіяльності людей потребує підготовки суб'єкта, здатного провести її в життя, дотримуватись вимог, норм, принципів. Однією зі складових вирішення цього питання є формування екологічної свідомості людей. На жаль, в Україні цей сегмент духовного розвитку людини розгорнутий ще не достатньо ефективно. Зупинимось на його проблемах більш детально.

В першу чергу маємо визначити поняття «екологічної свідомості» в світлі сучасного наукового дискурсу. Екологічна свідомість як складова загальної свідомості має багато форм та проявів, що вимагає розробки різних підходів до її аналізу у межах філософії, екології, соціології, психології та таких міждисциплінарних наукових напрямів, як екологічна філософія, екологічна етика, соціальна екологія, екологічна психологія. Різноманітність аспектів та підходів ускладнює вироблення універсального визначення поняття «екологічна свідомість». Зокрема, В. Медвєдєв та А. Алдашева складність аналізу даного поняття пов'язують з небезпекою його надмірного розширення, вказуючи на велике число публікацій, що вводять в поняття екологічної свідомості багато феноменів, які насправді не пов'язані з нею [258, с. 12].

Аналізуючи сучасні уявлення про екологічну свідомість, О. Романова відзначає наявність суперечливих тенденції щодо тлумачення даного поняття . Одна з них заснована на поширеній думці, що поняття екологічної свідомості все ще не вироблене людством, але його формування необхідно прискорити, виходячи з усвідомлення небезпеки глобальної екологічної катастрофи. Інша тенденція, навпаки, виходить з того, що екологічна свідомість була властивою людському суспільству у всі історичні періоди його розвитку, внаслідок того, що взаємини людини з природою завжди були важливою складовою змісту свідомості як такої. Третя тенденція об'єднує думки про те, що екологічна свідомість – це всього лише нова назва старого явища, тобто в цьому відносно новому понятті приховано відношення людини до природи, що існувало ще з прадавніх часів і змінювалося з розвитком суспільства [340].

На основі аналізу різних трактувань поняття «екологічна свідомість» Ю. Саунова приходить до висновку, що екологічна свідомість вбирає в себе кілька спрямувань: світоглядне, в основі якого лежить матеріалістичне осмислення єдності суспільства і природи; екологічне, основу якого творить положення про визначальне значення способу виробництва матеріальних благ залежно від рівня розвитку виробничих сил і характеру виробничих відносин; морально-естетичне, характеризоване певними моральними нормами, які регулюють поведінку людини у спілкуванні з природою;

правове, що визначається нормативними актами природоохоронного законодавства, у яких відображені інтереси всього суспільства [353, с. 8].

В найширшому сенсі екологічна свідомість являє собою сферу суспільної і індивідуальної свідомості, пов'язану з віддзеркаленням природи як частини буття. Формування специфічного сприйняття світу природи і своєрідного відношення до цього світу сприяє з часом (це характерно як для суспільства в цілому, так і для окремого індивіда) розвитку екологічної свідомості. У свою чергу, сформована екологічна свідомість надає істотний вплив як на своєрідність сприйняття природних об'єктів і явищ, так і на специфіку відношення до них [368, с. 86].

Розглядаючи екологічну свідомість як один з базових елементів світогляду, В. Медвєдєв та А. Алдашева дають загальне визначення екологічної свідомості як сформованої у вигляді понятійного апарату системи відношення людини до його зв'язків із зовнішнім світом, до можливостей і наслідків зміни цих зв'язків на користь людини або людства, а також поширення існуючих концепцій і уявлень, що мають соціальну природу, на явища і об'єкти природи і на їх взаємні зв'язки з людиною [258, с . 5-6].

На думку О. Салтовського, в загальному вигляді екологічна свідомість є відтворенням людьми екологічних умов життя та відносин між людьми і природою в процесі регулювання системи «суспільство – природа» у вигляді екологічних теорій, ідей, уявлень, спільних для певних груп, що відображають їх ставлення до природи в дану історичну епоху [348, с. 107].

У колективній монографії «Концептуальні виміри екологічної свідомості» екологічна свідомість визначається як сформована і усвідомлена система уявлень про стан природного оточення, здібність (індивідуальна або колективна) до адекватного розуміння органічного зв'язку між людиною і природою і використання екологічних знань і переконань у всіх без виключення сферах практичної діяльності [196, с. 11].

Специфіка екологічної свідомості проявляється також у її характерних особливостях та рисах. До таких особливостей, на думку О.Салтовського, слід віднести:

1) комплексний характер, що враховує особливості об'єкту відображення, і екологічно мисляча людина повинна володіти вмінням не лише усвідомлювати взаємозв'язок окремих явищ природи та наслідків людської природоперетворюючої дальності, а й прослідковувати, в якому взаємозв'язку вони знаходяться з іншими явищами більш широкої системи, ніж та, яка безпосередньо розглядається;

2) вміння охоплювати об'єкт відображення та пізнання у всій його різноякісності, гетерогенності та побачити за цією багатоманітністю деяку сутнісну єдність, важливу в екологічному відношенні;

3) здатність бачити не тільки найближчі наслідки змін, що здійснюються в природі, але й наслідки більш віддаленого порядку і бачити не тільки прямі, а й зворотні зв'язки змін, що відбуваються в природі та суспільстві [196, с. 109].

Різноманітність проявів екологічної свідомості вимагає також певної їхньої класифікації та структурування. С. Дерябо та В. Ясвін, типологізуючи екологічну свідомість, виокремлюють її антропоцентричний та екоцентричний типи [126, с. 7-13]. Для антропоцентричної екологічної свідомості характерними є наступні особливості.

1) Людина представляє вищу цінність, є самоцінною, все інше в природі цінне лише настільки, наскільки воно може бути корисне людині, що шкодить йому – антицінно. Природа оголошується власністю людства, причому, як само собою зрозуміле, вважається, що воно має на це право.

2) Ієрархічна картина світу, згідно з якою на вершині піраміди стоїть людина, дещо нижче – речі, що створені людиною і для людини, ще нижче розташовуються різні об'єкти природи, місце яких в ієрархії визначається корисністю для людини. Світ людей протиставляється світу природи.

3) Метою взаємодії з природою є задоволення тих або інших прагматичних потреб, виробничих, наукових і т. д., – здобуття певного «корисного продукту». Сутність його виражається словом «використання».

4) Характер взаємодії з природою визначається свого роду «прагматичним імперативом»: правильно і дозволене те, що корисно людині і людству.

5) Природа сприймається лише як об'єкт людських маніпуляцій, як знеособлене «довкілля».

6) Етичні норми і правила діють лише в світі людей і не поширюються на взаємодію зі світом природи.

7) Подальший розвиток природи мислиться як процес, який має бути підпорядкований процесу розвитку людини.

8) Діяльність по охороні природи продиктована далеким прагматизмом: необхідністю зберегти природне середовище, щоб ним могли користуватися майбутні покоління.

В той же для екоцентричної екологічної свідомості притаманні такі характерні риси.

1) Вищу цінність представляє гармонійний розвиток людини і природи. Природне визнається спочатку самоцінним, таким, що має право на існування «просто так», незалежно від корисності або даремності і навіть шкідливості для людини. Людина не власник природи, а один з членів природного співтовариства.

2) Відмова від ієрархічної картини світу. Людина не визнається такою, що володіє якимись особливими привілеями на тій підставі, що має розум, навпаки, її розумність накладає на неї додаткові обов'язки по відношенню до природи, що оточує його. Світ людей не протиставляється світу природи, вони обидва є елементами єдиної системи.

3) Метою взаємодії з природою є максимальне задоволення як потреб людини, так і потреб всього природного співтовариства. Дія на природу змінюється взаємодією.

4) Характер взаємодії з природою визначається свого роду «екологічним імперативом»: правильно і дозволено лише те, що не порушує

екологічну рівновагу, яка існує в природі.

5) Природа і все природне сприймається як повноправний суб'єкт у взаємодії з людиною.

6) Етичні норми і правила рівним чином поширюються як на взаємодію між людьми, так і на взаємодію зі світом природи.

7) Розвиток природи і людини мислиться як процес коеволюції, взаємовигідної єдності.

8) Діяльність по охороні природи продиктована необхідністю зберегти природу ради неї самої.

В. Медвєдєв та А. Алдашева виокремлюють чотири типові форми екологічної свідомості. В основі першої з них лежить заперечення. Її сутність визначається феноменом «мене це не стосується» та полягає в тому, що інформація про характер і зміст екологічних зв'язків, їх значущість для сучасної і майбутньої людини і суспільства, яка поступає або через безпосередні сенсорні контакти з чинником або умовами, що змінюються, або опосередковано через понятійну комунікацію, відкидається свідомістю як те, що не має відношення до суб'єкта або до тієї групи, в колективну свідомість якої ця інформація поступає.

Друга форма, навпаки, пов'язується з гіперболізацією екологічних проблем. Її основною ознакою є виражена і не відповідна реальній ситуації гіперболізована оцінка екологічних проблем незалежно від того, чи мають вони пряме або непряме відношення до людини. При цьому, найбільш типовою є гіперболізована оцінка загрозливих людині екологічних ситуацій, тоді як оцінка сприятливих змін або адекватна, або навіть дещо занижена.

Третя форма – егоїстична екологічна свідомість. Вона характеризується тим, що формуються в тій чи іншій мірі адекватні дійсності концептуальні моделі стосунків між людиною і природою і людиною і суспільством, яке виступає у вигляді нормативно-правових і етичних обмежень, але у вирішенні всіх проблемних питань, як і у виборі форм екологічної поведінки, пріоритет віддається інтересам суб'єкта.

Нарешті, четверта форма визначена авторами як адекватна екологічна свідомість, характерною рисою якого є майже повний збіг концептуального образу зовнішнього середовища і взаємовідношення людини з цим середовищем, з об'єктивною дійсністю, з результатами, що отримуються при використанні методів наукового аналізу. Такий аналіз, що проводиться з використанням наукових знань, ймовірно, лежить в основі адекватної свідомості і дозволяє подавити ті елементи егоїстичного відношення до природи, які можуть виникнути в тому або іншому конкретному випадку. Саме тому адекватну екологічну свідомість можна розглядати як науково обґрунтовану свідомість [258, с. 136-150].

О. Варго пропонує розглядати такі типи екологічної свідомості:

- зацікавлений, виникаючий у суспільстві, коли воно знаходиться в процесі становлення промислового виробництва і порушення природного середовища стають явними;

- тривожний, який виявляється під час виникнення реальної загрози і її усвідомлення;
- пристосувальний, що становить розвинуту екологічну свідомість, яка дозволяє розширювати сферу власних оцінок в умовах нової екологічної реальності;
- об'єднуючий, що виникає на стадії соціальної адаптації, при якій відбувається інтеграція набутого досвіду;
- екофільний тип свідомості, який характеризується усвідомленням пріоритетності екологічних проблем, високим рівнем особистої відповідальності за долю природи і діяльну участь в її захисті [66, с. 16].

Структура екологічної свідомості представлена різними рівнями та формами. О. Салтовський за гносеологічним критерієм виокремлює такі її рівні:

1) буденна екологічна свідомість, в якій відображаються щоденне життя людини, її безпосередня взаємодія з оточуючим природним середовищем. Знання про особливості взаємовідносин суспільства з природою знаходяться в несистематизованій формі і вплетені в безпосередню практичну діяльність, в безпосереднє буття людей. Вони можуть бути логічно неузгодженими, суперечливими;

2) спеціалізована (теоретична) екологічна свідомість, що більшою частиною включається до наукового екологічного знання, в якому відбувається рефлексія масової свідомості. Знання про взаємозв'язок суспільства та природи на цьому рівні знаходяться в спеціалізованій, теоретичній формі. Вони завжди повинні бути систематизованими, несуперечливими, логічно узгодженими.

За критерієм носія в екологічній свідомості, за О.Салтовським, можна виділити такі форми:

1) індивідуальна екологічна свідомість, тобто сукупність уявлень, відчуттів, знань про особливості взаємодії суспільства та природи, що притаманні окремому індивіду і виражають його унікальність та неповторність. Індивідуальна екологічна свідомість може мати як побутовий, так і спеціалізований, теоретичний рівень;

2) масова екологічна свідомість – відображає притаманні певному суспільству чи великій соціальній групі (класу, нації, віковій групі тощо) уявлення про особливості взаємовідносин в системі «суспільство-природа». Масова екологічна свідомість не є середньою арифметичною індивідуальних екологічних свідомостей всіх членів суспільства чи соціальної групи, а виражає домінуючі, пануючі погляди. Як правило, теоретичний рівень не буває притаманним їй [348, с. 110].

В. Скребець, розглядаючи співвідношення індивідуальної та суспільної екологічної свідомості, до складу першої форми відносить цінності, особистісні сенси, домінуючи установки, соціальні стереотипи, особистісні бажання, намагання тощо. Структура суспільної екологічної свідомості представлена узагальненими судженнями, ідеями, уявленнями та

стереотипами, що відображають відношення великих соціальних груп або суспільства в цілому до явищ та проблем екології. Якщо індивідуальна екологічна свідомість, хоча й не позбавлена внутрішніх протиріч, у відношенні до певних екологічних проблем є однозначною та чітко визначеною або амбівалентною, то суспільна екологічна свідомість проявляється у співставленні, а іноді й у зіткненні різних поглядів та позицій, у схваленні, підтримці або запереченні й засудженні форм судження, ліній поведінки, норм [372, с. 32].

Ю. Саунова в структурі екологічної свідомості виокремлює такі її показники, як: інтереси, потреби, установки на екологічну діяльність; знання, що розкривають теоретичні основи екологічної свідомості; уміння діяти в практичних екологічних ситуаціях і творчо вирішувати екологічні проблеми; новизна й оригінальність рішень; рефлективність й креативність дій; ініціативність, самостійність, емоційна сприйнятливість, оцінка й самооцінка природоохоронної діяльності. Від ступеня вираження цих показників залежать рівні сформованості екологічної свідомості (низький, середній, високий). На нижчому рівні ієрархії перебуває базова (загальна) активна екологічна свідомість, на середньому – науково-обґрунтована екологічна свідомість, на вищому – активна, творча (професійна) екологічна свідомість [353, с. 8-9].

М. Хроленко розрізняє такі компоненти екологічної свідомості, як пізнавально-емоційний, інтелектуальний, компонент спрямованості та діяльнісно-поведінковий. Пізнавально-емоційний компонент включає основні пізнавальні процеси (відчуття, сприйняття, пам’ять, мислення, уявлення), з допомогою яких збагачуються знання та емоційно-вольова сфера . Інтелектуальна складова – це сукупність теоретичних положень, отриманих на основі зібраної та переробленої інформації про взаємодію суспільства і природи. Компонент спрямованості являє собою систему цінностей, ідеалів, установок, стереотипів, цілей, мотивів, що визначають загальну стратегію екологічної діяльності та поведінки. Діяльнісно-поведінкова складова виражає програму дій щодо реалізації попередніх компонентів [435, с. 8].

Екологічна свідомість суб’єкта значною мірою формується під впливом того соціального середовища, до якого він належить. Різні соціальні групи, верстви, класи, що знаходяться в однакових екологічних умовах, можуть мати різні оцінки, ставлення, установки щодо екологічних проблем. Те ж саме стосується і індивідуальної екологічної свідомості. У зв’язку з цим виникає необхідність визначити основні чинники формування екологічної свідомості, зокрема дослідити роль соціального середовища, сім’ї, школи, культури, ЗМІ, екологічного виховання та самовиховання.

О. Романова пропонує розділяти об’єктивні та суб’єктивні детермінанти формування екологічної свідомості. До об’єктивних детермінант формування екологічної свідомості відносяться, насамперед, елементи природного середовища, що безпосередньо впливають на тенденції та зміст екологічної свідомості, а також: негативні зміни у природі, які відбуваються під впливом антропогенної діяльності; динаміка сучасних

геополітичних процесів, яка характеризується глибокими відмінностями в рівні економічного, соціального та політичного розвитку країн світу; протиріччя між масштабами споживання сучасної цивілізації та природними можливостями біосфери; урбанізація, що обумовила протиставлення міського та сільського способу життя, міської та сільської культури, природи та міста взагалі.

До суб'єктивних детермінант формування екологічної свідомості відносяться ті чинники, що відображають особистісні моменти сприйняття об'єктивних змін, які відбуваються у природному та соціальному середовищі: екофілософські ідеї, концепції, погляди, які є своєрідними « лінзами», що фокусують та викривляють отриману органами чуття інформацію; екологічні аспекти національних культур, зокрема, співвідношення їх екофільних та екофобних елементів; можливість маніпуляції екологічною проблематикою в інтересах конкретних суб'єктів шляхом навмисної фальсифікації екологічної ситуації; екологічний алармізм; соціально-психологічна реакція людей на зміну екологічної ситуації у місці їх проживання; несвідомий екологічний вандалізм [340, с. 10-11].

Серед всього різноманіття чинників вирішальний безпосередній вплив на формування екологічної свідомості здійснюється саме через соціальне середовище. На думку Г. Науменко, негативні наслідки людської діяльності реально усвідомлюються суспільством, як правило, тільки після досить тривалого визрівання соціально-екологічних проблем, тобто у вигляді різноманітних загроз рівню і якості життя. В сучасних умовах реакція соціуму на екологічні проблеми носить опосередкований характер і неминуче діє з запізненням. Цю реакцію породжує не антропогенна екологічна проблема як така, а, головним чином, її соціальні наслідки [278].

Аналізуючи вплив соціального середовища на екологічну свідомість, С. Дерябо та В. Ясвін досліджують, яким чином установки, що існують в суспільній екологічній свідомості, через засоби масової інформації, систему освіти, повсякденне спілкування з іншими людьми транслюються до особистості, закладаючи модальність її відношення до природи. Якщо в суспільстві домінує прагматичне відношення до природи, то і модальність суб'єктивного відношення конкретної особи з більшою вірогідністю носитиме саме прагматичний характер, і, навпаки, при домінуванні непрагматичного – непрагматичний. Якщо в суспільстві домінує об'єктне сприйняття природи, то і в особи швидше за все сформується об'єктна модальність відношення до неї, і, навпаки, при домінуванні суб'єктного – суб'єктна [126, с. 177].

Формування екологічної свідомості починається з сім'ї. Як зазначається у Концепції екологічної освіти України [197, с. 9], основи екологічного мислення закладаються у дитини в сім'ї. «Материнська школа» (сімейно-родинне виховання) покликана сформувати у дитини перші уявлення про навколишній світ, прищепити повагу і почуття відповідальності за все живе, що її оточує, на основі культурних надбань і традицій народу. Зміст, форми і методи екологічного виховання в родині

залежать від загальної культури членів родини, їхньої екологічної освіти

На думку О. Ганіченко, родина володіє значним потенціалом у плані підготовки дітей до контактів з довкіллям. Необхідність участі сім'ї обумовлена тим, що саме в ній здійснюється універсальне сімейне спілкування, де на першому місці стоїть безкорисна любов батьків до своїх дітей: сімейні стосунки більш емоційні, а це важливо для екологічного виховання [88].

Згідно з Концепцією екологічної освіти України, конкретними завданнями, на які має орієнтуватися сім'я, є наступні:

- виховання любові, чуйності, доброзичливості до об'єктів природи;
- виховання потреби у спілкуванні з природою, уміння спостерігати й відчувати її красу й гармонію, розвиток інтересу, прагнення до пізнання природи;
- виховання культури поведінки, відповідальності за свої вчинки у природі, формування здатності й вмінь піклуватися про природні об'єкти та своє здоров'я, включення у спільну з дорослими екологічно спрямовану діяльність.

Виховання дітей відбувається в процесі бесід, ігрової діяльності, читанні художньої літератури: міфів, казок; перегляді дитячих кіно- і діафільмів, теле- і радіопередач, дитячих конкурсів і фестивалів та ін. з урахуванням вікових потреб та можливостей [197, с. 10].

Наступним рівнем, на якому процес формування екологічної свідомості стає більш впорядкованим та цілеспрямованим, стає школа. Цілеспрямований систематичний вплив школи на формування екологічної свідомості головним чином здійснюється через екологічну освіту. Екологічна освіта трактується як система навчання, спрямованого на засвоєння основ екології для формування в кожного члена суспільства усвідомлення тісного взаємозв'язку всіх природних та соціальних процесів, необхідності захисту довкілля та його поліпшення, раціонального природокористування. Екологічна освіта нині – один з основних факторів екологізації всіх видів людської діяльності та необхідний елемент загальної культури [274, с. 116].

Сучасний етап розвитку екологічної освіти будується на принципах єдності, історичного взаємозв'язку природи і суспільства, соціальній обумовленості стосунків людини до природи, на прагненні до гармонізації цих стосунків. Багатоаспектність взаємодії суспільства і природи визначає комплексність екологічної освіти. Її основними принципами є міждисциплінарний підхід у формуванні екологічної культури школярів; систематичність і безперервність вивчення учбового матеріалу; єдність інтелектуального і емоційно-вольового почав в діяльності учнів по вивченню і поліпшенню природного довкілля; взаємозв'язок глобальних, регіональних і краєзнавчих екологічних проблем. Принципи екологічної освіти реалізуються в практиці школи через засвоєння основних понять і наукових фактів про природу. На основі цих принципів визначається оптимальна дія людини на природу згідно з її законами; розуміння багатобічної цінності природи як джерела матеріальних і духовних сил суспільства і кожної

людини; оволодіння прикладними знаннями і практичними уміннями вивчення і оцінки стану довкілля; розвиток потреби спілкування з природою, свідоме дотримання норм поведінки в природі; активізація діяльності по поліпшенню природного і перетвореного довкілля [461, с. 603].

С. Дерябо та В. Ясвін призначення екологічної освіти вбачають у формуванні особистості з екоцентричним типом екологічної свідомості. Відповідно до цього екологічна освіта повинна вирішувати три завдання:

1) Формування адекватних екологічних уявлень, тобто уявлень про взаємозв'язки в системі «людина – природа» і в самій природі. Така система уявлень дозволяє особі знати, що і як відбувається в світі природи між людиною і природою, і як слід поступати з точки зору екологічної доцільності.

2) Формування відношення до природи. Сама по собі наявність екологічних знань не гарантує екологічно доцільної поведінки особи, для цього необхідне ще і відповідне відношення до природи. Воно визначає характер цілей взаємодії з природою, його мотивів, готовність вибирати ті або інші стратегії поведінки, іншими словами, стимулює поступати з точки зору екологічної доцільності.

3) Формування системи умінь і навиків (технологій) і стратегій взаємодії з природою. Для того, щоб екологічно доцільно поступати, особі необхідно уміти це робити: і розуміння, і прагнення виявиться недостатньо, якщо вона не зможе їх реалізувати [126, с. 23].

Варто також відмітити роль культури в цілому у формуванні екологічної свідомості. О. Літвінова та Е. Шейко відмічають, що культура по своєї суті має екологічний характер, оскільки головним її завданням є передати від покоління до покоління, від однієї людини до іншої ті цінності, пріоритет та способи їх досягнення, які дають можливість вижити як окремим індивідам, так і суспільству в цілому, узгодивши їх інтереси [232, с. 256].

Як відзначає Л. Юрченко, культуру традиційно прийнято визначати через протиставлення її природі, що є деякою мірою правильним, оскільки одним з найважливіших проявів культури є відображення свідомої діяльності суб'єкта на відміну від природного буття. Проте не слід абсолютизувати відмінність культури від природних явищ. Насправді природа і культура є такими протилежностями, у відмінності яких є тотожність. У процесі свого розвитку вони припускають зростаюче взаємопроникнення і взаємообумовлення. Джерелом людської культури завжди було те, що людина знаходилася в коеволюції з природою, училась у неї розумінню властивих їй явищ, законів, співзвучності і втілювала їх у матеріальних і духовних цінностях [467, с. 9].

Я. Полякова вказує на закладений в народній культурі духовно-моральний потенціал, що забезпечує можливість гуманізації взаємостосунків людини з природою, заміни безперспективних стереотипів природокористування на екологічно виправдані. Тому, на її думку, в організації педагогічного впливу на особистість з метою ствердження у

свідомості людини сучасних ідеалів і цінностей у взаємодії з природою чільне місце відводиться етнічному компоненту [317, с. 3].

При цьому кожна культура має свої особливості, що потрібно враховувати у процесі формування екологічної свідомості. Як відмічає О. Романова, екологічна свідомість має, по-перше, нести у собі таку ідею, яка стала б основоположною світоглядною ідеєю світового суспільства, здатною зруйнувати споконвіку усталені настанови вульгарного антропоцентризму. Для того, щоб ця ідея могла бути сприйнята, вона має враховувати особливості менталітету людей та їх національних культур. Підставою для єдності різноманітних культур можуть стати екогуманістичні цінності, що у перспективі буде сприяти формуванню світової екологічної культури [340, с. 14].

Говорячи про вплив культури на формування екологічної свідомості, необхідно також прийняти до уваги роль у цьому процесі екологічних цінностей.

Л. Юрченко, вважаючи екологічні цінності провідним компонентом такого цілісного системного утворення, як екологічна свідомість, відзначає, що система екологічних цінностей є неодмінною складовою й інструментом формування екологічної свідомості. Екологічні цінності як інструмент формування екологічної свідомості і як історично зумовлені форми зацікавлено діяльного відношення суб'єктів до об'єктів природи вказують напрями конструктивного вирішення екологічних проблем. Їхня мотивація і реалізація сприяє взаємодії з різними типами цінностей, зокрема й етичних. Діалектична взаємодія екологічних і моральних цінностей за своїм змістом охоплює і виражає загальну сутність сучасної екологічної ситуації, виходячи з потреб сучасного і майбутнього розвитку. А конкретні екологічні цінності, що відповідають окремим сферам діяльності, вносять суттєву корекцію в конкретні напрями подолання екологічної кризи [468].

Серед чисельних форм культури центральне з точки зору формування екологічної свідомості місце посідає екологічна культура. Екологічна культура – поведінка й життя суспільства (окремого індивіда) на основі пізнання та раціонального використання законів розвитку природи з урахуванням близьких і віддалених наслідків змін природного середовища під впливом людської діяльності [274, с. 115].

Провідним компонентом в структурі екологічної культури є еколого-ціннісні орієнтації, які виникають в результаті «привласнення» екологічних цінностей. Л. Романишина та О. Матеюк розглядають еколого-ціннісні орієнтації як інтеграційну характеристику особистості, визначальну її цілісність і спрямованість. Вони виражають вибіркове ставлення особистості до екологічних цінностей, яке ґрунтується на розумінні загального взаємозв'язку та взаємообумовленості всього сущого, визнанні самоцінності живого і неживого, усвідомлення своєї ролі та місця в системі «людина-природа» [339].

Важко також переоцінити роль засобів масової інформації у формуванні екологічної свідомості. В Концепції екологічної освіти України

особливо підкреслюється оперативність засобів масової інформації, а також їх можливість впливати практично на все населення країни, формуючи громадську думку й відношення до тих чи інших процесів, об'єктів і явищ. Крім можливостей ефективного, оперативного і максимально широкого розповсюдження екологічної інформації, можливостей в домашніх умовах виконувати екологічний всеобуч, засоби масової інформації мають ще й ту перевагу, що можуть оперативно попередити про екологічну небезпеку, навчати способам поведінки в умовах надзвичайних екологічних ситуацій, сприяти відведенню екологічних катастроф. В зв'язку з цим висока якість, правдивість, обґрунтованість, цілеспрямованість екологічних програм для засобів масової інформації є одним з головних факторів ефективної екологічної освіти [197, с. 17-18].

Говорячи про соціальні інститути, що підтримують високу екологічну культуру, В. Сітаров та В. Пустовойтов особливий акцент роблять на засобах масової інформації, від яких в значній мірі залежать формування масової екологічної свідомості, виконання освітньої функції, що є найважливішим чинником формування екологічної культури в цілому. Тому, на їх думку, активна участь в освітній роботі засобів масової інформації викладачів вузів і шкіл, аспірантів і студентів – це їх професійний і етичний обов'язок [367, с. 98].

Проте варто також відмітити й суперечливий характер цього впливу, що проявляється у таких феноменах, як маніпулювання свідомістю, створення та розповсюдження міфів, ідеологем, гіперболізація екологічних проблем.

В. Медвєдєв та А. Алдашева відмічають заполітизовування інформації, її необ'єктивний підбір і навіть підтасовування даних. Останнім часом серед екологів ведеться кампанія, що звинувачує засоби масової інформації в пропаганді поглядів, що відображають вузькі конкретні екологічні інтереси якої-небудь групи. Проте це не лише не зменшує, а, навпаки, підкреслює величезну виховну роль таких інформаційних потоків у формуванні екологічної свідомості, і завданням екологічного руху має бути не боротьба з цими інформаційними організаціями, а боротьба за те, щоб вони допомагали формувати якщо не наукову свідомість, то просто об'єктивну, адекватну, активну екологічну свідомість [258, с. 377].

Центральне місце серед чинників формування екологічної свідомості посідає екологічне виховання. Екологічне виховання – формування в людини свідомого сприйняття навколишнього світу, почуття особистої відповідальності за діяльність, що так чи інакше пов'язана з перетворенням навколишнього природного середовища, впевненості в необхідності дбайливого ставлення до природи, розумного використання її багатств [274, с. 119].

Екологічне виховання є складовою суспільного виховання, спрямованого на виховання екологічної свідомості; поступовий розвиток у підростаючого покоління та у всього населення високої екологічної культури, яка включає гуманне ставлення до природи, почуття відповідальності за її

долю як найвищу національну і загальнолюдську цінність. Метою екологічного виховання є формування відповідального ставлення до навколишнього середовища на засадах сформованої екологічної свідомості, що передбачає додержання моральних і правових принципів природокористування, поширення та втілення ідей щодо його оптимізації, активну екологічну діяльність [243, с. 21].

О. Салтовський, розглядаючи екологічне виховання як цілеспрямований вплив на особистість на всіх етапах її життя за допомогою розгорнутої системи засобів та методів, що має на меті формування екологічної свідомості, екологічної культури, екологічної поведінки, екологічної відповідальності, одним з найважливіших його завдань вважає формування у кожного громадянина та суспільства в цілому стійких установок на раціональне природокористування, вміння бачити за вирішенням окремих проблем віддалені екологічні наслідки втручання у природні процеси, почуття відповідальності перед нинішнім та майбутніми поколіннями за вплив власних дій на здатність природи бути середовищем існування людини [348, с. 118-119].

В. Медвєдєв та А. Алдашева головним завданням виховання екологічної свідомості вважають вироблення у людини творчих принципів мислення, які дозволяли б йому самому ставити цілі, що відображають реальне взаємовідношення людини і природи в динаміці їх розвитку, і реалізовувати ці цілі, використовуючи весь обсяг наявних знань і багатство духовного світу людини [258, с. 271].

Р. Харитонов завданням сучасного суспільства вважає забезпечення системного характеру екологічного виховання та освіти населення, адже далеко не кожна людина має можливість долучитися до розуміння екологічних проблем на рівні науки, уявлення про ці проблеми складається часом досить випадково: під впливом повсякденних вражень або повідомлень ЗМІ. Розрізненні відомості не надають людині можливості виробити стрункy систему екологічних знань, котрі необхідні їй, щоб розумно та відповідально ставитися до природи, не наносити їй шкоди [430, с . 215].

Екологічне виховання має великий потенціал, ефективна реалізація якого вимагає дотримання певних умов та принципів.

І. Книш виокремлює наступні методологічні засади екологічної освіти та екологічного виховання:

- інактивоване і ситуаційне пізнання та інтеграція знань, що будуються на засадах коеволюції та історизму і відповідають концепції універсального еволюціонізму;
- світоглядний плюралізм, що забезпечує умови для світоглядного самовизначення особистості й зумовлює поліфонію та діалогізацію в стосунках Людина – Природа;
- гуманістична та моральна спрямованість екологічних знань, що набуває особливого значення за умови трансформації освітньої системи в напрямку формування суб’єкт-суб’єктних відносин;

- синергетичний підхід як основа інтеграції гуманітарних і природничих наук щодо створення змісту екологічної освіти та екологічного виховання [187, с. 8].

О. Салтовський специфіку екологічного виховання вбачає у виробленні світоглядного ставлення до комплексної цілісної системи «суспільство-природа», звідки випливає й комплексний характер власне екологічного виховання, а також такий його принцип, як принцип матеріальної єдності світу, до якого долучаються принципи комплексності, безперервності, патріотизму, поєднання особистісних та загальних інтересів [348, с. 119].

І. Сяська, визначаючи комплекс педагогічних умов, які забезпечують процес ефективного формування екологічної свідомості старшокласників, головною умовою вважає підпорядкування цього процесу меті особистісного розвитку вихованців, що включає задоволення інтелектуальних, творчих, художньо-естетичних, морально-психологічних, гігієнічних потреб особистості, забезпечення відповідного ним доцільного стилю діяльності і поведінки у довкіллі. До супідрядних педагогічних умов відносяться наступні:

- відповідність процесу формування екологічної свідомості віковим психологічним особливостям розвитку особистості старшокласників;
- стимулювання розвитку суб'єктивного ставлення старшокласників до природи через актуалізацію ціннісного змісту екологічних знань та ціннісних орієнтацій у природоохоронній, дослідницькій та пізнавальній діяльності учнів у довкіллі;
- створення екологічно розвиваючого середовища у загальноосвітньому навчальному закладі, яке сприяє розвитку емоційно-ціннісної сфери особистості, формуванню позитивної мотивації до екологічно правильної поведінки і діяльності у довкіллі [393].

М. Хроленко, досліджуючи формування екологічної свідомості майбутніх вчителів початкових класів, також звертається до визначення педагогічних умов формування екологічної свідомості, до яких, на її думку, відносяться реалізація міждисциплінарного принципу інтеграції екологічних знань дисциплін загальнонаукового, гуманітарного, природничого та професійного циклів; застосування партисипативних методів здійснення екологічної освіти студентів ВНЗ; використання системи навчально-екологічних задач; уведення у навчальний процес вищої школи спецкурсу «Актуальні проблеми педагогічної екології». При цьому, згідно з М. Хроленко, доцільно виділити три взаємопов'язаних компоненти моделі процесу формування екологічної свідомості: загальнонауковий, який забезпечує формування у студентів сучасної наукової картини світу, заснованої на інтеграції гуманітарних, природничих і професійних знань; змістовно-інформаційний, у якому здійснюється формування системи екологічних знань; діяльнісно-поведінковий, призначення якого полягає у розвитку стереотипу позитивної екологічної відповідальності та доцільної діяльності у природі в майбутніх педагогів [435, с. 8-9].

Говорячи про екологічне виховання, варто особливу увагу приділити розгляду такої його складової, як екологічне самовиховання особистості.

Н. Дежнікова сутність екологічного виховання бачить у розвитку особистості як суб'єкту культури у взаємовідносинах з природою, іншими людьми шляхом рефлексії свого внутрішнього світу [122, с. 52]. Рефлексія свого внутрішнього світу передбачає самооцінку та самопізнання, отже, екологічне самовиховання та такі його складові, як самопізнання, самооцінка , самоконтроль є невід'ємними органічними частинами процесу екологічного виховання особистості.

Досліджуючи процес екологічного виховання, Н. Жук розглядає становлення «Я», що відбувається в формі розвитку самопізнання. З огляду на те, що «Я» є визначальною спонукою і основним регулятором життєдіяльності людини, випливає, що цей механізм формується в процесі постійної і систематичної праці людини над самою собою, іншими словами – в процесі самотворчості і самовиховання. Звідси, робить висновок Н.Жук, екологічне виховання в своїй глибинній сутності постає перед нами процесом самовиховання і самотворчості на основі самопізнання і самооцінки [158].

Екологічне самовиховання ґрунтується на принципах суб'єкт-суб'єктного підходу. Носій екологічної свідомості, яка формується у процесі виховання, виступає не як пасивний об'єкт виховного впливу, а в якості суб'єкту виховного процесу. В цьому контексті О. Єфімець, розглядаючи філософські виміри екологічного виховання, доводить необхідність підтримки гуманістично спрямованої концепції екологічного виховання, коли учні (інші верстви населення) розглядаються як суб'єкти виховання, котрі залучаються до різноманітних, у тому числі й ігрових, форм екологічної освіти і виховання, де учасники ігор здійснюють екологічне самовиховання та самовдосконалення як активні суб'єкти, а не об'єкти [145].

Екологічне самовиховання є засобом розвитку самостійної творчої особистості. Зокрема, Т. Юркова, розробляючи організаційно-педагогічну модель формування в підлітків ціннісного ставлення до природи в навчально -виховному процесі загальноосвітньої школи, підкреслює, що дана модель передбачає реалізацію ідеї формування в підлітків ціннісного ставлення до природи через включення учнів у різносторонню взаємодію з природою шляхом продуктивного саморозвитку і самореалізації, що слугують джерелом підвищення рівня ціннісної взаємодії з природою. В цілому, ціннісне ставлення до природи є феноменом, провідна роль у якому належить особистості, спроможній самостійно розв'язувати назрілі проблеми довкілля [466, с. 11-12].

Н. Ємельянова, досліджуючи формування екологічної самосвідомості майбутніх вчителів, особливий акцент робить на необхідності формування прагнення до екологічної самоосвіти, самоудосконалення, розвиток навиків взаємодії з довкіллям. Ця мета успішно реалізується шляхом використання в якості провідних інтерактивних методів, форм і прийомів навчання (ігрових, дискусійних), створення учбових ситуацій – ціннісно-виборчих, пізнавально-

інформаційних, рефлексивних еколого-педагогічних, проектних еколого-педагогічних, практико-екологічних або природоохоронних. Важливим також є актуалізація прагнень до творчого самопроектування з позицій екології, стимулювання спонуки до реалізації отриманих знань в різних життєвих ситуаціях. Для цього студенти включаються в ситуації екологічної спрямованості, в числі яких ситуації самооцінки, саморозвитку, рефлексії, апробації себе в ролі вчителя [154].

Велике значення для екологічного самовиховання особистості має участь у самодіяльних громадських організаціях та рухах. Так, І. Юркіна, розглядаючи екологічне виховання школярів як соціально-педагогічне завдання, що передбачає формування у суб'єкта виховання етично-естетичного підходу до середовища його існування і життєдіяльності, оптимальною формою екологічного виховання вважає самодіяльне об' єднання, в якому можливий перехід від традиційної і стандартизованої учбової діяльності до ініціативної і розвиваючої моделі екологічного виховання. Виховний потенціал самодіяльної спільноти визначається, по-перше, сприйняттям молоддю дозвілля як добровільного і вільного простору самовираження і визнання; по-друге, така діяльність за своєю природою здатна компенсувати недостатні умови особового розвитку і створити додатковий простір самореалізації і визнання [465, с. 318-319].

С. Атанова, досліджуючи педагогічні умови реалізації освітнього потенціалу громадських молодіжних рухів, відзначає роль останніх у формуванні активної самостійної позиції по відношенню по екологічних проблем, зокрема, сприянні самореалізації і самопізнанню особистості учасників рухів, інтерес до цілеспрямованої діяльності по поліпшенню стану довкілля і її здійснення як суспільно значимої справи [21].

Формування екологічної свідомості суб'єкта сучасного цивілізаційної життєтворчості вимагає розробки та впровадження відповідних технологій екологічного виховання.

Н. Дежнікова під технологіями екологічного виховання розуміє поєднання психолого-педагогічних прийомів і методів, що дозволяє вихованцю просунутися в особистісному розвитку і вийти на новий рівень якості життя. Рушійною силою розвитку виступає екокультурний дисбаланс в стосунках індивіда з довкіллям, на ліквідацію якого і направлені виховні технології [122, с. 55].

На думку І. Лозовської, термін «технологія екологічного виховання» визначає роль суспільно корисної діяльності особистості, спрямованої на охорону, творче пізнання і раціональне перетворення природи, дбайливе використання її ресурсів, цілеспрямоване відродження духовності, багатовікових природоохоронних національних традицій і культури українського народу та водночас є засобом формування особистості, становлення її самосвідомості [235, с. 55].

З точки зору Н. Дежнікової, реалізація виховного потенціалу педагогічних технологій вимагає дотримання наступних умов:

1. Застосування цілісного підходу до розвитку особистості, тобто одночасна дія на інтелектуальну, емоційну і діяльнісну сфери психіки.
2. Строга орієнтація на вікові і індивідуальні особливості особового розвитку.
3. Забезпечення спадкоємності в екологічному вихованні дітей від молодшого до старшого віку.
4. Облік регіональних можливостей і конкретної соціально економічної ситуації.
5. Підвищення загальної і власне екологічної культури вчителів [122, с. 55].

Л. Юрченко, аналізуючи формування екологічної свідомості в процесі освіти та виховання, наголошує на необхідності використання освітніх технологій, що побудовані за логікою суб'єкт-суб'єктної взаємодії. Важливим є також набуття екологічною освітою особистісної орієнтації, що можливо за умов відповідності педагогічного впливу психологічному механізму формування цінностей особистості; диференціації навчального та виховного впливу з урахуванням вікових, типологічних та індивідуальних особливостей кожної людини. Отже, навчальний зміст екологічної освіти має бути орієнтований на формування світогляду, цінностей культури, умінь критично мислити, здатності до самопізнання і самореалізації особистості у різних видах творчої діяльності, необхідних вмінь та навичок для життєвого і професійного вибору. Звідси, навчальний курс з екології повинен не тільки забезпечувати узагальнення та систематизацію відповідних знань і вмінь, а й мати яскраво виражену практичну спрямованість, задовольняти і розвивати широкий спектр естетичних потреб особистості, які задовольняє природа. Як підкреслює Л. Юрченко, не нудне повчання (менторство) чи залякування екологічними негараздами, а глибоке захоплення гармонійністю і мудрістю природи має взяти вчитель (викладач) за головний «інструмент» [468].

Розробляючи програму екологічного курсу для молодших школярів, Н. Поліщук наголошує на необхідності філософії екологічного реалізму, основна ідея якого полягає в тому, що істинність знань про навколишнє природне середовище людина пізнає лише в безпосередній взаємодії з ним. Великого значення у програмі надається також регіональному компонентові. Опановуючи курс у погодженості його змісту зі специфікою рідного краю, школярі не тільки переймаються свідомістю його виразності й особистої цінності, але й набувають моральної готовності зберігати його, заощаджувати та покращувати для себе і нащадків [316, с. 71].

Розробка та впровадження технологій екологічного виховання повинні враховувати низку характеристик тих груп людей, на яких спрямований виховний вплив. Зокрема, А. Льовочкіна підвищення ефективності екологічного виховання пов'язує з врахуванням вікових психологічних особливостей, звертаючи особливу увагу на ту діяльність, що є провідною для певного віку [240]. Так, для дошкільного віку в якості такої діяльності виступає рольова гра, для молодшого шкільного віку пропонується гра дидактична, що має забезпечити перехід до провідної діяльності школярів,

якою є учіння.

Особливістю підліткового віку А. Льовочкіна вважає прагнення стати дорослим. Провідною діяльністю для підлітка є спілкування в системі суспільно-корисної діяльності (учбової, суспільно-організаційної, трудової та ін.). Звідси, ефективним методом формування екологічної свідомості підлітків буде співробітництво з дорослими щодо виконання певних екологічних проектів, у яких підлітки будуть відчувати себе рівноцінними партнерами дорослих.

На рівні старших класів до екологічного виховання додається дослідницький аспект. Для формування екологічної свідомості старшокласників, за А. Льовочкіною, варто застосовувати не тільки лекційні заняття, але й обговорення в групах, навчання практикою, застосування методу «навчаючи-вчуся», коли учні виступають в ролі тих, хто навчає. Важливими є також методи підготовки до самоосвіти. Старшокласники мають навчитися використовувати першоджерела, знати періодичні видання з екологічної проблематики, орієнтуватися в Інтернет-просторі, а головне – підготуватися до самостійної та творчої екологічної діяльності.

Відповідно до місця реалізації педагогічних технологій формування екологічної свідомості старшокласників у навчально-виховному процесі І. Сяська поділила їх на три групи:

1) постановка системи проблемних завдань, імітаційних та рольових ігор, ведення групових дискусій на уроках при вивченні спецкурсу з екології з метою стимулювання пізнавальної активності старшокласників щодо місцевих екологічних проблем, самостійного пошуку екологічної інформації, що сприяє оволодінню учнями навичок і прийомів ведення екологічних досліджень і спостережень, формуванню критичного екологічного мислення, сукупності знань про функціонування системи «природа – людина суспільство» та екологічного світогляду на основі усвідомлення себе як частини природи;

2) організація колективних творчих справ старшокласників у сфері чуттєво-естетичного освоєння природних об’єктів засобами позакласної та позаурочної виховної роботи з гуманітарних і природничих шкільних дисциплін та учнівського самоврядування, що сприяє засвоєнню учнями природоорієнтованих цінностей, перенесенню людських морально-етичних принципів і норм на спілкування зі світом природи, формуванню суб’єктивного ставлення до довкілля та позитивної мотивації до взаємодії з ним;

3) застосування технології колективних творчих справ з метою залучення учнів старших класів до просвітницької роботи серед населення та менших школярів щодо висвітлення наслідків споживацького ставлення до природи, дослідження причин виникнення місцевих екологічних проблем та способів їх вирішення в рамках проведення літнього екологічного практикуму, залучення їх до природоохоронної, дослідницької, краєзнавчої роботи. У процесі такої роботи стимулюється прагнення старшокласників до непрагматичної взаємодії з природними об’єктами, виробляються вміння й

навички прийняття екологічно доцільних рішень та відповідних вчинків і поведінки у довкіллі.

В цілому, підсумовує І. Сяська, зазначені технології в повній мірі можуть бути реалізовані лише в цілісному педагогічному процесі, який включає в себе навчання, позакласну виховну роботу і суспільно корисну діяльність старшокласників. У процесі такої діяльності стимулюється прагнення школярів до непрагматичної взаємодії з природними об'єктами, виробляються навички і вміння до прийняття екологічно доцільних рішень та відповідних вчинків і поведінки у довкіллі [393].

Отже, виховний потенціал екологічної освіти не обмежується лише спеціалізованими курсами та навчальними дисциплінами з екологічної тематики. Зокрема, можна відмітити велику роль курсів іноземної мови у формуванні екологічної свідомості.

Так, О. Парсяк відмічає, що процес навчання англійської мови створює умови для виховання екологічної свідомості. На її думку, вивчення елементів екологічної етики та культури необхідно вводити в навчальний процес на всіх етапах навчання. На першому, другому курсах – це ознайомлення з географією, рослинним і тваринним світом, традиціями, звичками народу країни, мова якої вивчається. На старших курсах – усвідомлення глобальних проблем, таких як війни, голод, перенаселення, руйнування довкілля [302, с. 117].

В. Чуєнко розглядає шляхи формування екологічної свідомості у процесі навчання англійської мови в закладах вищої освіти. На її думку, проведення дискусій на екологічні теми, підготовка повідомлень або доповідей до екологічних конференцій, опрацювання фахової автентичної літератури тощо є такими видами роботи, які сприяють формуванню екологічної свідомості й культури студентів та засвоєнню нових екологічних знань і цінностей [441, с. 111].

Значний виховний потенціал міститься також у технологіях науково-дослідної діяльності. Я.Полякова, досліджуючи британський досвід екологічного виховання, серед різноманітних технологій навчання, що запроваджуються в шкільній екологічній освіті, особливий акцент робить на технологіях, які спрямовані на активізацію пізнавальної діяльності учнів з вивчення і захисту природного довкілля, формування екологічної культури. Погляд на навчання як на процес відкриття нового забезпечив перевагу дослідних методів навчання, які стимулюють розумовий розвиток учнів, формують у них оцінно-критичне ставлення до наслідків природоперетворювальної діяльності, вміння приймати екологічно відповідальні рішення і розв'язувати нагальні проблеми довкілля. Серйозна увага приділяється прищепленню учням моральних якостей при виконанні дослідних завдань (проектів). Пошукова робота має бути корисною з громадської і громадянської точок зору, сприяти поліпшенню екологічної ситуації на місцевому і національному рівнях [317, с. 14].

Важливу роль у екологічному вихованні на всіх рівнях освітньої системи грають різноманітні форми практичної діяльності. Ю. Саунова,

аналізуючи роль навчально-виробничої практики у формуванні екологічної свідомості студентів природничих факультетів, основу змісту навчально-виробничої практики вбачає у еколого-педагогічній діяльності з внутрішнього і зовнішнього мотивів та правильно організованій екологічній підготовці до неї, структуру якої складають змістовий (екологічні знання, методи аналізу й моделювання екологічних процесів), мотиваційно-ціннісний (екологічні цінності, потреби, природоохоронні потреби), діяльнісно-оцінний (екологічні уміння, уміння формувати екологічний світогляд), вольовий (подолання «мотиву страху», успішне опанування власної сфери духовності) компоненти. Зміст навчально-виробничої практики реалізується через проектну діяльність, моделювання методики позакласних заходів колективних справ, розробку моделей проведення різноманітних форм виховної роботи з учнями, екскурсії, туристичні походи, польову роботу, польові практикуми, екологічні марафони, еколого-педагогічні ігри, дискусії, дослідницьку роботу. Вплив цих заходів тим сильніший, чим більш вони є комплексними та такими, що збуджують до активної діяльності кожного студента й учня [353, с. 9].

Варто також відмітити необхідність впровадження технологій еколого-естетичного виховання. Так, Л. Юрченко, досліджуючи шляхи реалізації в житті естетичних норм ставлення людини до природи через еколого-естетичне виховання аналізує, яким чином впливаючи засобами еколого-естетичного виховання, навчити особистість сприймати, оцінювати, відбирати естетичні об’єкти в природі, визначати їхнє місце і роль у цілісному естетичному полі, що включає у себе мистецтво, навколишнє середовище, суспільні відносини; розвивати креативність особистості і суспільства, що стимулює повне, гармонійне і різноманітне фізичне та духовне життя. На її думку, в еколого-естетичному вихованні природа і мистецтво, естетичне і художнє є двома векторами удосконалення світу і людської природи. Результати еколого-естетичного виховання проявляються у самовдосконаленні людини, соціально-екологічних перетвореннях суспільства, удосконалюванні зовнішнього світу і формуванні внутрішнього світу особистості; усе це в подальшому сприятиме поступовому глибинному поширенню прекрасного в загальнолюдських масштабах [467, с. 20].

І. Павленко, досліджуючи формування екологічної культури молодших школярів засобами мистецтва, доводить, що систематичне звернення до творів мистецтва в навчально-виховному процесі початкової школи розвиває емоційно-почуттєву сферу дітей, витонченість їхнього спостереження, здатність до милування красою, виразністю природних форм. Як наслідок емоційно-естетичного пробудження дитини є її прагнення оберігати природну красу, примножувати й закарбовувати її в різних видах творчої діяльності. Саме мистецтво дає можливість сформувати у дітей морально-естетичне ставлення до природи, образ природи й світу, розвивати емоційну пам’ять, благородство думки та вчинку школярів. Мистецтво як «магічний кристал» через накопичення естетичного досвіду сприйняття художніх образів природи пробуджує у школярів почуття захопленості, піднесеності,

натхнення, які зберігаються в них при спілкуванні з реальними природними об’єктами [296, с. 7].

Окрім різноманітних технологій екологічного виховання, що реалізуються в межах навчальних закладів, треба також відзначити позашкільну освіту та виховання. Згідно з Концепцією екологічної освіти України, позашкільна екологічна освіта та виховання, як інтегральна форма « екологізації» навчально-виховного процесу, спрямована на забезпечення потреб особистості у творчій самореалізації, поглиблення і розширення шкільного базового рівня екологічної освіти; підготовку до активної професійної та громадської діяльності. Вона здійснюється всіма позашкільними навчально-виховними закладами, творчими молодіжними об’єднаннями за місцем проживання, на підприємствах – недержавними молодіжними та дитячими осередками в позаурочний час.

Реалізація екологічних завдань здійснюється через такі форми позашкільної освіти та виховання:

–традиційні та нетрадиційні форми роботи в літніх екологічних таборах (екологічні стежки, екскурсії тощо);

–проведення польових навчальних практикумів, екологічних експедицій; тематичних дитячих природоохоронних акцій;

–проведення екологічних олімпіад, конкурсів екологічного малюнку, фестивалів екологічної пісні, ділових ігор, наукових конференцій тощо;

–створення системи підготовки та перепідготовки працівників позашкільних навчально-виховних закладів;

–розширення мережі різних профілів позашкільних закладів (туристсько-краєзнавчих, технічних та ін.);

–залучення до навчально-виховної роботи з екології в цих закладах висококваліфікованих спеціалістів, вчених [197, с. 13-14].

У підсумку відзначимо, що формування екологічної свідомості суб’єкта сучасного цивілізаційної життєдіяльності є складним та багатогранним процесом, який визначається низкою чинників як природного, так і соціального характеру. Серед останніх центральне місце посідає вплив соціального середовища та загальної культури, сім’ї та школи, засобів масової інформації. Особливе значення при цьому має цілеспрямований систематичний вплив на формування екологічної свідомості, що реалізується завдяки екологічному вихованню та самовихованню.

Екологія сьогодні – це не тільки область для досліджень, але і вимога певного способу життя – такого, якому властиві цінності, які можна назвати екологічними цінностями, оскільки вони випливають безпосередньо з принципів екології. Це такі цінності як співробітництво, збереження, якість і партнерство.

Таким чином, в сучасному світі екологічна освіта визнається одним із основних факторів екологізації всіх видів людської діяльності. Вона розглядається як самостійна й нагальна проблема, як важливий інструмент управління, головний важіль для вдосконалення моделі виробництва і споживання з урахуванням можливостей біосфери.

Період з 2005 по 2015 р. на Всесвітньому Саміті в Йоганнесбурзі рекомендовано об'явити десятиліттям освіти задля еколого-збалансованого розвитку.

Для України екологічна освіта є однією з вкрай важливих освітніх галузей, саме тому, що екологічна ситуація в Україні унікальна: окрім стандартних проблем, які сьогодні є важливими для усіх без виключення країн, для України додатковими екологічними загрозами є: наслідки Чорнобильської трагедії та подальше існування Чорнобильської АЕС, а також високий рівень небезпеки, пов'язаний з незадовільним станом майже 100% промислових споруд та складських приміщень, термін експлуатації яких вже давно завершився.

Безумовно, що ці проблеми за рахунок екологічної освіти не вирішити, але наявність високого рівня екологічної культури (яка формується як результат такої освіти) може стати запорукою більш прискіпливої уваги до екологічних проблем з боку громадськості, що, в свою чергу, може підштовхувати влади до вирішення екологічних питань та розв'язання проблем охорони навколишнього середовища.

Екологічна освіта і виховання, формування екологічної свідомості як головних компонентів екологічної культури є одним із найважливіших напрямів подолання екологічної кризи і формування екологічної безпеки та сталого соціально-економічного розвитку держави.

Актуальність цього освітнього напряму зумовлюється ще й тим, що під час реформування суспільних відносин в українському суспільстві змінюється і роль екологічної свідомості. Вона дедалі частіше розуміється дослідниками як соціальний інститут, що здатний забезпечити високий інтелектуальний та освітній рівень екологічно зваженого становлення соціуму [197].

Питання екологічної освіти активно розробляють філософи (В. Андрущенко, О. Галєєва, Е. Гірусов, В. Липицький, М. Кисельов, В. Крисаченко, М. Курок, Г. Платонов, О. Салтовський та ін.) і спеціалісти з педагогіки (А. Захлібний, І. Звєрев, О. Плахотник, Є. Сластеліна, І. Суравегіна та ін.). З метою удосконалення екологічної освіти нерідко звертаються до концепцій «виховання на природі» як джерела натхнення, пізнання і майстерності (Демокрита, Аристотеля, А. Дюрера, Л. Альберті, А. Баумгартена, І. Вінкельмана, Й. Гердера), до педагогічних шкіл « натуралістичного виховання» (Я. Коменського, Ж. Руссо, Й. Песталоцці, А. Дістервега, К. Ушинського, В. Сухомлинського).

У Концепції Екологічної освіти в Україні, яка була затверджена рішенням Колегії Міністерства освіти і науки України (Протокол № 13/6-19 від 20.12.2001 року), задекларовано: «В найважливіших міжнародних документах останнього десятиріччя, присвячених проблемам навколишнього середовища і гармонійного розвитку людства велика увага приділяється екологічній культурі і свідомості, інформованості людей про екологічну ситуацію в світі, регіоні, на місці проживання, їх обізнаності з можливими шляхами вирішення різних екологічних проблем, з концептуальними

підходами до збереження біосфери і цивілізації [197]».

Шлях до високої екологічної культури лежить через ефективну екологічну освіту, яка на порозі 3-го тисячоліття стала необхідною складовою гармонійного, екологічно безпечного розвитку. Екологічне виховання і інформування населення, підготовка висококваліфікованих фахівців названі в програмних документах найвизначнішого міжнародного форуму 20-го сторіччя в Ріо-де-Жанейро (1992), присвяченого навколишньому середовищу і сталому розвитку, одним з найважливіших і необхідних засобів здійснення переходу до гармонійного розвитку всіх країн світу. Це положення підкреслюється і в міжнародних документах (міжнародний звіт «Ріо+5», «Керівництво з підготовки національних доповідей про виконання країнами «Порядку денного на XXI сторіччя» та ін .).

Концепція екологічної освіти України, як елемент концепції гармонійного розвитку держави, набуває сьогодні ваги актуального і важливого державного документа [197, с. 3].

Зміст екологічної освіти базується на наступних основних положеннях: а) складність системи внутрішніх взаємозв'язків у природі, б) енергетичний обмін між техносферою і біосферою, в) світ природи як духовна цінність, г) взаємозв'язок природних умов і розвитку суспільства.

Зміст екологічної освіти в сфері формування екологічних уявлень спрямовано на стимуляцію психологічного включення особистості у світ природи.

У сфері формування суб'єктивного ставлення до природи зміст екологічної освіти полягає в розвитку цього ставлення у школярів та студентів. Критерієм сформованості ставлення до природи є високі показники всіх параметрів. Найбільше педагогічне значення має формування суб'єктної модальності ставлення до природи.

У сфері формування стратегій і технологій екологічної діяльності зміст екологічної освіти полягає в оволодінні школярами та студентами вміннями і навичками: а) естетичного освоєння природних об'єктів, б) одержання наукової інформації про світ природи, в) взаємодії з природними об'єктами в умовах антропогенного середовища, г) природокористування в природному середовищі, д) природоохоронної діяльності. У процесі навчання даним технологіям формуються непрагматичні стратегії екологічної діяльності.

Екологічна освіта повинна:

1) розглядати навколишнє середовище в усій його повноті – як природне і створене людиною, технологічне і соціально-екологічне, політичне, культурно-історичне, моральне, естетичне;

2) бути постійним процесом, тобто починатися в дошкільному віці і тривати на всіх стадіях формальної і неформальної освіти;

3) бути міждисциплінарною за своєю суттю, включати спеціальний зміст у кожний навчальний предмет, створюючи можливість формування цілісної збалансованої перспективи;

4) вивчати головні проблеми навколишнього середовища з урахуванням місцевих, національних, регіональних і міжнародних точок зору , щоб здобути знання про умови навколишнього середовища в інших географічних регіонах;

5) зосередитися на поточних і можливих ситуаціях навколишнього середовища, одночасно беручи до уваги історичну перспективу;

6) роз'яснювати значення та необхідність місцевого, національного і міжнародного співробітництва у вирішенні проблем довкілля і запобіганні їм ;

7) докладно висвітлювати різні аспекти навколишнього середовища в процесі соціально-економічного планування і розвитку;

8) дати можливість населенню застосовувати свої знання і досвід у плануванні, прийнятті рішень і визначенні їх наслідків;

9) відносити аспекти чутливості щодо навколишнього середовища і знання його, навчання навичок вирішення проблем і роз'яснення цінностей до будь-якої вікової групи, але надавати особливого значення поглибленню розуміння чутливості щодо навколишнього середовища учнями в ранньому віці і найбільш наближено до місця навчання;

10) допомагати учням визначати ознаки виникнення проблем навколишнього середовища, а також вивчати окремі реальні його проблеми;

11) надавати особливого значення труднощам вирішення проблем навколишнього середовища і в цьому зв'язку – розвитку критичного мислення і набуття навичок вирішення проблем, що з'являються;

12) використовувати різноманітність навколишнього середовища, що вивчається, і широкий набір методичних прийомів для навчання, засвоєння знань про дозвілля, почерпнутих з нього, приділяючи незалежну увагу практичній діяльності і вивченню досвіду з перших рук [223].

Метою такої освіти визначено «формування цілісного екологічного знання й мислення, необхідних для прийняття екологічно-обґрунтованих народногосподарських рішень на рівні підприємств, галузей, регіонів, країни загалом [197, с. 4]». Досягнення цієї мети може бути забезпечене за рахунок «формування екологічної культури окремих осіб і суспільства в цілому, формування навичок, фундаментальних екологічних знань, екологічного мислення і свідомості, що ґрунтуються на ставленні до природи як універсальної, унікальної цінності. Екологічна освіта, з одного боку, повинна бути самостійним елементом загальної системи освіти, і з іншого боку, виконує інтегративну роль у всій системі освіти [197, с. 5-6]».

Згідно з Концепцією, сучасна екологічна освіта має базуватися на обов' язковості вивчення конкретно визначеної кількості, обсягів природничих і гуманітарних дисциплін на різних ступенях навчання і чітко визначеній оптимальній кількості понять і термінів на кожному рівні освіти, узгодженості і ясності щодо основних екологічних понять та термінів.

Пропонований концепцією екологічної освіти в Україні навчальний курс з екології повинен не тільки забезпечувати узагальнення та

систематизацію відповідних знань і вмінь, а й мати яскраво виражену практичну спрямованість, задовольняти і розвивати широкий спектр естетичних потреб особистості, які задовольняє природа. Не нудне повчання (менторство) чи залякування екологічними негараздами, а глибоке захоплення гармонійністю і мудрістю природи має взяти вчитель (викладач) за головний «інструмент».

Нагромаджений негативний досвід спілкування з природою, що домінує в суспільстві та переймається дітьми в сім'ї як усталений стереотип; недостатня особистісна орієнтація процесу екологічного виховання у сім'ї – це ті риси, які характеризують суперечності сучасного стану екологічної освіти.

Зміст безперервної екологічної освіти та виховання повинен включати дві ланки – формальну і неформальну. До першої ланки відносяться загальна система освіти, яка існує в Україні на таких рівнях: дошкільна, шкільна, позашкільна, професійно-технічна, вища та післядипломна освіта. Друга ланка системи екологічної освіти та виховання має просвітній характер, формує екологічну свідомість і культуру населення (засоби масової інформації, церкви, громадські екологічні та просвітні об'єднання, партії та ін.).

Неперервна екологічна освіта передбачає організацію виховання і навчального процесу від дитинства до глибокої старості. На цьому шляху людина проходить кілька стадій навчання.

Дошкільне виховання – найперший рівень, коли головну роль відіграє родинне виховання.

Виховання дітей відбувається в процесі бесід, ігрової діяльності, читанні художньої літератури: міфів, казок; перегляді дитячих кіно- і діафільмів, теле- і радіопередач, дитячих конкурсів і фестивалів та ін. з урахуванням вікових потреб та можливостей. Більша ефективність досягається при безпосередньому перебуванні у природному середовищі. Ефективність дошкільного виховання залежить від спільних дій сім'ї і дитячих дошкільних закладів, екологічної освіченості батьків і вихователів, їх бажання бути екологічно свідомими і передавати це дітям.

Враховуючи надзвичайну емоційну чутливість малят та дошкільнят, перевага надається емоційно-естетичному сприйманню природи, розвитку естетичних (красиво), інтелектуальних (цікаво), гуманістичних почуттів (рослини і тварини – теж живі організми і мають право на існування) та етичних норм у ставленні до природи.

Підвалини екологічної свідомості складають елементарні знання про природу:

–орієнтування у найближчому природному оточенні;

–усвідомлення життєво-необхідних потреб живих істот в умовах існування;

–ознайомлення з елементарними відомостями про взаємозв'язки живої і неживої природи, значення її в житті людини;

–розуміння впливу людини, її господарської діяльності на природне середовище у доступній для дітей формі.

Конкретні завдання, на які має орієнтуватися сім'я:

–виховання любові, чуйності, доброзичливості до об'єктів природи;

–виховання потреби у спілкуванні з природою, уміння спостерігати й відчувати її красу й гармонію, розвиток інтересу, прагнення до пізнання природи;

–виховання культури поведінки, відповідальності за свої вчинки у природі, формування здатності й вмінь піклуватися про природні об'єкти та своє здоров'я, включення у спільну з дорослими екологічно спрямовану діяльність [199].

Загальна середня екологічна освіта, під час якої продовжується і поглиблюється процес екологічного світосприйняття. Є надзвичайно важливим етапом в системі неперервної багатоступеневої екологічної освіти. За особливостями форм та методів освіти з врахуванням віку дітей, обсягу та рівня їх шкільних знань, шкільна освіта охоплює три рівні: початковий (1-4 класи), основний (5-9 кл.) та старших класів (10-12 кл.).

Завдання цієї освіти – сформувати систему знань, поглядів і переконань учнів, які забезпечуватимуть громадську відповідальність за стан навколишнього середовища, як основу існування держави, готовність його поліпшувати шляхом прийняття необхідних екологічно грамотних рішень на основі нового стилю мислення і життя у злагоді з природою. Ця провідна ідея має розвиватися від початкової освіти до закінчення школи.

Ефективним засобом формування екологічної культури є екологізація шкільної освіти, яка передбачає включення екологічних аспектів, що пов' язані з основним матеріалом, до складу практично всіх навчальних дисциплін . В основу процесу екологізації повинні бути покладені дидактичні, психологічні, етичні та методичні принципи.

Пріоритетом загальної середньої екологічної освіти є особистісна орієнтація, що передбачає створення таких умов, за яких природа стає особистісною цінністю для кожного школяра. Такий підхід здійснюється на трьох ступенях відповідно до віку дітей, обсягу та рівня їх знань і досвіду, психологічних особливостей.

У загальноосвітньому навчальному закладі I ступеню (I-III, IV класи) забезпечуються:

- елементарні знання про природу та взаємозв'язки у ній, взаємодію і взаємовплив людини і природи;
- розуміння погіршення стану навколишнього середовища внаслідок нераціональної господарської діяльності та особистої причетності до екологічних проблем;
- розвиток ціннісного ставлення до природи як джерела задоволення естетичних, комунікативних, пізнавальних, рекреаційних та інших потреб особистості;
- формування елементів здорового способу життя та навичок екологічно доцільної поведінки.

Учні старшої школи мають знати особливості впливу на навколишнє середовище обраної майбутньої професії, відповідні вимоги до фахівця, бути обізнаними у екологічному законодавстві відповідної галузі господарства, добре орієнтуватися в екологічних проблемах України. В цілому у старшокласників має бути сформована особистісна екологічна позиція і вміння її відстоювати в умовах правової демократичної держави.

Умови реалізації навчально-виховного процесу включають:

–комплексний підхід до вивчення навколишнього середовища з використанням міжпредметних зв'язків;

–врахування вікових індивідуально-психологічних особливостей школярів, їх пізнавальних можливостей і здібностей до творчості в процесі навчання і виховання;

–вибір оптимальних форм, методів і прийомів навчання екології з наданням учням максимального прояву самостійності у проведенні різних типів уроків, занять у природі, організації і роботи на екологічній стежці, у природничо-краєзнавчих та художніх музеях, бібліотеках та наукових закладах;

–організація безпосередньої практичної діяльності у довкіллі (екскурсії , практики, практикуми, експедиції) по його охороні та поліпшенню під час навчальної та суспільно-корисної праці;

–позитивний вплив учителя на виховний процес власним прикладом дбайливого ставлення до навколишнього середовища;

–єдність дій педагогів і учнівського колективу школи на основі краєзнавчого принципу навчання з урахуванням особливостей свого краю, регіону.

На третьому етапі екологічної освіти доцільно включити в інваріативну частину шкільної компоненти дисципліну «Основи екологічних знань». Зміст цього курсу має забезпечити оптимальне співвідношення основних теоретичних знань і практичних навичок, які необхідні для розуміння місця людини в природі та принципів сталого розвитку, здійснення природоохоронної діяльності (10 клас).

Основними завданнями, які ставляться перед вчителями на цьому етапі екологічної освіти є:

–формування цілісного уявлення про біосферу, світоглядних знань про взаємозв'язки у системі «людина – природа – суспільство», взаємозалежність економіки і екології;

–розкриття наукових основ народногосподарських проблем (раціонального використання природних ресурсів, захист довкілля від забруднення, збереження еталонів природи), формування знань про позитивні етноекологічні особливості господарювання, основні поняття сталого розвитку;

–виховання почуття відповідальності за стан довкілля, усвідомлення людини як частки природи, свідомості щодо необхідності дотримання природоохоронного законодавства;

–розвиток системи інтелектуальних та практичних умінь і навичок емоційних переживань, пов'язаних з вивченням, оцінюванням та збереженням природи рідного краю та власного здоров'я.

У старшокласників розвиваються оціночні судження та деякі навички прогнозування, початок яким закладається ще у підлітків. Тому вони при певній підготовці здатні стати наставниками для дошкільнят та учнів початкових класів щодо передачі деяких екологічних знань та екологічної поведінки.

Зміст шкільної екологічної освіти від початкових до старших класів структурується за блочно-модульним принципом і відображає напрями сучасної екології. Обов'язковими є два блоки: а) екологія як наука про закономірності співіснування і взаємодію організмів з навколишнім середовищем; б) екологічні аспекти сучасної цивілізації [296].

Екологічна освіта в загальноосвітньому навчальному закладі може бути реалізована за трьома моделями – однопредметною, багатопредметною і змішаною.

Однопредметна модель передбачає екологічну освіту в рамках окремого предмету (базується на інтеграції навчального матеріалу і інтегрованих методах і формах навчання).

Багатопредметна модель передбачає максимальну екологізацію змісту предметів як природничого, так і суспільно-гуманітарного циклів.

Змішана модель – найбільш перспективна. В ній екологічний зміст, представлений як поаспектно у кожному навчальному предметі, так і цілісно в спеціальних інтегрованих курсах, передбачених кожним етапом навчання.

Позашкільна екологічна освіта та виховання, як інтегральна форма «екологізації» навчально-виховного процесу, спрямована на забезпечення потреб особистості у творчій самореалізації, поглиблення і розширення шкільного базового рівня екологічної освіти; підготовку до активної професійної та громадської діяльності.

Позашкільна екологічна освіта та виховання, як інтегральна форма «екологізації» навчально-виховного процесу, спрямована на забезпечення потреб особистості у творчій самореалізації, поглиблення і розширення шкільного базового рівня екологічної освіти; підготовку до активної професійної та громадської діяльності.

Вона здійснюється всіма позашкільними навчально-виховними закладами, творчими молодіжними об'єднаннями за місцем проживання, на підприємствах – недержавними молодіжними та дитячими осередками в позаурочний час. Завдання їх:

–виховання потреб спілкування з природою і безпосередня участь в її охороні;

–організація змістовного екологічно грамотного дозвілля в природі;

–підтримка юних талантів і обдарувань для формування творчої та наукової еліти у галузі охорони довкілля, стимулювання творчого самовдосконалення дітей та учнівської молоді шляхом проведення олімпіад, конкурсів, фестивалів та інших форм позакласної роботи.

Реалізація екологічних завдань здійснюється через такі форми позашкільної освіти та виховання:

–традиційні та нетрадиційні форми роботи в літніх екологічних таборах (екологічні стежки, екскурсії тощо);

–проведення польових навчальних практикумів, екологічних експедицій; тематичних дитячих природоохоронних акцій;

–проведення екологічних олімпіад, конкурсів екологічного малюнку, фестивалів екологічної пісні, ділових ігор, наукових конференцій тощо;

–створення системи підготовки та перепідготовки працівників позашкільних навчально-виховних закладів;

–розширення мережі різних профілів позашкільних закладів (туристсько-краєзнавчих, технічних та ін.);

–залучення до навчально-виховної роботи з екології в цих закладах висококваліфікованих спеціалістів, вчених.

Середня професійна екологічна освіта має базуватися на змісті, формах та методах шкільної екологічної освіти та враховувати особливості впливу на довкілля конкретних галузей народного господарства.

Але ця освітня ланка в Україні майже відсутня.

Вища екологічна освіта спрямована, з одного боку, на завершення формування екологічної культури фахівців за різним фахом, і, з іншого боку, вона забезпечує підготовку спеціалістів із профільною вищою екологічною освітою чотирьох рівнів (початкова, базова і два рівні повної вищої екологічної освіти), які відрізняються за ступенем глибини, ґрунтовності й специфікою підготовки спеціалістів.

Розвиток вищої екологічної освіти повинен базуватися на комплексному збалансованому поєднанні природничого, технологічного, економічного, юридичного і соціокультурного підходів.

При визначенні змісту вищої екологічної освіти і відборі матеріалів для залучення у навчальні програми необхідно орієнтуватися на наступні критерії: наукову достовірність екологічних показників і процесів, що відбуваються у біосфері; просторово-географічні особливості екологічних явищ, відмінність галузевих, локальних, регіональних і глобальних екологічних проблем і зв’язки між ними з врахуванням руху від близького до далекого; адекватне відображення базових понять (рівні існування, цикли, всезагальні взаємозв’язки, демографічний вибух, розвиток, сумісний з довкіллям, поєднання знання з сумнівом); збалансований біологічний, технологічний і соціологічний підхід при вирішенні сучасних екологічних проблем.

Вища екологічна освіта має бути диференційованою, різноплановою, охоплювати всі рівні професійної підготовки з урахуванням потреб особистості, регіонів та держави.

Особливе значення має екологічна освіта для студентів педагогічних вищих навчальних закладів, майбутніх вихователів і вчителів, які поряд із загальним високим рівнем екологічної культури мають опанувати методику екологічної виховної роботи.

Суттєве значення має введення спеціального розділу з охорони навколишнього середовища та раціонального природокористування у дипломні (кваліфікаційні) роботи (проекти) випускників технічного, аграрного, військового та інших напрямів підготовки, залучення студентів до виконання науково-дослідних робіт з екологічної тематики, до участі в екологічних гуртках, олімпіадах і конференціях.

Другою, найважливішою функцією вищої екологічної освіти є підготовка фахівців-екологів різного освітньо-кваліфікаційного рівня для освітньої галузі (вчителів, викладачів); для державних органів управління в галузі охорони навколишнього середовища та раціонального природокористування; громадських організацій; для підприємств, установ та організацій різних галузей народного господарства.

Особливої уваги потребують питання розвитку екологічної освіти у ВНЗ технічного, агропромислового та військового профілю.

Програми підготовки фахівців-екологів повинні передбачити:

–здобуття відповідного обсягу теоретичних знань з екології, орієнтованих на майбутню галузеву діяльність;

–розвиток необхідного обсягу практичних екологічних знань в галузі охорони довкілля та раціонального природокористування, уміння самостійно аналізувати і моделювати екологічні ситуації з орієнтацією на управління ними;

–розвиток усвідомлення реальності екологічної кризи і шляхів її запобігання;

–здобуття навичок у розв’язанні галузевих, загальних локальних і регіональних екологічних проблем, уміння користуватися екологічними нормативно-правовими документами;

–розвиток здатності оцінювати екологічні ситуації і здійснювати заходи по охороні довкілля з позицій сучасної екології, політики, економіки, законодавства;

–формування активної громадської позиції щодо вирішення проблем захисту довкілля і збереження біосфери;

–вміння активно користуватись сучасними інформаційними технологіями для вирішення екологічних завдань.

В концепції чітко визначено кількість та обсяг курсів, які мають екологічне спрямування для різних спеціальностей, обсяг годин практики, необхідність координувати підготовку фахівців з потребами галузі, для якої їх готують, тощо.

Післядипломна екологічна освіта забезпечує неперервність екологічної освіти та включає систему підвищення кваліфікації та перепідготовки державних службовців, керівного складу підприємств, організацій, установ, підприємців по різним аспектам природоохоронної діяльності та раціонального використання природних ресурсів, екологічну освіту дорослих відповідно до потреб особистості та ринку праці, а також підготовку фахівців -екологів найвищої кваліфікації – кандидатів і докторів наук у галузі екології та охорони навколишнього середовища, на базі провідних ВНЗ.

Вона може здійснюватися:

–у спеціалізованих навчальних закладах післядипломної освіти, на факультетах підвищення кваліфікації та перепідготовки вищих навчальних закладів, які мають відповідні ліцензії на надання освітніх послуг за напрямом «Екологія та охорона навколишнього середовища», а також у відповідних еколого-освітянських центрах.

–на курсах екологічної освіти дорослих;

–за допомогою аспірантури та докторантури на базі провідних ВНЗ.

Основною метою післядипломної освіти є оволодіння спеціалістами і керівним складом різних галузей господарства і військової сфери України новітніми досягненнями в галузі сучасної екології і кращим вітчизняним та зарубіжним досвідом у сфері раціонального природокористування, ресурсозбереження, екологічного менеджменту, аудиту, екологічного маркетингу і бізнесу, регіональної , національної і міжнародної екологічної політики.

Перевага надається підвищенню загальнотеоретичної, функціональної, спеціальної екологічної та правової підготовки кадрів.

Базовий зміст післядипломної освіти складають:

–сучасні уявлення про біосферу, її склад, функціонування, причини деградації, перспективи виходу з кризи;

–основні терміни, поняття, закони екології, форми життя й типи екосистем, основні напрямки сучасних екологічних досліджень;

–сучасний екологічний стан України та її основних регіонів і галузей, причини виникнення еколого-економічної кризи, шляхи виходу з неї;

–природоохоронне законодавство України, міжнародні конвенції та угоди;

–основи економіки і організації природокористування та природоохоронної діяльності;

–шляхи й методи оптимізації взаємовідносин з природою, підвищення ефективності природокористування та охорони довкілля України; основи екологічного менеджменту, аудиту і маркетингу, основи гармонійного розвитку суспільства.

Ефективна післядипломна екологічна освіта повинна орієнтуватися на потреби регіону, галузі, підприємства, організації, установи та особистості.

Неформальна екологічна освіта – це масова освіта та виховання всіх верств і категорій населення як зайнятого в виробничих і військовій сферах діяльності, так поза цими сферами за допомогою планових занять, засобів масової інформації (телебачення, радіо, газет, журналів, брошур, електронних засобів), організації постійно діючих стаціонарних і тимчасових та пересувних фотовиставок екологічного змісту, екологічних фестивалів (шкільних, університетських, молодіжних), олімпіад, конкурсів, організації тематичних екологічних науково-популярних лекцій силами різних товариств охорони довкілля та громадських екологічних організацій, товариства «Знання», співробітників Міністерства екології та природних ресурсів України, Академій наук, викладачів вищих навчальних закладів та

співробітників тощо. Крім того неформальній екологічній освіті населення мають сприяти театри, кіно, краєзнавчі музеї, релігійні установи, зоопарки, природничо-заповідні об’єкти, туристично-краєзнавчі організації.

Вирішення проблеми підвищення екологічної культури лежить також у площині освіти. Визнано, що формування екологічної культури в процесі навчання – це оптимальний шлях екологічного виховання. Той чи інший її рівень – результат виховання, головною функцією якого є підготовка підростаючого покоління до життя в цьому світі, а передумовою цього є опанування систем моральних норм, що стосуються як людського світу, так і природи. Без змін у культурі природокористування не можна розраховувати на позитивні зміни в екологічному стані; саме культура здатна привести діяльність людини у відповідність з біосферними і соціальними законами.

Формування екологічної культури людини, гармонії її відносин із природою є пріоритетними напрямками виховання державної національної програми «Освіта (Україна XXI століття)», концепції екологічної освіти України, концепції виховання дітей та молоді у національній системі освіти.

Запорукою формування екологічної освіти є екологічне виховання. Основною метою екологічного виховання є формування екологічної свідомості та культури особистості, усвідомлення себе часткою природи, гармонізація стосунків у системі «людина-суспільство-природа», формування навичок, екологічного мислення, що ґрунтуються на ставленні до природи як універсальної, унікальної цінності.

Завданнями екологічного виховання стають:

1. Засвоєння наукових знань про закономірності розвитку природи як основи для прийняття оптимальних рішень.
2. Розвиток потреби у спілкуванні і природою.
3. Оволодіння нормами поведінки в довкіллі.
4. Набуття навичок активної діяльності по охороні, покращенню та відновленню навколишнього середовища.
5. Зосередження уваги учнів на розв’язанні екологічних проблем і прийнятті рішень.
6. Пробудження в учнів, вихованців занепокоєності станом природи, їхнього безпосереднього оточення та планети в цілому, ініціювання екологічною мислення та екологічної поведінки у повсякденному житті.
7. Виховання постійної турботи про власне здоров’я та здоров’я довкілля.

Але на сучасному етапі розвитку українського суспільства навіть ця концепція потребує суттєвого перегляду, оскільки на перший план виходить освіта в інтересах еколого-збалансованого розвитку.

Сталий розвиток – це планетарна стратегія, покликана впроваджуватися на національних та регіональних рівнях, оскільки кожна нація і кожна держава несуть свою частку відповідальності за спільне майбутнє людства.

Освіта в інтересах еколого-збалансованого (або сталого) розвитку не дорівнює екологічній освіті і не є переорієнтацією будь-якої однієї сфери освіти. Вона має однаковою мірою включати економічні, соціальні й екологічні аспекти і стати процесом навчання протягом усього життя, з чіткою роллю формальної, неформальної і неофіційної освіти.

Освіта в інтересах сталого розвитку має стати новим процесом навчання. Нині важливим є перехід від традиційного процесу викладання до процесу навчання для освіти в інтересах сталого розвитку.

Широке співробітництво в сфері освіти в інтересах еколого-збалансованого розвитку сприятиме розширенню взаєморозуміння між країнами, зміцненню миру, безпеки і загального добробуту.

Освіта в інтересах сталого розвитку має бути одним з важливих інструментів переходу до збалансованих моделей виробництва і споживання, формування у населення нової системи цінностей, що відповідають культурі помірності і принципам збалансованого розвитку в цілому. Розвиток освіти в інтересах еколого-збалансованого розвитку повинен забезпечити формування екологічно відповідальної поведінки протягом усього життя, формування цілісного (холістичного), міждисциплінарного підходу в процесі навчання і пізнання, необхідного для вирішення сучасних глобальних проблем і просування до збалансованого безпечного майбутнього.

Одним із ключових завдань освіти в інтересах сталого розвитку є формування екологічної свідомості, здатності бачити світ у всіх його взаємозв’язках, включно із взаємозалежністю у системі ЛЮДИНА-ПРИРОДА-ЕКОНОМІКА-СУСПІЛЬСТВО.

В основі освіти в інтересах сталого розвитку лежать завдання, сформульовані у «Порядку денному на XXI століття»:

- забезпечити просвіту з питань розвитку та збереження навколишнього середовища для громадян усіх вікових категорій;
- включити концепції розвитку та збереження навколишнього середовища в усі навчальні програми з аналізом причин, які викликають головні глобальні загрози. При цьому особливу увагу приділити підготовці майбутніх керівників;
- забезпечити участь учнів у місцевих та регіональних дослідженнях стану довкілля, включаючи питання придатності води для споживання, санітарії, харчових продуктів та екологічних наслідків використання природних ресурсів.

Головні напрямки формування освіти в інтересах сталого розвитку:

- розробка навчальних програм для випускників шкіл і університетів, які допоможуть їм працевлаштуватися і отримати стабільні доходи;
- заохочення всіх секторів суспільства, включаючи промисловість, університети, урядові, державні установи та неурядові громадські організації, до підготовки фахівців у сфері раціонального використання ресурсів навколишнього середовища;

- забезпечення місцевих громад підготовленими технічними спеціалістами з числа місцевих мешканців для вирішення завдань, пов’язаних з охороною навколишнього середовища;
- використання в системі освіти та підготовки фахівців досвіду розуміння проблем сталого розвитку корінними народами країни.

Розбудова змісту та методів освіти сталого розвитку в Україні базується на:

- принципі сталості розвитку в усіх його проявах в економічній, соціальній та інших сферах діяльності (використання природних ресурсів без зниження біорізноманітності та підриву регенеративних здібностей природи як у локальному, так і у глобальному масштабах);
- принципи упередженості, обережності (відсутності достовірних знань про наслідки дій відносно навколишнього природного середовища має враховуватися на всіх рівнях планування та не повинні допускати дії, які ведуть до деградації навколишнього середовища) [300].

Таким чином, система освіти України переживає нині глибокі процеси реформування, яке повинно привести до формування системи освіти в інтересах еколого-балансованого розвитку.

Екологічна освіта в Україні у своєму розвитку проходила різні періоди. Так, наприклад, у 2000 року через фінансову скруту вимушені були навіть відмовитися від викладання у школах навчального предмету «Екологія». І це при тому, що тільки на Черкащині у період з 1994 по 2000 р. групою спеціалістів було видано 15 тисяч посібників для шкіл з 12 найменувань, присвячених екологічній тематиці, і створено навчальну програму екологічної освіти для середніх шкіл, на базі якої розроблялася загальноукраїнська програма [300].

Але це не означало, що всі програми, пов’язані з екологічною освітою, просвітництвом та формуванням екологічної культури було припинено. Незважаючи на брак коштів, майже на ентузіазмі, продовжувалося викладання предмету «Екологія» в окремих школах, функціонували центри (такий, як, наприклад, Національний еколого-натуралістичний центр учнівської молоді) та громадські організації, які займалися і займаються екологічним вихованням. Саме цей ентузіазм вчителів та членів громадських організацій став підґрунтям для подальшого розвитку системи екологічної освіти в Україні.

Певним чином між організаціями, які приймають участь у реалізації програм по розповсюдженню екологічних знань відбувся «розподіл» обов’ язків, при якому громадські організації взяли на себе відповідальність за формування екологічної культури та реалізацію позашкільної (неформальної) екологічної освіти.

В своїй роботі громадські організації використовують системний підхід – поєднують екологічне виховання із практичною роботою, новими освітніми розвиваючими заходами, науково-практичною роботою дітей, впровадженням системи самоврядування та розвитку лідерських якостей.

Представники природоохоронних неурядових організацій в Україні не один рік працюють над розробленням і впровадженням позашкільних еколого-освітніх та виховних програм, популяризують екологічні знання, розробляють спеціальні екологічні тренінги, заняття, вправи, екоігри. Але цінний досвід позашкільної природоохоронної освітньо-виховної роботи, набутий екологічними неурядовими організаціями, нашими державними органами використовується недостатньо або ігнорується.

Упродовж багатьох десятиліть здійсненню екологічної просвіти населення сприяла мережа громадських університетів «Природа» Українського товариства охорони природи, в яких щорічно навчається більш як 60 тис. слухачів.

Спільно з юнацькими секціями Товариства величезну просвітницьку роботу проводить Національний еколого-натуралістичний центр учнівської молоді Міносвіти України.

Цікавим є досвід дитячих громадських організацій – екологічних, туристичних, краєзнавчих. Всеукраїнська дитяча спілка «Екологічна варта» постійно працює над створенням і впровадженням нових програм у галузі екологічної освіти, таких як «Екологічна варта власного майбутнього», «Вартівські вміння», «Прибери планету», «Школа лідера-еколога». Організація та проведення екологічних конкурсів і вікторин, семінарів-тренінгів, екологічних екскурсій, створення екологічних клубів, центрів, творчих майстерень – невід'ємна частина діяльності «Екологічної варти».

Дитяча екологічна асоціація «Зелена країна», що у Донецькій області, має свій друкований орган – газету «Бджілка». Юні екологи обстежують річки, висаджують дерева, беруть участь в екологічних експедиціях.

Регіональне молодіжне екологічне об'єднання «Екосфера» (м. Ужгород) працює за власною методикою «Програма екологічної освіти та виховання учнівської молоді «Школа у природі».

Дитяче об'єднання «Паросток» працює з дітьми та молоддю з питань екології та біології, приділяючи велику увагу практичному та науково-дослідному аспектам.

В Україні функціонують неурядові організації, які працюють в сфері інформування і беруть участь у заходах, спрямованих на підвищення обізнаності громадськості щодо екологічних питань.

Всеукраїнська екологічна ліга створює власні освітні та видавничі програми. Серії книжок «Екологічна освіта і виховання», «Природоохоронні акції» стають у пригоді і вчителю, і молодому лідеру-екологу, книжки містять пропозиції до проведення уроків, позакласних заходів екологічної тематики, рекомендації щодо проведення природоохоронних акцій. Організація випускає науково-популярні журнали «Екологічний вісник», «Реферативний журнал «Екологія», видала «Екологічну енциклопедію».

Всеукраїнська громадська організація «Жива планета» у 2001-2005 рр. виконала кілька корисних просвітницьких проектів з метою підвищення екологічної культури як школярів (поводження з домашніми тваринами), так і виробничників (екологічне маркірування продукції).

Функціонує Центр екологічної освіти та інформації, що має власні тематичні та періодичні видання.

Інформаційно-видавничий центр «Зелене досьє» теж продукує певну еколого-просвітницьку літературу, але обсяг її недостатній.

Благодійний фонд екологічної інформації WETI та інші видають постійні інформаційні бюлетені.

Значну практичну роботу останнім часом виконувала Всеукраїнська громадська організація «Мама-86», яка упродовж 2001–2003 рр. за підтримки фонду Novib-Oxfam (Нідерланди) виконала і впровадила в різних регіонах України (Київ, Харків, Ніжин, Татарбунари, Феодосія, Одеса та ін.) ефективні еколого-технічні рішення з проблем питної води (у рамках кампанії «Питна-вода України»), всього – 11 проектів.

Екологічні неурядові організації видають періодичні видання: «Рідна природа» (Українське товариство охорони природи разом з Мінприроди), «Зелений світ» (УЕА «Зелений світ»), тематичні екологічні видання (Національний екологічний центр України), «Жива Україна» (УкрЮНЕПКОМ), «Паросток» (Всеукраїнський благодійний фонд «Паросток»).

З метою екологічного виховання позашкільними закладами проводиться залучення школярів до участі у Всеукраїнських конкурсах «Мій рідний край – моя земля», «Галерея кімнатних рослин», «До чистих джерел», «В об’єктиві натураліста», обласному конкурсі екологічних плакатів «Природа і люди», науково-освітніх проектах «Флора України: компас у зеленому світі», «Лишайники – індикатори стану атмосферного повітря».

Робота учасників масових еколого-натуралістичних заходів направлена на оздоровлення природного середовища, активізацію регіональних заходів «Червона калина», «Наш дім – природа», операцій «Конвалія», «Підсніжник» , «Лелека» і інші, проведення пошукової дослідницької роботи по вивченню природи, трудове екологічне виховання, визначення локальних екологічних проблем свого регіону, виявлення згубного впливу на природу факторів людської діяльності та участь в роботах по їх усуненню.

Важливим заходом щодо поширення екологічних знань є проведення тижня охорони навколишнього природного середовища: акції «Зелений паросток майбутнього», «День Землі», «День довкілля», «Дерево життя», «До чистих джерел», «Чиста планета», «Ріки мого дитинства».

Безпосередній контакт з природою – це елемент виховання зацікавленості, розвитку системного та логічного мислення, критичного аналізу. Тому організація екологічних стежок – це перспективна форма природоохоронної освіти і виховання.

Екологічна стежка – унікальна форма не лише природоохоронної пропаганди, але і поєднаного з нею відпочинку. Вона повинна бути легко доступною в будь-яку пору року, не протяжною, за науковою спрямованістю найрізноманітнішою – зоологічною, ботанічною, географічною, ландшафтно-екологічною.

Типи екологічних стежок: наукові, навчальні, рекреаційні, лікувально-оздоровчі, комплексні.

Основні призначення стежок – оздоровлення, рекреація, просвіта, навчання і виховання.

Екологічна стежка створюється в мікрорайонах загальноосвітніх шкіл, районних, міських та обласних станцій юних натуралістів і туристів, на навчальних базах вузів, заповідних територіях за погодженням з органами місцевої влади.

Вивчення довкілля реалізується в процесі занять та позакласної натуралістичної роботи. Ці форми роботи пов'язані з основами біологічної науки і передбачають навчальні літні завдання. Ці завдання охоплюють такі питання, як будова органів рослин, розмноження, взаємозв'язок рослин з факторами живої та неживої природи, охорони рослин, поняття про таксономічні одиниці та інше.

Фахівців у галузі екології та охорони навколишнього середовища готують 103 вищі заклади освіти України. Вони забезпечують здебільшого прикладні напрями екології, з урахуванням специфіки галузей виробництва (гідроекологія, метеорологія, агроекологія, промислова екологія, лісоінженерія, моніторинг навколишнього середовища, радіоекологія тощо).

Учителів-екологів відповідно до ліцензій в Україні готують лише два вищі заклади освіти (екологів-хіміків – Чернігівський педагогічний університет, екологів-біологів – Мелітопольський педагогічний університет) з незначною кількістю набору абітурієнтів (близько 50 осіб), що ніяк не задовольняє потреби в цих спеціалістах. У провідних ВНЗ України розпочато підготовку магістрів з екології [279].

Серйозною проблемою є працевлаштування бакалаврів, спеціалістів і, особливо, магістрів, на яких практично немає державного замовлення.

Нині в Україні майже щороку захищають кілька кандидатських і докторських дисертацій з галузевих екологічних проблем та з проблем екологічної освіти і виховання, проте й досі не засновано кваліфікаційної вченої ради з даної проблеми.

Отже, екологічна освіта, незважаючи на її актуальність і важливість у вирішенні проблем екологічної безпеки, ще не стала пріоритетом у державній політиці і переживає кризовий період.

І це, нажаль, не єдина проблема, з якою зіштовхується екологічна освіта в Україні.

В Україні розроблена низка документів, які регламентують екологічну освіту і просвітництво, в яких прописана стратегія формування екологічної культури члена суспільства та шляхи її розповсюдження.

Але проблеми, які відчуваються Україною у процесі реалізації цих програм неодноразово ставали об'єктом обговорення як на внутрішньо українських конференціях, так і на міжнародному рівні.

Так, на 6 Конференції Міністрів «Довкілля для Європи», яка проходила у м. Белград (Республіка Сербія) 10. 2007 р. вчені обговорювали проблеми освіти в інтересах стійкого розвитку [279].

На цій конференції було визначено, що до невирішених питань реалізації Стратегії (яка була прийнята в березні 2005 р. спільним рішенням

Міністрів охорони навколишнього середовища і Міністрів утворення ряду країн) в Україні можна віднести:

1) слабку міжсекторальну взаємодію між структурами Міністерства освіти і науки і Міністерства охорони навколишнього природного середовища як на центральному, так і на регіональному рівнях;

2) невключення проблем ЗСР (забезпечення сталого розвитку) у число пріоритетних задач реформування системи утворення;

3) відсутність національних програм в області утворення для стійкого розвитку;

4) відсутність на державному рівні фінансування:

- підвищення кваліфікації викладачів середньої і вищої школи в області СР і ЗСР;
- видання учбово-методичної літератури в області ЗСР;
- наукових досліджень в області ЗСР;

5) відсутність системи ліквідації екологічної «неграмотності» населення, широкого залучення громадян до рішення екологічних проблем на локальному і регіональному рівнях. У тому числі:

- незначна участь засобів масової інформації в екологічному вихованні і забезпеченні інформованості населення;
- низьке охоплення Інтернетом населення, особливо в сільських районах, що не дає можливість використовувати Інтернет як засіб масового електронного навчання й інформування населення;
- практична відсутність науково-популярної літератури з проблем екології, охорони навколишнього середовища на регіональному рівні.

Нині, як стверджують фахівці, основне навантаження з екологічної освіти поки що лягає на біологію, географію, природознавство, хімію, та й то як додаток до спеціальних дисциплін. Крім того, екологічні знання подаються відособлено від інших, недостатньо використовуються міжпредметні зв’язки. На перепідготовку вчителів, які викладають дисципліни екологічного циклу відводиться недостатньо часу. Так, наприклад, в Інституті підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів у Криму на курсову перепідготовку по проблемах екології вчителів біології та географії відводилося усього 20 годин. Такою є ситуація і в школі, і у вузах.

Система екологічної освіти в Україні продовжує бути фрагментарною, некоординованою, неефективною. Це спричинене:

- багаторічним пануванням споживацького ставлення до природи;
- незнанням і руйнуванням народних традицій раціонального природокористування;
- недооцінкою екологічних знань у національній системі загальної освіти;
- відсутністю необхідної законодавчої бази;
- недостатньою відповідальністю виконавчих структур у галузі освіти і науки;
- відсутністю контролю за виконанням ухвалених рішень;

- слабким матеріально-технічним і методичним забезпеченням навчально-виховного процесу;
- вкрай недосконалою системою навчання і перепідготовки кадрів;
- відсутністю державної підтримки діяльності громадських формувань, молодіжних і дитячих організацій, інших структур, які опікуються екологічною просвітою.

В останні роки ситуація погіршилася й через руйнування системи перепідготовки вчителів екології в обласних інститутах післядипломної освіти вчителів (курси перепідготовки набули нерегулярного, необов' язкового характеру), через скорочення годин на курси «за вибором», збільшення педагогічного навантаження на вчителів, вилучення предмета «Екологія» з шкільних програм.

Недостатній і незадовільний в Україні стан інформування населення з питань захисту довкілля та раціонального природокористування. Зокрема, відсутні періодичні екологічні видання національного рівня, регулярні екологічні теле- і радіопрограми, спрямовані на інформування найширших верств населення.

Немає системи атестації керівників виконавчої влади національного і місцевого рівнів, керівників підприємств, установ і організацій щодо знання і впровадження положень Оргуської конвенції і взагалі екологічних знань.

В інформаційному просторі України впроваджуються програми та реклама, які пропагують аморальність, людиноненависництво, насилля, тютюнокуріння, алкоголізм і негативно впливають на психологічний стан, психічне і фізичне здоров'я населення України, особливо молоді.

На законодавчому рівні не створено умов доступу до екологічної інформації, не впроваджено механізми її надання.

Дефіцит чи неякісність інформування призводять до руйнування об'єктів природи, забруднення водних джерел, нерідко є причиною багатьох екологічних злочинів.

На державному рівні стан інформування населення залишається незадовільним не лише через недостатню кількість теле- і радіопрограм з екологічної освіти для дітей та молоді, але і через відсутність бажання інформувати громадськість про екологічно важливі рішення, що ухвалюються в державі.

Екологічну інформацію від ЗМІ суспільство одержує переважно у вигляді випадкових повідомлень про екологічні катастрофи, аварії, стихійні лиха.

Внаслідок цього навіть студенти, які вивчають екологічно орієнтовані дисципліни, характеризуючи принципи нового екологічного мислення, виходять із застарілих стереотипів про другорядність екологічних проблем на сучасному етапі розвитку українського суспільства; інші вважають, що природні багатства України невичерпні і це звільняє нас від обов'язку піклуватися про їх раціональне використання; що, володіючи значними природними багатствами, ми можемо розширити продаж на світовому ринку сировини, паливно-енергетичних ресурсів; що наша територія досить значна,

і несприятлива екологічна обстановка в якихось регіонах не дає підстав серйозно турбуватися про стан навколишнього середовища в цілому; що для розвитку економіки необхідно прискореними темпами, не рахуючись із витратами, залучати до виробництва нові природні ресурси і нарощувати їх використання.

Більшість студентів надто вузько розуміє сутність екологічної культури , зводячи її до екологічної освіченості, знання наукових засад природокористування або до екологічної освіти й екологічної свідомості. Рівень свідомого, відповідального ставлення до природи у них також є недостатнім. У більшості студентів не сформована система екологічних цінностей, стійких екологічних переконань, відповідна установка на екологічно правильну поведінку в навколишньому середовищі, готовність до конкретних дій. Виявлено значну розбіжність між широтою знань і глибиною їх засвоєння, оскільки вони не перейшли у переконання – основу належної екологічної свідомості. Значна частина студентів слабо орієнтується в питаннях природокористування, не розібралася в суті екологічних проблем, які України.

Та поряд з вищезазначеним помітною є зацікавленість питаннями охорони природи серед студентів. Багато з них вважає необхідним поглиблювати свої екологічні знання, але значно менше тих, хто систематично поповнює свої знання в зазначеній сфері.

Отже, серед чинників, які негативно впливають на результати навчально-виховного процесу з екологічної освіти, слід назвати такі:

- недостатність самих знань про механізми функціонування біосфери, щоб управляти ними, чітко уявляти всі наслідки застосування потужних засобів впливу на природу;
- недостатня кількість годин, що відводяться для предмета «Екологія» в навчальних планах соціально-гуманітарного циклу;
- питання екології викладаються не послідовно, матеріали підручників є надто поверховими, мають узагальнюючий характер.

Шляхами вирішення проблем, які виникли, за думкою вчених, мали б стати:

1. Реформування системи освіти України згідно з вимогами часу, значне підвищення ролі суспільства у формуванні національної системи освіти та в використання в основі цієї системи освіту в інтересах еколого-збалансованого розвитку.
2. Розробка та затвердження Національної Стратегії освіти в інтересах еколого-збалансованого розвитку.
3. Вдосконалення Концепції екологічної освіти України, адаптація її до Національної Стратегії освіти в інтересах еколого-збалансованого розвитку.
4. Забезпечення безперервності виконання розроблених стратегій, програм, взятих зобов’язань і задач у рамках національних планів і програм у галузі освіти в інтересах еколого-збалансованого розвитку.

5. Всебічне сприяння розвиткові соціального партнерства, спрямованого на підготовку і реалізацію освіти в інтересах еколого-збалансованого розвитку, і максимальному залученню громадянського суспільства в цей процес.

6. Посилення співпраці у галузі освіти в інтересах еколого-збалансованого розвитку між провідними громадськими природоохоронними організаціями України та між цими організаціями і МОНУ та Мінприроди України.

7. Звернення уваги Уряду України на гостру необхідність обов'язкового введення в програми ЗМІ еколого-виховних і еколого-освітянських аспектів, а також постійного висвітлення найважливіших екологічних проблем держави.

8. Розробка координаційних механізмів на регіональному і національному рівнях для активного залучення громадянського суспільства в процес реалізації освіти в інтересах еколого-збалансованого розвитку.

9. Введення представників провідних громадських природоохоронних організацій України до складу Науково-методичної комісії з екології МОНУ, а до обласних освітянських центрів – представників обласних громадських природоохоронних організацій.

10. Відновлення спеціальності «Прикладна екологія» у вищих навчальних закладах.

11. Введення до вступних екзаменів на природничі факультети вищих навчальних закладів України предмету «Основи екологічних знань».

12. Введення до шкільних програм, програм ПТУ, ліцеїв, коледжів і технікумів як одну з базових дисциплін предмету «Основи екологічних знань».

13. Гармонізація програми екологічних дисциплін ВНЗ України з програмами провідних європейських ВНЗ, що приєдналися до Болонського процесу.

14. Пріоритетним завданням Національної Комісії з питань реалізації Стратегії освіти в інтересах еколого-збалансованого розвитку необхідно вважати постійний зв'язок з європейськими структурами і структурами ООН, залученими до процесу Декади Організації Об'єднаних Націй з освіти в інтересах еколого-збалансованого розвитку.

Отже, головною проблемою сьогодення для української освітньої галузі можна визначити як неготовність до переходу на новий рівень надання та отримання знань, необхідних для реалізації програми сталого розвитку. Ця неготовність сформувалася внаслідок багатьох причин. І, в першу чергу, це – відставання в розвитку освітнього сектору, пов'язаного з викладанням дисциплін екологічного спрямування, відсутність необхідної кількості фахівців-освітян, які б викладали дисципліни у школах та вищих навчальних закладах, а також державного замовлення на фахівців з цієї спеціальності, низький рівень екологічної культури та загальнодержавної програми по поглибленню екологічних знань серед населення різного віку.

Отже, досліджується роль освіти як засобу підвищення екологічної свідомості різних верст населення, трансформації індивідуальних і суспільних цінностей, світоглядних орієнтирів тощо. Окреслено чотири підходи до формування парадигми екоосвіти.

Перший підхід полягає у визначені екоосвіти як складової загальноосвітнього процесу, а розроблення базової концепції екоосвіти та моделей її практичної реалізації здійснюється в контексті реформування царини освіти загалом на базі нової філософії освіти. Другий підхід обґрунтовує доцільність створення самостійної галузі освіти – екоосвіти – на основі спеціально розробленої методологічної платформи, яка дасть змогу сформулювати цілі й завдання екоосвіти, розробити її понятєво-категоріальний апарат, методичний і дидактичний інструментарій тощо. Цей підхід передбачає також експансію принципів екоосвіти в інші освітні галузі з метою їх екологізації. Третій підхід обстоює доцільність побудови низки відносно автономних освітніх парадигм, що спираються на різноманітні філософські, культурні й освітні традиції й зорієнтовані на конкретні цільові групи чи на розв’язання конкретних завдань (екоосвітній плюралізм). І, нарешті, відповідні моделі екоосвіти вибудовуються як важливий і невід’ємний компонент екологістських (екофілософських) концепцій, які претендують на роль дороговказу в подоланні екологічної та гуманітарної криз.

Для пошуку методологічних орієнтирів в оцінюванні екоосвітних парадигм важливого значення набуває філософія освіти, яка спонукає до запровадження «сучасних концепцій, що зумовлюють виникнення нових практичних моделей» (Дж. Д’юї). Під час розроблення парадигми екоосвіти перевагу надають підходам, зорієнтованим на неперервну, випереджувальну (Дж. Д’юї), проблемно-зорієнтовану (П. Фрейре), життєцентричну (Д. Орр) та гуманістичну (В. Сухомлинський) моделі освіти, порівняно з інструментальним (банківським) та інформаційним підходами.

Таким чином, можна констатувати той факт, що для досягнення необхідного рівня екологічної освіти, просвітництва та досягнення відповідно рівня екологічної культури в Україні треба прикласти ще дуже багато зусиль.

При наявності і законодавчої бази, і низки програмних документів, наприклад, Концепції екологічної освіти України, яка затверджена рішенням Колегії Міністерства освіти і науки України ще у 2001 році (протокол № 13/6 -19 від 20.12.2001 року), про втілення їх у життя говорити ще зарано.

Тому у документі «Національна екологічна політика України: оцінка і стратегія розвитку» було визначено:

Визнати корінням наявних проблем низький рівень екологічного виховання, просвіти та освіти. Вимагати від українських керівників усіх рівнів безумовного виконання вимог статті 7 Закону «Про охорону навколишнього природного середовища»: «Екологічні знання є обов’язковою кваліфікаційною вимогою для всіх посадових осіб, діяльність яких пов’язана з використанням природних ресурсів та впливає на стан навколишнього

природного середовища».

Змінити державну інформаційну політику, стимулюючи суспільний попит на екологічну інформацію та пропаганду здорового способу життя. Проблеми довкілля мають висвітлюватись у новинах та освітніх програмах засобів масової інформації, на Інтернет-сайтах державних установ повсякденно (як у випусках «EuroNews»). Інформація має бути об'єктивною та системною [279].

А це значить, що екологічна освіта, просвітництво, виховання та культура є важливими системними елементами екологічного потенціалу України, і від них залежить конкурентноспроможність та імідж країни у геополітичному просторі. Тому увага до цього сегменту освітньої підготовки потрібно приділяти максимальну увагу.

Концептуальним для поліпшення екологічної освіти в Україні є положення, яке дещо виходить за межі особливого аспекту навчального процесу і розглядається як найбільш адекватна основа для підвищення якості освіти загалом, вироблення нового способу життя.

Таким «новим способом життя» є свідоме сприйняття людством і кожною людиною зокрема ідей сталого (збалансованого) екологічно безпечного розвитку. В такому разі ставлення до природи фактично виступає різновидом ставлення сучасної людини до майбутнього людства.

Переорієнтація освіти на питання сталого розвитку тісно пов'язана також з проблемами екології і етики, формуванням цінностей, виробленням навичок і поведінки, сумісних зі сталим розвитком і метою забезпечення основ ефективної участі населення в процесі прийняття рішень.

Практичне втілення екологізації освіти повинно здійснюватися поетапно. Перший етап має включати, насамперед, фахову екологічну підготовку викладацького складу до впровадження наскрізної програми екологізації освіти у підготовці студентів. Другий етап повинен включати теоретико-методичну основу екологізації тих предметів, які мають безпосередній зв'язок зі сферою економіки і тих, які можуть здійснювати екологічну навчально-виховну підготовку учнів та студентів відповідно до завдань Болонського процесу. Наступний етап базуватиметься на науково-теоретичній та практичній основі міжнародного екологічного співробітництва. Для забезпечення належного (високого) рівня екологізації навчально-виховного процесу в Україні необхідно: підвищення кваліфікації викладачів у галузі екології; проведення тематичних семінарів з питань екологізації освіти; розширення співпраці у галузі екології з провідними університетами світу.

Екологізація освіти також передбачає реалізацію положень концепції безперервної багаторівневої освіти. Зокрема, М. Каліннікова розглядає екологічну освіту як підсистему загальної системи безперервної освіти, підкреслюючи, що екологізація освіти не є механічним додаванням до загальної освіти, воно має бути органічною частиною системи освіти в цілому. Це вихідне методологічне положення має конструктивний характер, оскільки відкриває можливість використання системного підходу при аналізі

як «внутрішніх» проблем екологічної освіти, так і його взаємозв'язків з різними рівнями освіти. В результаті, безперервна екологічна освіта з'являється як цілісний системний об'єкт, що має багаторівневу ієрархічну структуру, яка включає тих, що навчають, і тих, хто навчається; цілі і завдання навчання, виховання і розвитку; засоби і організаційні форми учбово-виховного процесу; апарат управління; зміст загальної і зміст професійної освіти [170].

Незважаючи на визнання важливості екологізації освіти, широке обговорення даної проблематики, значну кількість теоретичних, методичних та практичних розробок в даній галузі, сучасний етап розвитку екологічної освіти в Україні все ще характеризується наявністю низки протиріч. Зокрема, вельми актуальною залишається проблема введення курсу екології в систему підготовки кадрів вищої кваліфікації.

Ми вважаємо за необхідне в сучасних умовах складної екологічної ситуації обов'язкове спрямування екологічної освіти на рівні професійної школи на підготовку фахівців до практичного вирішення питань, пов'язаних з необхідністю підтримки прийнятної для життя якості природного середовища. У програмах такої підготовки разом методиками, що розвивають у майбутніх фахівців творче і масштабне мислення, повинна передбачатися необхідність вивчення екологічно обґрунтованих принципів господарювання, екологічно раціональних методів розробки технологій, вироблення методів екологічного контролю тощо.

Екологізація освіти не обмежується лише розробкою та введенням спеціалізованих курсів та навчальних дисциплін з екологічної тематики. Іншим важливим аспектом даної проблеми є наповнення екологічним змістом дисциплін природничого та гуманітарного профілю. Так, Г. Білявський та В. Боголюбов наполягають на тому, що основні концептуальні положення екологічної освіти полягають у логічно-послідовному насиченні навчальних програм різних рівнів освіти. При цьому з метою підвищення ефективності розвитку екологічної освіти варто відновити єдиний освітній простір, який би тісно об'єднав досвід та можливості вчених та педагогів природничої, технічної і гуманітарної сфер [41].

Еколого-гуманітарний блок підготовки вчителів передбачає підвищення його ерудиції в області екологічно орієнтованої художньої літератури, творчості письменників-натуралістів; мистецтвознавчих питань, що розглядають розкриття теми природи в літературі, музиці, візуальному мистецтві. Важливе місце займає підготовка вчителя до проведення естетичного аналізу природних об'єктів і етичного осмислення їх вітальних проявів, а також до розуміння етики взаємин людини зі світом природи.

Натуралістичний блок підготовки педагогів передбачає формування практичних умінь і навиків взаємодії з природними об'єктами як в природному середовищі, так і в умовах інтер'єрного утримання рослин і тварин, а також в антропогенному середовищі.

Психолого-педагогічний блок підготовки передбачає як загальну психолого-педагогічну підготовку (загальна, вікова і педагогічна психологія,

теорія і історія педагогіки), так і спеціальну (екологічна психологія і екологічна педагогіка). Зокрема, екологічна педагогіка озброює вчителів уявленням про сутність екологічної особистості, принципах, методах і прийомах її формування.

Нарешті, методичний блок передбачає різнобічну методичну і технологічну підготовку вчителя, дає йому комплекс педагогічних умінь, що дозволяють ефективно здійснювати процес екологічної освіти.

Отже, розуміння екологічної освіти тільки як частини викладання біологічно-географічних дисциплін застаріло. Екологічна освіта у багатьох розвинутих країнах світу розуміється нині як освіта в галузі навколишнього середовища, освіта для сталого розвитку.

З цією ідеєю мету екологічної освіти можна розглядати як формування екологічної культури окремих осіб та суспільства загалом, екологічного мислення і свідомості, що ґрунтуються на ставленні до природи як унікальної , універсальної цінності. Отже, не вивчення екології як наукової дисципліни, не механічне насичення змісту освіти екологічними відомостями й фактами, а виховання ціннісного ставлення до природи є головним завданням екологічної освіти.

Так необхідна для України переорієнтація освіти на питання сталого розвитку тісно пов’язана з проблемами екології і етики, формуванням цінностей, виробленням навичок і поведінки, сумісних зі сталим розвитком і метою забезпечення основ ефективної участі населення в процесі прийняття рішень.

Отже, розуміння екологічної освіти як частини викладання біологічно-географічних дисциплін застаріло. Екологічна освіта розуміється нині як освіта в галузі навколишнього середовища, збереження екологічних ресурсів, освіта для сталого розвитку.

Саме освіта має стати початковим елементом трансформації суспільства до сталого розвитку, який буде забезпечувати потреби людства у можливостях перетворювати свою уяву про сталий розвиток на реальність. Вона не тільки повинна надавати наукові та технічні знання, а й забезпечувати відповідну мотивацію, служити поясненням й здійснювати соціальну підтримку для формування навичок та їх використання. Ключовим завданням освіти у XXI ст. є розвиток мислення, орієнтованого на стале майбутнє.

А це дає можливість сподіватися на те, що Україна зможе розраховувати на рівну з іншими країна європростору участь у різноманітних міжнародних програмах та вступ до Євросоюзу.

РОЗДІЛ 6
ПРАКСЕОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВПРОВАДЖЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПАРАДИГМИ КУЛЬТУРИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Визначивши екологічну парадигму як систему знання щодо екобезпечного розвитку локального суспільства, як і цивілізації загалом, слід підкреслити, що її дієвість забезпечують люди – прості трудівники й керівники відповідних виробництв, установ чи організацій. Мова йде не тільки про дотримання екологічних стандартів, екологічних норм, екологічного законодавства, але й про громадянські ініціативи щодо впровадження екологічної парадигми в реальний життєвий процес.

Саме екологічні громадські організації першими сповіщають суспільство про ризики й небезпеки безвідповідальної господарської політики уряду, яка наразі ставить на меті економічний розвиток будь-якою ціною. Вони постійно вимагають від уряду проведення експертизи екологічних наслідків тих чи тих урядових рішень та пропонують альтернативні варіанти господарювання, що не знищують природне середовище [102, с. 30]. Наявність ефективної мережі громадських структур стає за сучасних умов однією з умов забезпечення національної безпеки. Відповідно до Закону України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 р. громадяни України, об’єднання громадян є суб’єктами забезпечення національної безпеки; розвиток громадянського суспільства, його демократичних інститутів визнано пріоритетним напрямом реалізації національних інтересів України [326, с. 19].

Несприятлива екологічна ситуація в країні та неспроможність органів державної влади владнати цю проблему актуалізували розвиток організацій екологічного спрямування. Основною метою їх діяльності є боротьба за чисте навколишнє середовище, за рівні можливості у доступі до природних ресурсів, технічну реорганізацію світу тощо. Процес діяльності зелених організацій в країні був досить тривалим. Враховуючи недосконалість екологічної політики держави, яка фактично залежить не від потреб громадян , а від можливостей бюджету, діяльність екологічних організацій сприяє розумінню населенням важливості екологічних питань та необхідності їхнього вирішення [408, с. 148].

В середині минулого століття в багатьох європейських та інших країнах світу в екологічній сфері активно заявили про себе рух «зелених» та багато екологічних об’єднань. Останнім часом активізація екологічних громадських ініціатив в Україні виявилася у численних протестних акціях, спрямованих проти будівництва сховища відпрацьованих ядерних матеріалів у Чорнобильській зоні [201, с. 47] Українське екологічне співтовариство дедалі більше починає відігравати роль сили, з якою потрібно рахуватися. Тому необхідно проаналізувати рух «зелених» у європейському просторі і в Україні, його ініціативи й значення.

Фундаментальна основа екологічного руху на Заході сформувалася на початку 1950-х років. Нащадок російських революціонерів Мюррей Букчин став ідеологом радикального екологічного руху, написавши ряд праць за цією тематикою. А після видання книги Р. Карсонс «Безмовна весна» почався відлік всього екологічного руху. Екологічний рух у Західній Європі й Північній Америці вийшов з масових соціальних протестів 1960-х років. І це заклало базу для розвитку екологічного руху через десятиліття. У березні 1972 року на зборах громадськості в м. Хобарт (Австралія) була сформована перша екологічна партія у світі (Об'єднана тасманська група). Приблизно в цей же час в Канаді була сформована «Мала партія» екологічного спрямування. У травні 1972 р. збори в Університеті Вікторії у Веллінгтоні (Нова Зеландія) створили загальнонаціональну «Партію цінностей» [401, с. 4].

Все це було обумовлено тим, що результатом післявоєнного економічного буму в західних країнах стало не лише виникнення суспільства загального добробуту, але і поява екологічних проблем небаченої раніше гостроти і масштабу. Вже тоді екологічні наслідки бурхливого промислового розвитку сталі очевидні й відчутні для населення. У ті ж роки виникають різноманітні соціальні рухи (жіночі, антивоєнні, правозахисні тощо), як наслідок невдоволення існуючим порядком. Разом з іншими соціальними рухами виникає і екологічний рух, який складався з безлічі різних груп і течій, був центром розвитку самоорганізації людей на різних рівнях [3, с. 69].

Дуже скоро стало зрозуміло, що проблеми охорони середовища і запобігання екологічній кризі нерозв'язні виключно технічними засобами. Наявність жорстких обмежень економічного зростання у середовищі змусила поставити під сумнів безумовність науково-технічного прогресу, принцип антропоцентризму, що є основою західного світогляду і задуматися про те, чи може людина далі існувати в якості вінця творінь або повинен зайняти місце серед інших біологічних видів. Так само було необхідно знайти вирішення низки інших запитань: чи зв'язано прогресуюче руйнування середовища з соціальними цінностями і настановами; чи обумовлено воно продуктивними силами, виробничими стосунками або суспільною системою в цілому тощо.

Проте головним зрушенням було перетворення руху охорони природи в інвайронментальний, тобто такий, що переймається станом всього місця існування, як природного, так і соціального. Заполітизовування руху – одна з ознак його перетворення в інвайронментальний. При цьому заполітизовування не зводиться до боротьби за владу, а полягає у виборі різних стратегій охорони і поліпшення місця існування. Звідси політичний радикалізм тієї або іншої екогрупи визначається не стільки потужністю протестних акцій або прямих дій, скільки мірою її прихильності новій екологічній парадигмі, яка передбачає корінну перебудову всієї суспільної системи [473]. До того як була сформульована нова екологічна парадигма, екологічному руху потрібно було пройти декілька етапів, які можна коротко охарактеризувати.

Перший етап – пошук альтернативних доріг розвитку суспільства у 1960-е-1970-е роки. Першою, як вже було зазначено, була книга Р. Карсонс «Тиха весна» про дію на природу тотальної хімізації. Вона мала величезний резонанс в суспільстві і була маніфестом екологічного руху, що зароджується . Другий і, мабуть, найважливішою віхою стала доповідь Римському клубу «Межі зростання» [388, с. 233]. Наступний етап – формування концепції глибинної екології: вперше її ідеї сформульовані в 1972 р. в лекції норвезького філософа Арне Наєсса. Вона не піднімає питання техніки і технології, продуктивних сил або виробничих стосунків, фокусуючись на необхідності внутрішніх змін в людині, його системі цінностей і відношенні до природи; передбачає повну відмову від антропоцентризму і заміну його біоцентризмом [3, с. 70].

Далі розгляд екологічних рухів відбувався не тільки з позиції їх впливу на політичні події, а й перш за все, з аксіологічної точки зору, як сили, що змінює систему цінностей людей. Вивчення екологічних рухів як носіїв системи цінностей дозволили сформулювати Нову екологічну парадигму. Вона не містить конкретних механізмів переходу до нового суспільства і не визначає характеру його політичної і економічної системи, але вона дозволяє виявити ключові соціально-культурні установки суспільства по відношенню до основних аспектів свого функціонування – промислового зростання, прогресу, політики, взаємозв'язкам людини з природою і так далі

Про екологічну кризу і способи виходу з нього починають говорити і політики, ці питання входять до порядку денного діяльності держави. У 1987 р. Всесвітня комісія з охорони середовища і розвитку, очолювана прем' єр-міністром Норвегії Г. Брунтланд опублікувала доповідь «Наше спільне майбутнє», в якому проголошувалися ідеї стійкого розвитку, і з того часу вони стали основою екологічної політики розвинених країн Заходу [3, с. 71].

Все більше людей залучаються до екологічних рухів. Так, якщо на початку 70-х років відомо 2500 екологічних рухів, що заявили про себе, то через десять років їх налічувалося вже 15 тисяч, а ще через десять років майже 20 тисяч. Про масштаби екологічного руху в світі свідчать і такі дані: в Італії біля мільйона членів екологічних організацій, в Федеративній республіці Німеччини – до 3 мільйонів членів різноманітних товариств і об'єднань – рухи зелених, у Великобританії – 5 мільйонів учасників руху зелених. Міжнародні організації «Грінпіс», «Екофорум за мир», «Центр за нашу загальну справу» відрізняються глибоким і принциповим підходом до екологічної діяльності, розповсюдження екологічних знань. Різноманітні екологічні товариства, об'єднання, організації і рухи проявляють дедалі більший тиск на вирішення урядами держав Заходу і Сходу екологічних проблем. Народи активно виступають проти ядерної зброї, ядерної енергетики, за поліпшення якості міського середовища, беруть участь в екологічному вихованні та освіті, інформуванні населення тощо [314, с. 524].

Екологічні партії поступово виростали знизу, від рівнів кварталів до муніципальних, а потім екорегіональних і еконаціональних рівнів. Установчий з'їзд європейських зелених партій і рухів, що відбувся у лютому

2004 р. у Римі, привів до створення першої в Європі великої транснаціональної партії. Колективними членами нової партії стали представники 32 країн – 25 країн розширеного Євросоюзу, а також ряду держав, що не входять у цю найбільшу континентальну організацію, таких як Україна, Румунія й Грузія. Через розходження в національних виборчих законах новостворена партія поки що не висуває власних кандидатів, але надає підтримку своїм партіям-засновницям у відповідних країнах. Основні вимоги нової загальноєвропейської партії – відмова від ядерної енергетики, радикальна зміна ставлення до існуючої транспортної системи в Європі, утвердження на континенті нових соціальних та екологічних стандартів [3, с. 73].

На сьогоднішній день зелені політичні партії продовжують грати ваговиту роль на політичній арені багатьох європейських країн. Безумовно, в Європейській партії зелених так чи інакше представлені всі країни Євросоюзу, але флагманами є дві країни – Німеччина і Австрія. Саме у цих країнах Зелений рух користується найбільшою, в порівнянні з іншими країнами, популярністю. Зелений рух Німеччини, який «де факто» є піонером серед країн Європи і з виникненням якого зв'язують появу Зеленої політичної доктрини в цілому, виник на хвилі протестних лівих настроїв у ФРН [440, с. 5]. Саме у Зеленому русі Німеччини були сформовані чотири складових політики партії, які поступово були прийняті майже всіма європейськими партіями Зелених, а нині є ознаками майже всіх зелених рухів в світі. Ці принципи:

1. Екологія.
2. Соціальна справедливість.
3. Низова демократія (репрезентація інтересів всіх членів соціуму, незалежно від положення).
4. Ненасильство.

Іншою країною-флагманом європейського зеленого руху є Австрія. Зелені Австрії традиційно користуються популярністю в країні. Серед інших країн Європи, де зелені грали або грають значну роль слід зазначити Францію, Ірландію, Португалію і Бельгію.

Історія політичного екологічного руху на Україні бере свій початок з неформальної громадської ініціативи середини 1980-х, тобто фактично з моменту перебудови. Вже у червні 1989 р. в Україні діяло понад 47 тисяч неформальних самодіяльних об'єднань, з яких 1946 позиціонували себе як екологічні (серед них найбільшим було екологічне громадське об'єднання «Зелений світ», котре виникло у грудні 1987 р. як реакція на ситуацію довкола чорнобильської трагедії). Специфікою організацій цього спектра була не лише суспільна активність, а й усвідомлення необхідності запровадження політичних механізмів впливу задля досягнення своїх цілей, зміни ситуації на краще [401, с. 4].

Наприкінці 80-х та на початку 90-х рр. особливу роль у формуванні нового екологічного світогляду, який мав би лягти в основу стратегії екобезпечного розвитку, відігравала громадська думка українців, особливо

позиція харизматичних людей, видатних діячів літератури, мистецтва, культури, освіти. «Ми пам'ятаємо, що наміри збудувати чергові атомні станції в Чигирині, на Кримському півострові, розширити вже на той час існуючі станції були призупинені саме завдяки позиції громадськості, і, зокрема, таких видатних лідерів нації, як Борис Олійник, Іван Драч, особливо патріарха української культури, письменника і громадського діяча Олеся Гончара [330, с. 215]».

Починаючи з кінця 80-х і особливо середини 90-х рр. XX ст. екологічні недержавні організації створювали новий образ екологічного громадського руху в Україні. Історія становлення та розвитку екологічних неурядових організацій – невід'ємна частина усього екологічного руху в Україні. Значна частина екологічних НУО виникла як реакція на Чорнобильську катастрофу, деякі з яких є сьогодні провідними екологічними НУО України. Іншим важливим чинником, що сприяв виникненню екологічних НУО, був процес демократизації суспільства та держави в цілому. Із 80-х рр. почали виникати громадські організації у сфері захисту прав людини, прав дітей, вивчення становища жінки у суспільстві, різні благодійні фонди. Зрозуміло, що екологічна «ніша» суспільного життя не залишилась поза увагою. На цьому ґрунті виникла ціла низка організацій, які можна умовно поділити на дві групи: перша – невеликі групи активістів, що спрямовували свої зусилля на вирішення нагальних місцевих чи регіональних проблем та друга – організації, діяльність яких була спрямована на реформу державної влади, хоч вони і обмежували себе екологічними питаннями [12].

Суттєвим кроком розвитку українських екологічних організацій було приєднання світових досягнень екологічного руху. У свідомості громадян України та усіх землян закарбувалось лихо XX століття – аварія на Чорнобильській атомній електростанції. Відповідальність за несвоєчасне інформування населення про аварію, її масштаби та ймовірні наслідки для майбутніх поколінь досі лежить на особах, що приймали державні рішення в рамках колишніх Радянського Союзу та Радянської України. Хмара від вибуху на атомній електростанції створила в Україні не тільки зону радіоактивного опромінювання, а й зону інформаційної темряви. Саме тому громадяни України, її екологічна еліта по-особливому сприймають базові екологічні права людини, що закріплені Оргуською конвенцією «Про доступ до інформації, участь громадськості у процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля [177, с. 7]». Відкритість екологічної інформації стало важливим кроком розвитку екологічної свідомості українського населення.

За підрахунками відомого українського соціолога О. Стегнія [384, с. 9], в Україні неурядові екологічні організації хронологічно виникали наступним чином: до 1985 р. включно вони становили 6% від сучасної загальної кількості, в 1986-90 рр. створено 35 % неурядових екологічних організацій, а після 1991 р. – 59 %. Якщо говорити про перший період, то мова йде про такі організації, як Українське товариство охорони природи, Студентський рух дружин охорони природи, Товариство мисливців, Товариство рибалок, які за

статутом формально себе відносили до природоохоронних організацій. Колосальним поштовхом для виникнення великої мережі неурядових екологічних організацій став вибух на Чорнобильській атомній електростанції, тому і період 1986-1991 рр. був у цьому контексті «вибуховим». Цьому сприяло також і певне послаблення тисків тоталітарної держави, так звана епоха перебудови, яка не піддавала прямій кримінальній карі активність громадян в екологічній сфері.

У 1988 році в Києві відбувся перший великий санкціонований мітинг, який мав виключно екологічну спрямованість і був організований низкою організацій: «Спадщиною», «Громадою», екологічними об'єднаннями «Зелений світ», «Ноосферою», «Зеленим милосердям», «Небайдужими». На міжреспубліканській конференції асоціації «Зелений світ» 25 – 26 квітня 1989 р. було рекомендовано українській (тоді ще радянській) владі припинити будівництво та експлуатацію атомних станцій, розсекретити та зробити доступною кожному громадянину інформацію про наслідки катастрофи на ЧАЕС та щодо реальної екологічної ситуації в Україні. Ідея створення екологічної партії виникла у жовтні 1989 року на установчому з'їзді Української екологічної асоціації «Зелений світ». У той час рейтинг зелених в Україні був дуже високим, бо, на відміну від інших, тоді зелені ще могли робити конкретні справи [401, с. 4].

Чи не найзначнішою подією стало створення Української екологічної асоціації «Зелений світ», яка у жовтні 1989 р. провела свій перший з'їзд, а через рік на її основі сформувалася Партія Зелених України (перший голова Юрій Щербак), яка активно включилась у політичну боротьбу. Починаючи з 1991 р., в умах незалежної України, громадський ініціативний рух набув дійсно загальнонаціонального масштабу. Про точну кількість зареєстрованих об'єднань нині важко говорити, оскільки постійно, майже щомісяця, низка об'єднань припиняє своє існування, а натомість виникають інші. Чимало неурядових екологічних організацій існують незареєстрованими. Вони діють ситуативне, скажімо на період якоїсь масової акції, наприклад очищення берегів річок, насадження дерев і т.п. Важливим було налагодження тісної співпраці неурядових і колишніх громадських організацій з державними структурами, зокрема у 1996 р. при Мінекоресурсах України почала працювати Громадська рада неурядових екологічних організацій. До основних учасників складу цієї ради належать: Всеукраїнська екологічна ліга , Національний екологічний центр України, Всеукраїнський благодійний фонд «Паросток», Всеукраїнський екологічний благодійний фонд 2 Еко-ХХІ століття», УкрЮНЕПком (Всеукраїнський комітет підтримки програми ООН з навколишнього середовища), Всеукраїнська екологічна організація «Мама-86», Всеукраїнська дитяча спілка «Екологічна варта», Українська екологічна асоціація «Зелений світ», декілька фахових об'єднань, зокрема Ботанічне товариство, Географічне товариство, Товариство охорони природи, Товариство охорони птахів, Товариство стійкого розвитку та деякі інші. Це створило нові можливості для координації зусиль органів влади та громадського руху, особливо це стосується питань, які вимагають швидкого

реагування і прийняття рішень на вищому рівні державного управління [330, с. 217].

Таким чином, все розмаїття екологічних організацій потребує класифікації та упорядкування. О. Стегній за якісним складом членів організацій та характером їх основної діяльності виділяє вісім базових типів неурядових екологічних організацій: 1) масові організації уніфікованої екологічної діяльності («Зелений світ», «Республіканське товариство охорони природи» та ін.); 2) масові організації профільованої екологічної діяльності («Мама-86», «Союз рятування від Чорнобиля», «Комітет рятування Дніпра» тощо); 3) об'єднання професійних екологів; 4) інформаційні центри, агенції і редакції екологічного профілю; 5) громадські колишні організації, які працюють з дітьми (Всеукраїнський благодійний фонд «Паросток»); 6) туристичні групи, які мають екологічні проекти («Екотуризм»); 7) громадські природоохоронні інспекції та дружини охорони природи; 8) організації нової хвилі, соціальний захист і споживання гуманітарної допомоги під екологічним прапором [384, с. 25].

Крім того, багато українських неурядових екологічних організацій є колективними членами міжнародних природоохоронних органів, таких як: BlackSea Ntework, Birdlife International, CEE Bankwatch Network, IUCN, WWF (фонд збереження дикої природи) тощо [408, с. 151]. На жаль, можливості українських організації у співпраці з такими організаціями обмежено внаслідок недосконалості українського законодавства.

Слід зазначити, що українські та закордонні екологічні організації мають різні умови діяльності [102, с. 32]. Так, ефективність екологічних неурядових організацій країн Західної Європи вимірюється насамперед рівнем реальної підтримки населення. Наприклад, у Нідерландах 10% населення є членами різних екоНУО. Здебільшого це пасивна підтримка у вигляді благодійних внесків та передплати на друковані видання. Загальна кількість активних членів у 10 разів менша за загальну. Для сучасної України масове членство в громадських організаціях, зокрема й в екологічних, не характерне

Схожість даних рухів на Сході і Заході лежить в спільності їх цінностей і цілей. На відміну від інших соціальних суб'єктів колективної дії, промовців за економічні і політичні реформи, головною метою екологічних рухів є збереження «світу життя», невід'ємна частина якого – міське середовище. Відповідно, їх вимоги адресуються не лише «в зовні», до соціальних інститутів суспільства, але перш за все до самих собі і своєму безпосередньому оточенню. Екологічні цінності зовсім не зводяться до завдань охорони природи і збереження ресурсів. У соціологічній літературі йдеться про «екологічну парадигму», що є системою принципів, що стосуються ключових проблем суспільного розвитку: стосунків людини з природою і собі подібними, її поглядів на роль економіки і технологічного розвитку, принципів соціальної організації суспільства і його політичного життя [472, с. 36].

Ще однією суттєвою відмінністю в діяльності українських та західних екоНУО є досягнення різних тактичних цілей. На Заході головною метою «зелених» є ухвалення національними чи місцевими органами влади правових актів, спрямованих на захист довкілля (наприклад, затвердження нової безпечної політики поводження з хімікатами, заборона використовувати певний токсичний матеріал у будівництві, переведення певної території під заповідний фонд тощо). «Зеленим» нелегко даються такі акти, боротьба за них може тривати роками і не завжди є успішною. Однак після ухвалення таких документів державний апарат вправно виконує свої функції (створюється нова система обліку та контролю за обігом хімічних речовин, токсичний матеріал вилучається і не використовується, заповідник функціонує). В Україні ж природозахисникам, окрім подібної роботи, ще більше зусиль доводиться докладати, аби примусити державний апарат виконувати його ж рішення, бо ухвалюються вони зазвичай лише формально, без реального бажання їх виконувати та без належного нормативно-організаційного забезпечення [102, с. 30].

Для класифікації екологічних груп (тобто партій, громадських об'єднань та рухів) можна скористатися також результатами роботи Вутона [176]. Він виділяє три групи – економічні, професійні та культурні і три оперативні рівні дій зацікавлених груп. Усі вони поділяються на три категорії: місцеві, регіональні і національні та групи вищого рівня. Згідно з даною класифікацією, для України можуть бути вказані: об'єднання людей, що проживають у даній місцевості, – локальний рівень; галузеві профспілки або їхні об'єднання – регіональний національний (середній) рівень; профспілки України – вищий рівень.

Наймасовішими громадськими організаціями вищого рівня є Українське товариство природи, Українська екологічна асоціація «Зелений світ», Всеукраїнська громадська організація «Чиста хвиля», Всеукраїнське товариство краєзнавців тощо. Неформальним лідером зеленого руху України є Партія Зелених України (ПЗУ). Основна мета ПЗУ – створення умов для становлення незалежності української держави шляхом сприяння перебудови економіки, впровадження в життя державних програм екологічної освіти, виховання та природокористування. В Україні активно діє відділення Міжнародної екологічної організації «Грінпіс».

Діяльність екологічного руху в Україні також обумовлена обставинами , пов'язаними із специфікою екологічного становища України. Зазвичай, коли мова йде про стан екологічної небезпеки в Україні по-перше згадують про Чорнобиль та ті наслідки, що вже не в змозі усунути жоден проект. Але проблема набагато глибше та системніше. Як визначає один із керівників екологічного руху України А.Толстоухов, аналізуючи головні причини кризових екологічних явищ в Україні, слід вказати і на деякі специфічні обставини. «Це – грубі помилки в розміщенні виробничих об'єктів; тяжіння до гігантоманії та концентрації виробничих об'єктів; велика ресурсозатратність економіки; ізольованість розгляду проблем розвитку виробництва і охорони природи; відсутність або погана робота очисних

споруд; відсутність екологічної (незалежної) експертизи; відомчість, необґрунтованість прийнятих рішень; недосконала бюрократично-командна система, недосконале законодавство; незадовільна матеріально-технічна база ; відсутність матеріальної зацікавленості і, нарешті, відсутність чіткої програми екологічного оздоровлення України, де були б визначені цілі і пріоритети нашої екологічної політики [402, с. 25]».

У нашій сучасній історії екологічні недержавні організації посідають особливе місце, бо екологічний рух є найдавнішим із соціальних рухів незалежної України, народженню яких дав поштовх Чорнобиль. Так, перша демократична Українська екологічна асоціація «Зелений світ» виникла ще у 1987 році. Ця надзвичайно потужна і впливова організація діяла по всій Україні, дала молодій державі першого міністра охорони навколишнього середовища і породила багато інших екоНУО, деякі з них активно діють і досі. Саме в «Зеленому світі» було сформульовано й на першому екологічному мітингу в жовтні 1988 року проголошено необхідність створення широкого громадського руху України – Народного Руху [102, с. 31].

Згідно закону України «Про об'єднання громадян», «об'єднанням громадян є добровільне громадянське формування, створене на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав і свобод [330 , с. 216]». Відповідно, об'єднання громадян екологічного спрямування згуртоване суто екологічними інтересами, тобто інтересами збереження, відтворення і розвитку природного довкілля. Структура громадських екологічних організацій не є уніфікованою і відображає волю і можливості громадян як в загальнонаціональних межах, так і на регіональних або місцевих рівнях. Тому в Україні існують громадські екологічні об'єднання всіх рівнів. Вони можуть мати як загальнонаціональний характер, так і об' єднувати подвижників екологічного руху в окремій школі, в окремому селі, місті, районі, інституті і т.п. Саме це засвідчує, з одного боку, масовість екологічного руху, а з іншого – його дійсно добровільний подвижницький характер.

Екологічним рухам властивий принципово інший характер людських взаємин: вони більш «горизонтальні», системно організовані і комунікативно рівноправні. Сьогодні багато екологічних питань перестали бути проблемами когось одного або окремої держави, поступово вони починають зачіпати міжнародні стосунки, впливати на архітектуру світового порядку. Тому в цілях підвищення ефективності своєї роботи екологічні рухи створюють міжорганізаційні структури, мережі комунікацій, об'єднуючі усередині себе різних акторів. Такими мережами є величезні міжнародні організації, як Greenpeace, Earth First, Friends of the Earth, World Wide Fund for Nature і ін. [118, с. 61].

Як вже було зазначено вище, ведучою політичною силою екологічного руху України є Партія зелених України, діяльність якої потребує особливого аналізу.

Як свідчить офіційний сайт Партії зелених України [63], ініціаторами створення партії – нової політичної сили ще в Радянській Україні – стала група активістів Всеукраїнського екологічній асоціації «Зелений світ» (асоціація була створена в 1987 році, що функціонує і сьогодні). 24 травня 1991 року Партія Зелених України була офіційно зареєстрована Міністерством юстиції України. За даними Секретаріату ПЗП, станом на 1 січня 2006 року зареєстровано 27 обласних організацій. Членами партії є 70 .065 людей. 9 жовтня 1992 року на III з'їзді ПЗП Главою Партії Зелених України вибрали Віталія Кононова. Зелені України першими в світі зазіхнули на пост глави держави. Вирішенням VII з'їзду ПЗП, що відбувся в травні 1999 року, лідер українських Зелених Віталій Кононов брав участь в президентських виборах як кандидат в Президенти України.

30 вересня 1990 р. в Києві відбувся установчий з'їзд Партії зелених України. Ініціаторами створення партії стала група активістів Української екологічної асоціації «Зелений світ». У січні 1994 року Партія зелених України стає повноправним членом Європейської федерації зелених партій. Під час виборів 1994 року ПЗУ, маючи найвищий рейтинг серед українських партій, не змогла провести в парламент жодного кандидата.

Першою політичною перемогою ПЗУ стали парламентські вибори 1998 року. На перших в Україні виборах за змішаною мажоритарно-пропорційною системою ПЗУ отримала 5,4% голосів, що дало партії 19 депутатських мандатів. Більшість аналітиків називають саме політичний бренд Партії зелених головною причиною успіху на виборах 1998-го. Станом на 2002 р. в Україні діяло лише 150 – 200 неурядових екологічних організацій із загальною чисельністю до п'яти тисяч активістів. За весь період незалежності кількість екологічних організацій зменшилася в 10 разів і з авангарду політичної сили вони перетворилися в її ар'єргард [401, с. 5].

Екологічна ситуація в Україні є кризовою. Значна частина водних об' єктів втратила природну чистоту, порушена їх здатність до самоочищення. У державі накопичено понад 35 млрд. тонн відходів, 17% її території зазнає підтоплення, понад 18% – вражено інтенсивною ерозією. За роки незалежності площа земель природно-заповідного фонду збільшилася вдвічі, але займає тільки 4,95% території країни, що значно менше за середній показник для Європи (15%). В Україні найвищий в Європі рівень розораності земель, споживання енергетичних ресурсів і води, вирубування лісів. Цей список можна довго продовжувати.

Водночас досвід незалежної України доводить, що саме громадські екологічні організації в умовах нестабільності влади, її неспроможності ефективно управляти охороною довкілля та природними ресурсами, відігравали та відіграють значну роль у вирішенні екологічних проблем. Підготовка та ухвалення нормативно-правових актів, розробка і прийняття Концепції Національної екологічної політики, інших стратегічних документів, захист і створення об'єктів природно-заповідного фонду, припинення екологічно небезпечної діяльності, яка шкодить здоров'ю, екологічна освіта та просвіта різних верств суспільства, скорочення

порушень екологічного законодавства – це не повний перелік результатів діяльності громадських екологічних організацій по всій території України [75].

Згідно з передвиборною програмою Партія зелених України виступає за узгодження екологічних та економічних чинників розвитку, віддаючи при цьому пріоритет екології. За екологічну та соціальну гармонію, захист екологічних прав громадянина, за інтегровану екологічну політику. Ставить перед собою завдання забезпечити екологічно збалансовані життєві потреби на основі невиснажливого використання природних ресурсів, оскільки це є єдино можливим способом гармонізації природного і штучного середовищ в ім'я сучасних та майбутніх поколінь, чинником якісних змін соціально-економічного та екологічного стану України. ПЗУ виступає за глибоку структурну перебудову економіки. Метою такої перебудови є досягнення стійкого балансу між навантаженням на довкілля і здатністю середовища до самовідновлення. Крім цього, програма ПЗУ передбачає, що надзавданням соціально-економічної та екологічної політики має бути формування засад екологічно стійкого, сталого розвитку [403, с. 5].

Крім політичної партії «Партія зелених України», до блоку, що безпосередньо займаються партії екологічною проблематикою належать партія екологічного порятунку «ЕКО + 25%», «Зелена планета», а також соціально-екологічна партія «Союз. Чорнобиль. Україна» [401, с. 5]. Слід зазначити, що окремі положення програми Партії зелених тотожні положенням програми «Еко+25%», але окремі вузькоспеціальні положення малозрозумілі пересічному громадянину. Тобто програма не має адресності, не спрямована на конкретну особу. Виборча програма партії екологічного порятунку «ЕКО + 25%» ґрунтується на наступних принципах: впровадження політики та екологічних технологій, спрямованих на захист середовища проживання громадян. А також на принципі екодемократії – усі громадяни мають право виражати свої погляди і можуть брати пряму участь у виробленні та прийнятті екологічних, економічних, соціальних і політичних рішень.

Керівництво партії «Зелена планета» позиціонує себе через призму тези , що потрапити до Верховної Ради є не метою, а засобом для створення і лобіювання у парламенті законів, спрямованих на забезпечення умов для екологічної безпеки, повноцінного фізичного й духовного розвитку людини, суспільно-політичного, демографічного, економічного здоров'я суспільства. Зараз передвиборна робота полягає в тому, щоб «перебудувати свідомість людей, аби навчити жити в гармонії та єдності з природою і, як наслідок, один з одним». А «якщо партія пройде до парламенту, то запропонує так званий «Кодекс здоров'я України», в якому пропонуватиме чисту землю, чисті продукти, чисту воду, чисту мову та чисту політику».

Соціально-екологічна партія «Союз. Чорнобиль. Україна». У рамках пункту передвиборної програми «Ні – екологічним катастрофам!» виступає за розробку екологічної моделі України «Сучасний стан і перспективи», створення механізмів обов'язкового виконання екологічного законодавства

України та жорстку систему відповідальності за його порушення. Має намір створити мережу регіональних центрів екологічної реабілітації, розробити та затвердити комплексну програму екологічної реабілітації зон, постраждалих від чорнобильської катастрофи. Одне із завдань – узяти під постійний громадський контроль будівництво об'єкту «Укриття» четвертого енергоблоку ЧАЕС [401, с. 5].

Шлях, який пройшли екологічні недержавні організації України від свого утворення до сучасного стану, був непростий. Умови їх роботи різко змінилися у порівнянні із 80 – поч. 90-х рр., саме суспільство змінилось. Як зазначалось, значна частина організацій виникла як реакція на конкретну проблему. Із плином часу проблема, навколо якої виникла організація, або була вирішена, або не могла бути вирішена цією організацією. Це поставило непросте завдання – що робити далі? На жаль, досвід побудови громадянського суспільства в Україні невеликий, а тому піонери екологічного руху не завжди чітко уявляли собі принципи побудови, внутрішньої конституції таких організацій. Звідси – відсутність в переважної більшості НУО реальної мети, чи місії, яка б визначала рамки діяльності та цінності організації. Процес планування діяльності, особливо на далеку перспективу, або був відсутній, або відбувався спорадично. Конкретні можливості визначали поточні пріоритети. Це призвело до того, що організації почали «накладатись» у своїй діяльності, виникла свого роду конкуренція. З іншого боку, ряд організацій почали втрачати (або так і не набули) свою ідентичність, і відрізняють їх хіба назви. Певні організації зіштовхнулись з іншою проблемою – необхідністю визначитися, що є пріоритетом: вирішення екологічних завдань чи реформа влади. Цьому особливо сприяла зміна зовнішніх умов їх роботи, нові принципи функціонування влади стали реальністю, сприяння зарубіжних фондів у цьому напрямку зменшилося. Часто такі організації, маючи значний досвід роботи і вагомі результати, не змогли знайти своє місце в нових умовах. Інколи вони просто ігнорували зміну зовнішніх обставин і продовжували займатись звичною справою [12]. Партія зелених України сьогодні нажаль не представляє собою потужної політичної сили.

Крім партії зелених України заслуговує увагу діяльність «Екологічної ліги України» та її молодіжного складника. У 1997 році в громадському екологічному русі України з'явилася нова організація – Всеукраїнська екологічна Ліга (ВЕЛ). За тринадцять років Ліга стала потужною, впливовою, визнаною громадською організацією з розгалуженою структурою. Вона має обласні організації в усіх регіонах України, 221 районний, міський, сільський та селищний осередок, в яких налічується понад 12 тисяч членів. Головою Всеукраїнської екологічної Ліги є відомий політичний і громадський діяч, народний депутат України Анатолій Толстоухов. Мета діяльності організації – поліпшення екологічної ситуації в державі, формування нового природоохоронного менталітету, підвищення рівня екологічної освіти та культури громадян [404].

Важливим напрямом роботи Всеукраїнської екологічної ліги є поширення інформації про стан довкілля, найактуальніші екологічні проблеми та шляхи поліпшення екологічної ситуації в державі. Для цього, зокрема: розпочато з 2002 року видання науково-популярного журналу «Екологічний вісник» та реферативного журналу «Екологія»; періодично виходить Бібліотека Всеукраїнської екологічної ліги (серії «Екологічна освіта та виховання», «Практичні природоохоронні акції ВЕЛ», «Охорона навколишнього середовища»); налагоджено розповсюдження матеріалів конференцій та круглих столів, буклетів і листівок до акцій ВЕЛ; – видано 10 карт України екологічної тематики; створено інформаційний ресурс у мережі Інтернет «Електронна екологічна бібліотека»; видано тритомну Екологічну енциклопедію. Отже, активна діяльність членів цієї громадської організації відіграє значну роль у посиленні авторитету ВЕЛ у напрямку розв'язання екологічних проблем на національному та регіональному рівнях [445, с. 181].

Пріоритетним напрямом діяльності Ліги є практична природоохоронна робота. Кожного року по всій Україні відбуваються природоохоронні акції ВЕЛ: «Наша допомога птахам», «Первоцвіт», «Посади своє дерево», «Чисте повітря», «Нове життя джерел», «Збережи ялинку». Великий досвід вирішення екологічних проблем накопичено регіональними організаціями Ліги. Так, Київським міським осередком створено і доглядається парк «Позняки». У Закарпатті на пришкільних територіях закладено дендроділянки. Сумська організація взяла під свою опіку територію озера Чеха. У Дніпропетровську створено перший в Україні громадський заказник «Лівобережний». Харківська організація взялася за вирішення проблем, пов' язаних зі значним накопиченням відходів. Ґрунтовною, широкомасштабною формою роботи Ліги є здійснення екологічних проектів. За ці роки було успішно реалізовано такі з них: «Зоопарки України», у рамках якого надано допомогу восьми зоологічним паркам та Севастопольському державному океанаріуму, унікальний проект «Рекультивація Кримських згарищ», мета якого – відновлення популяції сосни Станкевича, пошкодженої пожежею, на території 59 га в заказнику «Мис Айя» [404].

Розробка і реалізація національної екологічної стратегії в Україні потребують екологізації суспільної свідомості, впровадження системи професійної екологічної підготовки, підвищення рівня екологічної освіти та культури. Значна роль у цьому належить популярним виданням екологічного спрямування, насамперед енциклопедичним, які є найсерйознішими за рівнем інформаційного узагальнення досягнень науки і різних сфер життєдіяльності людини за певний період. Першим в Україні масштабним науково-довідковим виданням, в якому на основі узагальнення світового та національного досвіду подано інформацію про всі теоретичні й прикладні напрями екології, стала тритомна «Екологічна енциклопедія» [147], яка започаткована і здійснена з ініціативи Всеукраїнської екологічної ліги. У тритомнику поєднано сучасні поняття і терміни екології, екологічні складові суміжних наук і набутий досвід у сфері охорони природи, правового і організаційно-управлінського розв'язання екологічних проблем,

характеристика екологічних факторів, що позитивно і негативно впливають на здоров'я людей.

У всьому світі природоохоронні (екологічні) громадські (неурядові) організації, або екоНУО, обстоюють принципи екологічно збалансованого, стійкого розвитку і борються за ощадливе використання природних ресурсів, охорону, збереження та відновлення природного середовища шляхом екологізації державної та місцевої політики розвитку, а також зміни способу життя та поведінки громадян на екологічно відповідальну.

Важливим напрямом діяльності екоНУО є захист екологічних прав громадян, які включають право на здорове та безпечне для здоров'я навколишнє середовище, право на екологічну інформацію, право на участь у процесі ухвалення рішень та право на правосуддя з питань, що стосуються довкілля. Також екоНУО виконують демонстраційні проекти із впровадження екологічних технічних рішень, які наочно підкріплюють вимоги щодо змін до законодавства та способу господарювання. На початку третього тисячоліття вчені Ради з вивчення продуктивних сил Національної академії наук України констатували: тільки 7% земельної площі країни є екологічно чистими територіями, ще 8% можна віднести до умовно чистих, а 15% – до слабозабруднених. Водночас 40% площі країни є екологічно забрудненими, 30% мають найгірші умови для життя людини [12].

Всеукраїнська екологічна ліга сприяє розвитку дитячого та молодіжного громадського руху, проводить масштабну освітньо-просвітницьку діяльність у сфері екологічної освіти та виховання. Протягом багатьох років ВЕЛ підтримує діяльність Всеукраїнської дитячої спілки «Екологічна варта». Члени організації – освітяни впроваджують нові педагогічні технології у свою роботу. У сфері екологічної освіти і виховання Всеукраїнська екологічна ліга поставила ряд завдань, виконання яких сприяє формуванню у населення України нового природоохоронного менталітету, розвитку головних напрямів освіти в інтересах сталого розвитку [404].

Головним складником діяльності Всеукраїнської екологічної Ліги є її діяльність, яка спрямована на залучення молоді та дітей, її молодіжна складова. На погляд представників Всеукраїнської екологічної Ліги, серед дитячих організації на сьогодні найважливішими є організації екологічного спрямування. По-перше, дитина ближче, ніж доросла знаходиться до природи. По-друге, екологічні проблеми – це першорядні проблеми третього тисячоліття. Україна, отримавши статус незалежної держави, розглядає проблеми оздоровлення навколишнього середовища як однією з умов виживання нації. Екосистема вже не здатна самостійно відновитися. Прийняті в світі заходи для відвернення екологічної кризи недостатні. Забруднення навколишнього середовища – це ще і результат низької екологічної культури людей. Але, якщо з самих ранніх років свого життя діти будуть пізнавати закони природи, відчувати міру своєї відповідальності за неї, тільки тоді, ставши в майбутньому дорослими громадянами, вони будуть свідомо охороняти навколишнє середовище. По-третє, дитяча громадська організація природоохоронного спрямування використовує ті форми роботи,

які цікаві дітям. Це спостереження у природі, експедиції, походи, практичні природоохоронні акції, табори, конференції, круглі столи, ігри, конкурси.

Багатьох років ВЕЛ підтримує діяльність Всеукраїнської дитячої спілки «Екологічна варта», головними завданнями якої є: проведення освітньої діяльності; залучення дітей і підлітків до екологічної, краєзнавчої, науково-дослідницької роботи; організація відпочинку дітей і підлітків. ВЕЛ організовує заходи екологічної тематики, спрямовані на підтримку юних талантів: конкурс «Мій голос я віддаю на захист природи» (Київ, 2005), Всеукраїнський фестиваль екологічної творчості «Свіжий вітер» (Київ, 2008). Метою цих заходів є: формування екологічної культури молоді, залучення дітей та підлітків до природоохоронного руху, пошук і підтримка талановитих дітей і підлітків, розвиток нових творчих напрямів [442, с. 184].

Мета діяльності «Екологічної варти» – виховання екологічно свідомої особистості через організацію цікавої роботи з дітьми і молоддю, їх участь у дослідницькій роботі та природоохоронних акціях, допомога новому поколінню в усвідомленні себе часткою світу, у якому ми живемо. ВДС «Екологічна варта» діє на підставі спільності інтересів, керується принципами гуманізму, відкритості, добровільності, творчої ініціативи та активності, об’єднує громадян України, дитячі та юнацькі організації природоохоронного спрямування [282, с. 5].

Крім того, як урядові, так і неурядові, громадські організації виконують найважливішу функцію громадянської екологічної освіти та виховання. Сучасні науковці [454, с. 15] виходять з того, що джерела екологічної кризи закладено в ідеології споживання, що сягає початкових етапів існування людини в оточенні природних стихій. Для подолання екологічної кризи необхідно змінити ідеологію ставлення до природи, визнати себе частиною природи, визнати за природою ті ж права, що є у людини. Суто технічного і технологічного рішення проблеми подолання кризи не існує. Людству необхідно переглянути шкалу цінностей і перебудувати сам процес розвитку людства. Перехід до нової цивілізації неможливо здійснювати директивними методами, тому що спектр рівнів соціально-економічного розвитку держав, релігійних, етичних і соціокультурних критеріїв дуже різноманітний, великий, і тому цілі народи багато в чому не збігаються. Необхідно винайти консенсус різних народів та держав. Таку просвітницьку функцію повинні взяти на себе громадські екологічні ініціативи.

Сучасні екологічні рухи та громадянські організації не можуть існувати без наукових досліджень та науково-методологічного досвіду. Як наголошує В. Крисаченко у своєму дослідженні сучасного становища України [216], за останні роки нагромаджено чимало методологічного і теоретичного потенціалу щодо розуміння взаємин людини і природи, процесів історії та еволюції. Він повинен розумно використовуватися для розв’язання проблем гармонізації коеволюції процесів, що постають перед людством. Необхідно при цьому враховувати переваги кожної з існуючих парадигм та концепцій, уникнувши їх однобічності та обмеженості (які, природно, існують). Інакше кажучи, реалії буття вимагають інтегративного, системного бачення людини,

поєднання історичного та еволюційного параметрів її буття. Це саме той випадок, коли наукове пізнання має концентруватися на об'єкті, а не на предметі чи аспекті дійсності. деякі екологічні рухи вже давно розуміють цей поклик часу, наприклад Всеукраїнська екологічна Ліга з початку свого існування не тільки співпрацює з науковцями, а й проводить власні науково-екологічні дослідження.

Серед найвідоміших екологічних недержавних установ можна виділити також екологічні асоціації «Зелений світ», «Грінпіс –Україна» та ін.

Взагалі-то, соціально-політичні передумови вказують на залежність між рівнем суспільних відносин, розвитком демократії та прав особистості і можливістю вирішення екологічних проблем; матеріально-природні передумови пов'язані з вичерпанням ресурсів і загрозою для подальшого розвитку цивілізації, а також із захисними явищами самої природи; особистісні передумови відображають взаємозв'язок духовної природи людини і сформованого в суспільстві світогляду з існуючими традиціями природокористування, гармонійною рівновагою між природою і людським суспільством [66, с. 5]. Тому всі екологічні рухи можна об'єднати у декілька груп за відповідними показниками розмірів та локалізації діяльності.

Перша група, як правило, характеризується широкою мережею місцевих осередків, високим рівнем співпраці із державними органами на усіх рівнях (особливо національному), політико-лобістськими методами роботи.

Друга група організацій характеризується невеликим штатом, широким колом професійних контактів та аналітичними методами роботи. Їх основне завдання – дати ґрунт для подальших дискусій, роботи інших НУО чи державних органів. Головні методи роботи – підготовка аналітичних звітів, які дають можливість сформулювати певні програмні дії.

Третя група організацій – це організації, що спрямовують свої зусилля на вирішення нагальних проблем громади. Переважно їхня діяльність має місцевий характер. Особливістю таких організацій є їх близькість до громади , до проблем, що їх відчувають жителі конкретного міста чи селища [12].

Початок відкриття екологічних організацій в Україні за типом західноєвропейських пов'язаний з розвитком міжнародного екологічного руху. У першій половині 1990-х рр., коли активність дружин з охорони природи радянського типу була мінімальною, в країні з'явилися представники міжнародних природоохоронних організацій. Починалося все з надання окремих «екологічних» грантів на вирішення окремих екологічних проблем, але з часом запрацювали систематичні програми, у Києві відкрились представництва різних міжнародних та всесвітніх природоохоронних організацій. До роботи у цих структурах поступово залучалися експерти і виконавці, створювалась мережа отримувачів допомоги, волонтерів, інформаторів, журналістів та слухачів відповідних семінарів і навчальних курсів. Як приклади організацій, зареєстрованих на той час, можна привести наступні: українське відділення міжнародної організації «Грінпіс», Українську екологічну організацію «Зелений світ» ,

Екологічний союз «Врятування від Чорнобиля», Національний екологічний центр України «Довкілля» [408, с. 149].

Екологічні організації, які є бездіяльними, поступово припиняють власну діяльність. Динаміка припинення діяльності екологічних товариств складає приблизно 10-12 організацій за рік. Наприклад, станом на 1 січня 2006 р. в країні припинили діяльність 4 екологічні організації, у 2008 р. таких було 12, а станом на 1 січня 2009 р. діяльність припинили вже 16 природоохоронних організацій [114, с. 29].

Низка екологічних організацій з всеукраїнським та міжнародним статусом була створена як «проектні», тобто із вирішенням конкретної проблеми або із припиненням надання грантових коштів організації згортали свою діяльність. Найбільш відомим таким прикладом може стати діяльність відділення міжнародної організації «Грінпіс», яка сприяла вирішенню проблеми Чорнобиля, та відповідно функціонувала в країні з 1991 р. по 1997 р. Знизила свою активність у природоохоронній галузі програма TACIS, згорнули свою діяльність програми фонду Сороса та фактично припинив свою роботу національний комітет Міжнародного союзу охорони природи.

Головна роль у вирішенні екологічних проблем повинна належати саме громадським установам ще й тому, що державні установи не переймаються цими питаннями доки це не стане приносити прибуток або не притне межі загальнонаціональної катастрофи на кшталт Чорнобилю. Останній державний документ від Міністерства екології та природних ресурсів України «Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні» датується 2002 роком! [401] Принаймні відтоді на веб -сайті цього відомства свіжіших моніторингів немає. Навіть невеличкий дискурс в статистику Мінекополітики приводить до розуміння: Україні потрібне суспільство, об’єднане навколо екологічної ідеї. Громадська думка і державна політика України щодо екології повинні врешті-решт колись зустрітися. Адже ж світ уже має позитивний досвід у вирішенні екологічних проблем.

В Україні також функціонує Всеукраїнська екологічна громадська організація «МАМА-86» з регіональними підрозділами, Велике соціальне значення мають громадські організації, які опікуються питаннями наслідків Чорнобильської аварії. Так, наприклад, у 1990 році за ініціативою молодих матерів, що були занепокоєні наслідками катастрофи 1986 року та її впливом на здоров’я дітей, була створена ініціативна група, яка переросла у Всеукраїнську екологічну громадську організацію (ВЕГО) «МАМА-86». Діяльність Всеукраїнської екологічної громадської організації «МАМА-86» спрямована на формування умов для переходу України до сталого розвитку з особливою увагою до вирішення комплексних проблем захисту довкілля в умовах економіки перехідного типу і ролі громадськості в цих процесах [128]. Всеукраїнська екологічна громадська організація (ВЕГО) «МАМА-86» веде кампанії за інтеграцію екологічної складової в стратегії розвитку України та екологічно свідомий спосіб життя. Організація також відома своєю діяльністю щодо покращення доступу людей до безпечної для здоров’я

питної води та впровадження екосанітарії з метою зниження біологічного забруднення довкілля. В рамках багаторічної програми з хімічної безпеки вона сприяє впровадженню міжнародних стандартів щодо безпечного поводження з непридатними пестицидами [101, с. 4].

Діяльність екологічних громадських організацій України охоплює різноманітні напрями й спрямована на вирішення найгостріших проблем, багато з яких мають складний, системний характер. Наприклад, організація «Всеукраїнська екологічна ліга» (ВЕЛ), яка має розгалужену мережу регіональних представництв і непогану фінансову базу, веде успішну і потужну інформаційну кампанію проти проникнення на український споживчий ринок та в сільське господарство генетично модифікованих організмів та продукції з них [102, с. 32]. Крім зазначених вище, варто також назвати Національний екологічний центр України, Українську екологічну асоціацію «Зелений світ», регіональні організації: рівненський «Екоклуб», артемівський «Бахмат», харківські «Печенігі», миколаївські «Спільні дії» та інші.

Національний екологічний центр України (НЕЦУ) веде потужну роботу з привертання уваги громадськості до знищення куточків дикої природи – як у заповідниках, так і в місцях, які б мали стати об’єктами ПЗФ, але через небажання зацікавлених осіб не стають ними. НЕЦУ також робить значний внесок у боротьбу із незаконним будівництвом у столиці, а також намагається протистояти екологічно небезпечним проектам, на кшталт розбудови Ташлицької гідроакумулюючої електростанції.

2 серпня 1995 року в Артемівське міський виконавський комітет зареєстрував громадську організацію Еколого-культурний Центр «Бахмат» [319, с. 4]. Таким чином були об’єднані зусилля ентузіастів, що працюють раніше в асоціації «Зеленій світ», групі «До витоків» і дискусійному політклубі «Пошук». Само назва організації вже спонукала людей знати свою історію, адже бахмат – це тюркська назва породи дикого коня, що водився ще в середні століття в наших диких степах. От його і пішло ім’я річки і міста Бахмут – нині Артемовськ.

«Знати-любити-берегти» – такий девіз узяв для себе Еколого-культурний Центр. Опісля десяти років можна з упевненістю сказати, що «Бахмат» не зійшов з вибраної дороги і старанно працював над виконанням головної мети – об’єднання зусиль небайдужих жителів краю для поліпшення стану довкілля, збереження природної спадщини. За ці роки вони чистили струмки, прибирали сміття, випускали телепередачі, писали статті в газетах, проводили гучні акції по захисту природи. Проте, з часом, «зелені» винайшли свою оригінальну нішу – те, чим, окрім громадськості, не може займатися ніхто – ні державні, ні політичні, ні комерційні структури – лобіювання інтересів місцевих жителів і залучення населення до участі в ухваленні рішень властями на різних рівнях [319, с. 11].

Аналіз регіонального розподілу оцінок експертів [177, с. 12] засвідчив, що впливовість всіх згаданих вище організацій є неоднаковою в різних регіонах України. Наприклад, Асоціація «Зелений світ» досягла значного

впливу – вище середнього – у Донецькій та Чернігівській областях, Українське товариство охорони природи – у Донецькій, Луганській, Чернігівській областях та у м. Севастополь, Всеукраїнська екологічна ліга – у Донецькому регіоні та у м. Севастополь. Усі перераховані організації та Партія Зелених України мають свої відділення у більшості регіонів України, їхня діяльність поширюється на всю країну. Тому ці організації можна назвати всеукраїнськими та віднести до групи «А» – до неї відносять такі організації, що мають значні людські й фінансові ресурси та розвинену організаційну структуру, вони намагаються бути впливовим фактором у процесі визначення загальнонаціональної політики. Саме ці фактори багато в чому визначають престиж і впливовість громадської організації в суспільстві на загальнонаціональному рівні.

До наступної групи потрапили громадські організації «Мама-86» та «Еко-право». Їхні організаційні структури активно діють в 5-6 регіонах України і мають значний вплив у Донецькій, Київській, Одеській областях («Мама-86») та у Львівському регіоні («Еко-право»). Ці організації можна віднести до групи «Б» – це місцеві й регіональні екологічні об’єднання громадян, які мають широкі зв’язки та матеріальні ресурси, що дає можливість розгортати активну діяльність і помірно впливати на суспільство.

Ще одна група об’єднала такі організації: Товариство мисливців та рибалок, Молодіжна екологічна ліга, інші політичні партії, Культурно-екологічний центр «Бахмат», Грінпіс, Товариство охорони тварин, Екологічний фонд Придніпров’я. Вплив вказаних організацій поширюється в основному в межах одного – трьох регіонів і сягає досить активного рівня у м . Севастополі – Молодіжна екологічна ліга, в Донецькому регіоні – Культурно-екологічний центр «Бахмат» та у м. Київ – Грінпіс. Ці організації можна віднести до групи «В», яка об’єднує місцеві й регіональні екологічні організації, характерною рисою яких є здатність формувати та реалізовувати екологічну політику на рівнях компетенції органів місцевого самоврядування .

Як бачимо, екологічний рух в Україні досить різноманітний, розгалужений та розвинений. Проте в Україні й досі відсутній дієвий механізм взаємодії між громадськими організаціями, рухами, партіями та владою у розв’язанні проблем екологічної безпеки, що значно зменшує ефективність громадських ініціатив. Окрім того, як засвідчив аналіз їхніх програмних документів, ступінь опрацювання та якість програмних заяв залишають бажати кращого. Вони не залежать від політичної орієнтації партій. Заходи, що там пропонуються, непогано опрацьовані, доведені до переліку законів, які необхідно прийняти і розробкою яких партії (рухи) збираються зайнятися. Проте частіше за все конструктивна частина програми виглядає як перелік окремих тез досить загального характеру. Практично жодна з них не відповідає на питання: як розв’язати складні проблеми охорони навколишнього середовища [176].

Можна відокремити низку чинників, які гальмують інтеграцію українських екологічних організацій в структури глобального

громадянського суспільства та заважають розвитку українських природоохоронних організацій. Серед них: складна процедура реєстрації та система оподаткування діяльності екологічних рухів, особливо тих, які співпрацюють з міжнародними фондами, складна система законодавства стосовно функціонування осередків міжнародних організацій. Великим пробілом в українському законодавстві є відсутність правового регулювання грантової діяльності екологічних організацій; низький рівень фінансування з боку держави (наприклад, в країнах ЄС бюджет екологічних організацій складається з 70-80% з державних екологічних програм та 1-12% благодійної допомоги) [413, с. 111]. До проблем також належить і низький професіональний рівень працівників громадських організацій, відсутність мотивації для співпраці з закордонними партнерами, байдужість з боку українського населення, а також «інформаційна відсутність»: відмова українських ЗМІ публікації матеріалів екологічних організацій.

Існує ще одна проблема екологічних громадських об'єднань, яка є зворотнім боком незалежності та некерованості державою – це негативні дії псевдо екологічних установ та об'єднань. Під гаслом екологічних об'єднань нерідко діють псевдоорганізації, які мають зовсім інші цілі, а не облагородження і захист навколишнього природного середовища. З цим пов' язано декілька криз в українському екологічному русі, які мали характер політичних інсинуацій, фінансових зловживань, економічних авантюр тощо. Зокрема, у 90-х рр. Нерідко Зелений рух України і Партія Зелених у масовій свідомості ототожнювалися саме через амбіційні проекти партії, яка відділившись як самостійна організація, намагалася використати весь потенціал незалежного екологічного руху. Відомі також численні зловживання низки так званих «чорнобильських» об'єднань, які чимало зуміли використати з корисливою метою з гуманітарної допомоги, яка надходила в Україну [330, с. 219]. На це неодноразово звертали увагу наші парламентарії, ця тема піднімалася на декількох парламентських слуханнях. Нарешті, так званий екотуризм дуже часто виступає лише рекламним, піарним гаслом, за допомогою якого намагаються залучити клієнтів фірми, які до справжніх екологічних проектів не мають ніякого відношення. Цим завдано дуже багато шкоди справжньому українському екологічному рухові, бо викликало упередженість до його відкритості, чесності і цілеспрямованості з боку міжнародних як урядових, так і неурядових організацій. Як зазначають відомі представники та експерти екологічного громадського руху, «серед громадських організацій існує таке явище, як псевдоЕНО (екологічних неурядових організацій), породжене недосконалістю законодавства про ЕНО та грантової політики міжнародних донорських організацій. ПсевдоЕНО юридично зареєстровані як громадські організації, але створюються чиновниками державних структур різного рівня, комерційними структурами, політичними партіями для обслуговування їхніх інтересів у галузі природоохоронної політики, використання природних ресурсів і забезпечення інших інтересів, не пов'язаних з громадською діяльністю. Під ЕНО часто маскуються консалтингові структури і різні

рекламно-ресурсні центри, представництва деяких міжнародних організацій, фондів тощо, діяльність яких також не є, по суті, природоохоронною і громадською. Такі організації працюють переважно в Києві і великих містах, де зосереджені представництва міжнародних благодійних фондів [113, с. 72]» .

Однією з найбільших перешкод, що гальмує будь-який політичний прогрес у вирішенні екологічних проблем зусиллями громадських організацій, є недостатнє фінансування та і загальний рівень нерозуміння екологічних проблем більшістю населення, включаючи тих, хто приймає відповідні рішення. Природозахисна діяльність неурядових громадських організацій включає громадський контроль за виконанням природоохоронного законодавства, громадський екологічний моніторинг та участь у розширенні території заповідного фонду. Акції екологічного протесту проходять у формі мітингів, демонстрацій, пікетування або розповсюдження листівок. У ряді випадків акції протесту бувають результативними і приводять до позитивних зрушень [401, с. 4]. Але ж треба бути реалістами, все це тільки початок, фундамент для істинно державного та громадського розуміння наріжної ролі екології для України.

Ще одна важлива відмінність динаміки екологічного від інших рухів – наявність часового імперативу. Терміни реалізації цілей, які він собі ставить, задані глобальною динамікою біосфери. Парадокс руху полягає в тому, що це – робота на майбутнє, яке проте може не настати взагалі, якщо рух всіма силами не зуміє реалізувати свої цілі в певні терміни в сьогоденні. Це протиріччя одночасне джерело динаміки руху і його перманентної кризи [473 , с. 49].

І остання ознака (чи проблема), про яку хотілося б згадати, – це особливість ставлення українського суспільства до екологічних НУО. Надто часто до екологічних НУО ставляться негативно, особливо на побутовому рівні. Якщо ЗМІ виявляють певне розуміння суспільної необхідності роботи екологічних НУО (навіть звинувачуючи їх у зраді національних інтересів, лобіюванні приватних інтересів), то державні органи та окремі громадяни виявляють значний скептицизм, коли йдеться про екологічні НУО. Видається , що причини такого ставлення державних органів та громадян різні [12].

Підводячи підсумок, треба зазначити, що аналіз екологічної свідомості в колишніх соціалістичних країнах, зокрема в Україні, показує в цілому високу зацікавленість екологічними проблемами. На відміну від розвинених країн, тут спостерігається недовіра до дій державних і адміністративних органів. Доволі високий рівень екологічної свідомості не підкріплюється розвитком соціальної активності. Багато в чому таке положення зумовлено недостатнім рівнем інформованості населення про стан навколишнього середовища і незначними можливостями впливати на стан справ у цій сфері. У той же час на державному рівні питання захисту навколишнього середовища вирішуються недостатньо. У країнах європейського типу Україна може взяти позитивний досвід: закони із захисту навколишнього середовища, безвідхідні виробництва, вторинне використання ресурсів,

технології виробництва екологічно чистих товарів тощо, але ніяк не спосіб життя, менталітет західноєвропейського суспільства, спрямований на споживання [66, с. 14].

У той же час специфіка української ментальності зумовлена дією природних, культурних і соціально-психологічних чинників. Природа суттєво впливає на формування української ментальності за допомогою заданих символів. Ця особливість українського менталітету може бути використана для подальшої екологізації свідомості. Отже створення нової філософської екофільної парадигми на основі українського менталітету, зорієнтованого до природи, а також традиції східних суспільств і позитивного західного досвіду є необхідною умовою побудови екологічного суспільства.

Діяльнісна сторона людського життя, практика його перетворення, є однією з найважливіших тем дослідження сучасної філософської науки. Людська діяльність, і в першу чергу її екологічний аспект, порушує комплекс важливих теоретичних питань, має свої специфічні особливості і, за умов сучасної науково-технічної революції, набуває нові якості. Наукове дослідження діяльності сьогодні пов’язане з подоланням ряду труднощів, насамперед, методологічного характеру. Ці труднощі зумовлені, з одного боку, процесом становлення єдності природничих, суспільних і технічних наук, що розширює межі знань. При цьому виділяється нова мета, що детермінує дослідницькі програми особливого типу, а також вимагає усвідомленого переходу до аналізу структури діяльності. З іншого – активно формуються нові підходи до організації самої діяльності, особливостями яких є соціальна обумовленість та практичні потреби [234, с. 7].

Громадські організації України, які фахове займаються питаннями охорони довкілля та сталого розвитку, а також беруть активну участь у міжнародній співпраці, мало обізнані щодо проблем європейської інтеграції і не активні в процесах розвитку співпраці між Україною та Європейським Союзом. Водночас співпраця між Україною та ЄС у наступні роки буде істотно впливати на швидкість і якість реформ в сфері охорони довкілля в Україні. Політика ЄС щодо України надає інструментарій для здійснення відповідних реформ, але за відсутності політичної волі та політичного лідерства в країні цей інструментарій залишається невикористаним. Активізація участі громадських організацій з метою залучення до формування та посилення інструментарію ЄС, а також здійснення тиску зсередини в Україні на запровадження реформ, щодо яких Україна має зобов’язання перед ЄС, – ось наше завдання [101, с. 8].

Важливу функцію у формуванні механізму за використанням довкілля виконують громадські екологічні організації, тобто неурядові структури. Це є одним з показників того, що в Україні формується реальне громадянське суспільство, оскільки формується система контролю громадськістю за діяльністю різних органів влади. Вона здійснюється багатьма напрямками: громадський моніторинг, громадська експертиза, громадські проекти, громадська ініціатива, пропаганда і просвітництво на різних рівнях.

Екологізація суспільних процесів потребує відповідного правового забезпечення. В Україні, на жаль, ця складова правової свідомості і культури розгорнута ще недостатньо повно. Зупинимось на її проблемах більш детально.

Складні процеси розбудови сучасної держави України зумовлюють посилення наукового обґрунтування механізмів вдосконалення правотворчості – умови творення її як правової держави. Необхідним підґрунтям цього є наявність на рівні конституційних норм визначення принципу верховенства права як керівної домінанти означеного процесу, що відповідає міжнародно визнаному критерію екологічної досконалості досягнутого рівня правосвідомості. Закріплення цього критерію стає можливим у межах загальної тенденції екологізації людської діяльності.

Зміст екологізації суспільних процесів пов’язаний з урахуванням можливих наслідків впливу людини на природне середовище для зведення до мінімуму негативних результатів людської природоперетворюючої діяльності. Саме екологізація сприяє переборенню конфліктів між пізнавальною і перетворюючою діяльністю людини [55 с. 62]. Як зазначає С. В. Шефель, без екологізації свідомості законодавців передусім та й взагалі всіх громадян, без усвідомлення необхідності екологізації правової системи на засадах визнання та послідовного дотримання принципу верховенства права неможливі як подолання соцієтальності, так і розбудова нашої держави як правової, демократичної, соціальної, економічно розвиненої, котра спирається на реалізацію творчого потенціалу кожної людини як правосуб’єкта [451, с. 4].

Основою екологічної правосвідомості особистості й суспільства є відображення екологічної проблематики в Конституції України та Законах України. На цей час екологічні проблеми отримали не тільки інституційне, але й нормативно-правове закріплення в законодавчих і підзаконних актах загальнорегулятивного та охоронного спрямування. Їх характеристику слід розпочати з Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. Саме цей документ вперше в Україні закріпив на законодавчому рівні поняття «екологічні права». Він також визначає найважливіші засади, принципи та положення забезпечення екологічної безпеки у різних сферах діяльності:

- право громадян на екологічну безпеку;
- принцип пріоритетності вимог екологічної безпеки;
- нормативи екологічної безпеки;
- вимоги до розміщення, проектування, будівництва, реконструкції, введення в дію та експлуатації підприємств, споруд, інших об’єктів;
- заходи щодо її забезпечення у процесі застосування засобів захисту рослин, мінеральних добрив, токсичних хімічних речовин, інших препаратів, захисту від неконтрольованого і шкідливого біологічного й різного впливу фізичних факторів, радіоактивного впливу, від забруднення виробничими, побутовими, іншими відходами, а також безпеки транспортних засобів, у процесі проведення наукових досліджень; при впровадженні відкриттів,

винаходів, застосуванні нової техніки, імпортного устаткування, технологій, систем; діяльності військових, оборонних підприємств та експлуатації аналогічних об'єктів; при розміщенні і в процесі розвитку населених пунктів [161].

Проте, як зазначає В.І. Андрейцев, нормам Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» притаманні різні підходи, їм бракує завершеності в регулюванні екологічних відносин, визначення конкретних і ефективних важелів та механізмів досягнення екологічної безпеки. Так, у розділі «Заходи щодо забезпечення екологічної безпеки» сформульовано три різновиди законодавчих правил:

- екологічні вимоги;
- вимоги щодо охорони навколишнього природного середовища;
- власне вимоги щодо екологічної безпеки.

Реальна ж ситуація, на думку дослідника, вимагає дійових процедур, специфічних функцій щодо забезпечення екологічної безпеки на рівні різних органів управління з позиції реалізації й захисту права громадян на екологічну безпеку, регулювання екологічної безпеки у системі національної безпеки, гарантування безпечності існування народу України з погляду впливу явищ і факторів природного та техногенного походження, досягнення виконання нормативно-правових вимог державою, її інституціями щодо гарантування безпеки від природної стихії, юридичними й фізичними особами щодо експлуатації, застосування, використання екологічно небезпечних об'єктів, видів діяльності, виконання вимог міжнародно-правових принципів і норм [10, с. 117].

Крім того, на сучасному етапі розвитку людської цивілізації екологічна безпека української держави невіддільна від екологічної безпеки інших країн світу. Зіткнення людства з глобальними проблемами сучасності, їх осмислення та глибоке вивчення стало підґрунтям виникнення концепції сталого розвитку суспільства як такого, що надійно забезпечує збереження довкілля і задоволення потреб не лише сучасності, а й наступних поколінь людства.

Потужний імпульс для утвердження ідеї сталого розвитку дала представницька конференція ООН з проблем довкілля та розвитку в Ріо-де-Жанейро (1992). Саме тут вперше було сформульовано концепцію сталого розвитку, яка включає наступні основні положення:

- в центрі уваги – людина, яка повинна мати право на здорове, плідне життя у гармонії з природою;
- охорона навколишнього середовища повинна стати невід'ємною частиною процесу розвитку і не може розглядатися окремо від нього;
- задоволення потреби розвитку та збереження навколишнього природного середовища повинно поширюватися не лише на існуюче, але і на майбутнє покоління;
- зменшення розриву в рівні життя між державами, викорінення бідності належить до числа найважливіших завдань світового співтовариства;

– щоб досягти сталого розвитку, держави повинні виключити або зменшити використання тих моделей виробництва, які йому не сприяють.

Можна стверджувати, що головні перешкоди реалізації зазначених положень полягають в інерційності звичок і традицій, у домінуванні психологічної установки на зростання споживання як ключового показника якості життя в умовах сучасної цивілізації, у стереотипах мислення, притаманних як пересічним громадянам, так і законодавцям. Тому набуває особливого значення закріплення принципів сталого розвитку у програмних документах, норми яких могли б надалі бути імплементовані до законодавства різних країн світу, зокрема – до Конституції і Законів України. У цьому аспекті важливим є звернення до головних рішень згаданої конференції ООН.

З переліку прийнятих на конференції в Ріо-де-Жанейро документів варто виокремити «Порядок денний на XXI століття», який став програмою дій щодо переходу людства на засади сталого розвитку. Вперше на такому безпрецедентному рівні було заявлено про неприпустимість розгляду навколишнього середовища та соціально-економічного розвитку у відриві одне від одного – досягнення здорового довкілля та здорової економіки для всіх народів світу повинні розглядатись в єдності.

В основу програми «Порядок денний на XXI століття» покладено більше 40 принципів та рекомендацій, що випливають із концепції сталого розвитку. Основні з них:

У сфері охорони довкілля:

- обов’язковість проведення екологічної експертизи як умови реалізації проекту;
- надання фінансової допомоги на розв’язання екологічних проблем та забезпечення бідних;
- нанесення екологічної інформації на товарні етикетки та інформування населення про вплив продуктів на здоров’я людини та на довкілля;
- стимулювання виробництва екологічно безпечних продуктів;
- розгляд землі та природних ресурсів як валового національного багатства;
- вжиття заходів щодо збереження біологічного різноманіття;
- протидія глобальному потеплінню;
- експертиза всіх хімічних речовин з точки зору їх загрози здоров’ю людини;
- заміна пестицидів біологічними засобами захисту рослин;
- забезпечення прав людини на інформацію про стан довкілля;
- скорочення рівня відходів, в т. ч. радіоактивних;
- стимулювання діяльності чистих виробництв.

У правовій сфері:

- уніфікація законів та правил для всіх країн світу;

- перегляд існуючого міжнародного законодавства з метою підвищення його ефективності;
- розробка національних планів дій у всіх країнах із широким залученням громадськості [24, с. 37].

Основні принципи «Порядку денного на XXI століття» суттєво вплинули і на становлення законодавства незалежної України. З прийняттям Конституції України 28 червня 1996 р. поняття екологічного права отримало статус конституційного.

Конституція України містить низку принципових положень щодо розвитку екологічної сфери. Це, зокрема, стосується статей розділу II Конституції «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина». Ними зафіксовані головні екологічні права як вид суб'єктивних прав, що являють собою сукупну міру можливої поведінки в галузі приналежності екологічних об'єктів, їх використання, відтворення й охорони довкілля, забезпечення екологічної безпеки.

Стаття 50 Конституції України проголошує: «Кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена [195]». Право на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище притаманне людині від часу її народження і є фактичним правом кожного громадянина вимагати дотримання екологічно -правових приписів. Саме воно посідає чільне місце серед конституційних екологічних прав.

Право на безпечне для життя та здоров'я довкілля являє собою юридичну можливість проживати в навколишньому природному середовищі, яке б не заподіювало шкоди людському здоров'ю і життю, а в разі порушення – вимагати його захисту у встановленому законом порядку. Це загальне визначення охоплює всі суб'єктивні ознаки даного суб'єктивного права [148, с. 73].

Екологічним правам повинні відповідати певні екологічні обов'язки. Екологічний обов'язок являє собою встановлену в законодавстві або договорі міру належної, суспільно необхідної поведінки, яка спирається на можливість державного примусу. У ній виражаються як особисті, так і суспільні екологічні інтереси. Через екологічний обов'язок задовольняється інтерес управомоченого щодо будь-якого суб'єктивного екологічного права [148, с. 67-70].

Стаття 66 Конституції проголошує: «Кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки [195]». Саме ця стаття закріплює конституційні засади юридичної відповідальності за екологічні правопорушення. У випадку недотримання цього конституційного обов'язку чи обов'язків, передбачених екологічним законодавством, тобто вчинення протиправних дій чи бездіяльності, які посягають на екологічний правопорядок, настає юридична відповідальність –

несприятливі наслідки правового характеру, які застосовуються у формі державного примусу спеціально уповноваженими органами держави [70, с. 53].

У статті 41 Конституції України зазначено: «Використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі [195]». Це положення уточнює обов'язки власників, що є особливо актуальним в умовах розвитку демократичного суспільства та ринкової економіки в Україні.

Водночас після прийняття Конституції спостерігалося зволікання з подальшою розбудовою системи екологічного законодавства. Це не дало можливості в повній мірі реалізувати постанову Верховної Ради України від 5 березня 1998 р. «Про Основні напрями державної політики України в галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки [44, с. 3]». Цим документом було визначено, що ефективним засобом подолання екологічної кризи має стати правове забезпечення природоохоронної діяльності на основі практики застосування законодавства про охорону навколишнього природного середовища. Основні напрями повинні втілюватися в життя за допомогою системи екологічного права. Правовий механізм має надати Основним напрямам чіткої цілеспрямованості, формальної визначеності, загальнообов'язковості, сприяти врегулюванню відносин у галузі екології, застосуванню превентивних, оперативних, стимулюючих і примусових заходів до юридичних та фізичних осіб щодо використання природних ресурсів та їх відходів і юридичної відповідальності за порушення екологічного законодавства. Зокрема, зазначеною постановою було визначено необхідність наукового обґрунтування, розроблення та прийняття Екологічного Кодексу України [320].

Кодифікація, спрямована на екологізацію законодавства України, передбачає внесення змін та доповнень у зміст його норм, які забезпечують екологічну сутність законодавства. Проте зазначений підхід дотепер вдалось реалізувати лише частково. Так, на законодавче забезпечення екологічної політики спрямовані такі закони України, як «Про екологічну експертизу», «Про відходи», «Про об'єкти підвищеної небезпеки», «Про екологічний аудит». Господарсько-правові засади природокористування представлені в розділі 15 Господарського Кодексу України, в якій узагальнено окремі форми використання природних ресурсів, права та обов'язки суб'єктів природних ресурсів господарювання щодо використання таких ресурсів, однак його зміст має переважно бланкетний характер [44, с. 5].

Проте і нині кодифікація екологічного законодавства залишається нагальною потребою сучасного стану його розвитку [174, с. 11]. Невпорядкованість наявного екологічного законодавства визначається низкою причин. Г.І. Балюк відносить до них такі:

- нерозуміння державною владою тенденцій світового розвитку;

- недостатній рівень поінформованості всіх суспільних верств про характер існуючих проблем, відірваність від існуючого світового досвіду;
- нерозуміння суті концепції «сталого розвитку», ототожнення його із захистом довкілля, як таким;
- незнання документів, прийнятих у цій сфері;
- відсутність або неефективність національних інституцій, що займалися б проблемою комплексного впровадження засад сталого розвитку [24, с. 39].

Тому наступні документи мають визначити напрями вдосконалення правовідносин в екологічній сфері. Зокрема, на вирішення найгостріших екологічних проблем спрямована Концепція національної екологічної політики України на період до 2020 р., схвалена Кабінетом Міністрів України 17 жовтня 2007 р. У цьому документі визначені мета, основні завдання та напрями національної екологічної політики, індикатори її ефективності і механізм моніторингу, оцінки й удосконалення дій з реалізації цієї політики. Одним з інструментів такої політики названо розвиток законодавства про охорону навколишнього природного середовища, що є необхідною умовою її реалізації.

Як передбачають автори Концепції національної екологічної політики України, реалізація цієї стратегії забезпечить можливість:

- стабілізувати та поліпшити стан навколишнього природного середовища до рівня, безпечного для життєдіяльності населення;
- усунути прямий зв’язок між економічним зростанням та погіршенням стану навколишнього природного середовища;
- упровадити систему екологічно збалансованого використання природних ресурсів;
- створити розгалужену екомережу та припинити втрати біорізноманіття;
- упровадити дієву систему інформування населення з питань охорони та збереження навколишнього природного середовища, екологічної політики, сталого розвитку [198].

Усунення перешкод, які заважають розбудові України як правової держави (зокрема – в екологічній сфері), можливе лише за умови послідовного приведення до відповідності з принципами верховенства права, імперативів демократизації та соціальної державності всієї законодавчої, нормативної бази. У зв’язку з цим практичного значення набуває потреба суцільної екологічно-правової експертизи чинного законодавства й усього масиву підзаконних актів, яка спиралася б на потужний екософський потенціал правознавства, що оновлюється.

Здійсненню цієї експертизи повинна передувати чітка визначеність з приводу критеріїв методологічної бази, на якій має ґрунтуватися така інноваційна діяльність. Серцевиною цієї бази, на думку деяких дослідників, має стати екософія права [59, с. 37].

Екософія права може бути визначена як органічний складник пост(мета)некласичної філософії права [452, с. 20]. У межах екософії права осмислюються сутнісна природа феномена права, джерела й закономірності його виникнення та механізм формування у прямих і зворотних зв'язках з іншими сферами буття людини як біосоціальної істоти й особистості в поєднанні фундаментальних категорій екологічності, гуманізму на підставі комплексного застосування таких методологічних правових складників, якими є онтологія, антропологія, гносеологія, аксіологія, інституціоналізм [60, с. 76].

Фундаментальне значення при цьому належить поняттю ціннісного змісту норми закону як категорії екософсько-правової аксіології. Саме з ним мають бути пов'язані зміни парадигмальної орієнтації правосвідомості, передусім – представників політичного істеблішменту й менеджменту, законодавчої гілки влади України як суб'єктів правотворчого процесу.

На думку Т.І. Бургарт, можливість набуття українськими законодавцями здатності фундувати реальний інструментарій перспективних соціальних перетворень у країні невіддільна від принципових змін їхнього типу мислення в цілому та правового мислення зокрема. Це означає прийняття законодавцями як основи своїх правових переконань, що програмуватимуть їхні реальні кроки у правотворчості та суспільно значущій поведінці, принципів верховенства права, справедливості, взаємоповаги й рівноцінного взаємовизнання усіх суб'єктів права.

Коли, виходячи з цих основоположних правових принципів, завдяки зусиллям законодавців, як свідомих учасників правотворчого процесу, зміст кожної норми сучасного українського законодавства буде не тільки узгодженим з вимогами чинної Конституції України, а й парадигмально оновленим, можна буде казати, що відбулася саме екологізація їхньої правосвідомості. Тим самим буде закладене підґрунтя для поширення цього процесу на всі верстви українського населення, тобто створені умови для подолання застарілої хвороби продукування суспільством правового нігілізму [61, с. 27].

Усвідомлення цього спонукає до поглиблення філософсько-правової рефлексії. Її предметом залишаються умови, за яких домагання різних членів суспільства можна узгодити між собою відповідно до загальних законів Природи [25, с. 4]. Визначення цих умов призводить до необхідності проаналізувати стан розробки та впровадження екологічного права.

Питання визначення змісту екологічного права на цей час не знайшло однозначного вирішення. Деякі дослідники характеризують його як інтегровану правову спільність (комплексну галузь права), яка об'єднує сукупність еколого-правових норм, що регулюють екологічні відносини з метою ефективного використання, відтворення, охорони природних ресурсів, забезпечення якості навколишнього природного середовища, гарантування екологічної безпеки, реалізації захисту екологічних прав [10, с. 21]. Інші автори доводять, що єдині екологічні відносини поділяються на декілька різновидів (земельні, водні, лісові, гірничі, фауністичні, атмосферо-повітряні

), які мають свої істотні специфічні особливості і спеціальні правові форми у вигляді підгалузей екологічного права [207, с. 39-41].

Найбільш поширеною й аргументованою в науковій літературі є думка про екологічне право як самостійну (некомплексну) галузь права з підгалузевою структурою. Екологічне право як галузь права являє собою систему правових норм, які регулюють екологічні відносини з приводу приналежності, використання, забезпечення екологічної безпеки, відтворення природних ресурсів у їх нерозривному зв'язку з природним середовищем, охорони навколишнього природного середовища з метою реалізації інтересів відповідних суб'єктів та підтримання сталого економічного розвитку, екологічної рівноваги в країні й окремих її регіонах [148, с. 10-11].

Створення логічної, послідовної, зрозумілої системи екологічного права, обґрунтування теоретичних положень реалізації та захисту екологічних прав громадян, відмови від архаїчних стереотипів розуміння екологічного права і законодавства, його компонентів є актуальним завданням розвитку українського соціуму. До сучасних прогресивних новаційних процесів належить, зокрема, комплексна галузь екологічного права – право екологічної безпеки. Ця категорія нині логічно увійшла в лексику спеціальної, у тому числі юридичної, літератури [10, с. 12].

Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» екологічна безпека визначена як такий стан навколишнього природного середовища, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей. Екологічна безпека гарантується громадянам України здійсненням широкого комплексу взаємопов'язаних політичних, економічних, технічних, організаційних, державно-правових та інших заходів [161].

Екологічна безпека як юридична категорія – це складова національної та транснаціональної безпеки, стан розвитку суспільних правовідносин і відповідних їм правових зв'язків, за якого системою правових норм, різноманітних державно-правових, соціальних засобів гарантується захищеність права громадян на безпечне довкілля, забезпечується регулювання здійснення екологічно небезпечної діяльності, запобігання погіршенню стану довкілля та інших наслідків, небезпечних для життя і здоров'я особи, суспільства, держави, яка потребує чіткої конституціоналізації у чинному законодавстві [10, с. 38].

Поширення категорій «екологічне право» та «право екологічної безпеки» обумовлене надзвичайною актуальністю екологічних питань для України. Аварія на ЧАЕС, забруднення довкілля в цілому катастрофічно погіршили стан здоров'я населення, що є одним із чинників зменшення в останні роки населення в нашій державі. Саме тому законодавство у сфері забезпечення радіаційної безпеки посідає надзвичайно вагоме місце в екологічному законодавстві України [23, с. 94].

Що ж підлягає охороні в межах системи екологічного права: навколишнє природне середовище чи навколишнє середовище і в його межах екологічна безпека? Чи екологічна безпека потребує особливого правового

режиму забезпечення у відповідних правовідносинах?

Даючи відповідь на ці питання, В.І. Андрейцев підкреслює: у контексті державно-правових інституцій та засобів важливо охороняти ті блага, котрі становлять для людини і суспільства певну цінність або ж з погляду людських цінностей є безцінними. людських цінностей є безцінними. Це – ті матеріальні, духовні та інші блага, які мають для нас незаперечні споживчі властивості будь-якого призначення (матеріального, естетичного, духовного, культурного, пізнавального, рекреаційного, оздоровчо-лікувального), тобто це речові або неречові блага, яких потребує людина (суспільство) і за допомогою яких вона задовольняє свої інтереси. Такі блага можуть диференціюватися залежно від виконуваних ними соціальних функцій для людини, що викликають до життя відповідне правове регулювання, засоби і способи їх використання, відтворення та охорони [10, с. 13].

Разом з тим у світі існують блага, які є вічними, безцінними для людини та людства в цілому. До них належить і довкілля, яке виконує в житті й діяльності людини триєдину функцію: економічну, соціальну й екологічну. Його компоненти можуть виступати:

- як основний засіб виробництва, система розселення, шляхи сполучення, розміщення продуктивних сил,
- як джерело, місце, невід'ємна умова людської життєдіяльності,
- як матеріальна основа існування та функціонування біологічно взаємозв'язаних природних ресурсів, екосистем, комплексів, формування природних умов для існування живих організмів (біосфери і ноосфери), що продукують встановлення відповідного режиму відтворення, використання й охорони.

У цьому аспекті змінене внаслідок людської діяльності природне середовище проживання людини (навколишнє природне середовище, довкілля), є воістину безцінним, адже воно не має еквіваленту для абсолютно адекватної оцінки його споживчої вартості.

Саме тому фахівці міжнародних установ відпрацьовують законодавчі акти для посилення боротьби із забрудненням довкілля. У цьому напрямку варто згадати про досвід роботи Єврокомісії, яка оголосила про те, що подає в суд на Бельгію, Італію, Грецію та Португалію за невиконання ними директиви щодо дозволеного рівня забруднення атмосфери [64, с. 15].

На нашу думку, міжнародний досвід має сприяти розробці та впровадженню екологічного права в життєдіяльність українського суспільства. Як зазначає Т.І. Бургарт, праву іманентно притаманна екологічність, бо воно життєво вкорінене в самій природі людини від її народження як біологічної істоти (чому відповідає антропний аспект у природі права), а потім уже і як особистості, яка набуває соціально-громадянського статусу (чому відповідає аспект соціальний) [60, с. 77]. З урахуванням сучасного інтерсуб'єктивного розуміння сутності права як взаємодії носіїв його ідеї, що ґрунтується на вимозі їхнього взаємовизнання як рівноцінних суб'єктів, виводиться принципова формула співвіднесення образа права образу людини [246, с. 206], яка керується гуманістичним

правилом не заподіяти будь-якими своїми діями шкоди тому чи іншому суб'єкту права, від якого вона очікує його відповідного додержання.

Тому людина, вже як правова особистість, постає самодостатнім феноменом у цілісності власних прав, свобод та обов'язків. Серед них фундаментального значення набуває основний принцип екологічної правосвідомості людини як правової особистості, яка передбачає усвідомлення й дотримання своєї відповідальності за збереження й відтворення Природи як колиски та годувальниці людства. Людина такого типу є єдиною у світі істотою, яка має природну здатність до самозбереження через самообмеження діяльності, що дозволяє свідомо убезпечити її від трансформації у сваволю чи деструкцію шляхом формалізації ціннісних настанов права в сенсі норми закону (екологічного законодавства).

Правова людина як екологічно-цілісна особистість й творча індивідуальність має стати ключовим чинником бажаної еволюції соціуму. Формування її не може бути не пов'язане з екологізацією правосвідомості громадян, духовним їх оновленням на засадах набуття знань про гармонізацію соціальних стосунків у цілому і правовідносин зокрема, де вирішальна роль відводиться чиннику визнання людиною своєї відповідальності щодо усіх проявів життя. У цьому сенсі людина, що виховується як екологічно-правова особистість та творча індивідуальність, якраз і здатна перебрати на себе відповідальність за своє життя, за майбутнє соціуму й Природи, тобто здатна свідомо скеровувати соціоприродний гомеостаз у гармонійне русло [62, с. 128].

Поняття стану загрози екологічної катастрофи підсилюється введенням до нього характеристики екологічної свідомості. Її інтенційним виявом є усвідомлення безперечності дотримання принципу верховенства права як вищої соціальної, правової цінності, котра продукується завдяки особливій природній здатності людини до творчості, яка зокрема виявляється у творенні нею своєї «другої», – соціальної, природи, з усіма її невід'ємними складовими: правовою системою, правовою державністю тощо.

Таким чином, природний механізм розумової діяльності людини врешті-решт детермінує її приреченість щодо конструктивного відтворення своїх онтологічних засад у вигляді ідеального світу правосвідомості з такою її фундаментальною складовою, якою є ідея екологічного права, і світу матеріалізації правових ідей, уявлень, ідеалів, почуттів у сферах правотворчості та правозастосування, у тому числі й практичного впровадження норм екологічного права. Саме вони виступають генералізаційними чинниками й саморозвитку людини як творчої індивідуальності у багатовимірну гармонійну особистість, й саморозвитку всього людства у спільноту свідомих екологічно діючих гуманістичних правосуб'єктів, їх самозбереження шляхом свідомого саморегулювання меж власного волевиявлення на підставі поваги до права волевиявлення іншого як умови міжособистісної комунікації в сенсі міжсуб'єктної правової гармонізації через здійснення «позитивної поляризації» (термін П.О. Сорокіна) суб'єктів права.

Обумовленість такої рольової взаємодії правосуб'єктів ґрунтується на екософському розумінні потенційних переваг соціальної комунікативності як вияву людської природи над егоїстичним (навіть конфронтаційним) початком кожної творчої індивідуальності, який вона здатна свідомо приборкати завдяки гуманістичній опосередкованості екологічної сутності онтологічних засад свого буття. Звідси випливає висновок про те, що людина , одним з вимірів буття якої виступає право, вимагає до себе особливої уваги з боку такої спеціальної правознавчої науки, якою є екологічне право, починаючи передусім з кореляції свого наукового апарату на підставі філо(еко)софського обґрунтування своїх онтологічних засад. Цим самим досягається особливий акцент у визначенні надзвичайної ролі екологічного права у методологічному оновленні всього вітчизняного законодавства, суспільної правосвідомості, правової системи й культури українського соціуму [451, с. 6-7].

Саме в межах всієї політико-правової системи держави стає можливою розробка екологічних нормативів життєдіяльності особистості, їх розробки та впровадження у практику. Однак ефективність цього процесу, на нашу думку , так само залежить і від змін, які одночасно відбуваються в особистісній та суспільній свідомості. Тому дуже важливим є визначення екологічних нормативів життєдіяльності особистості, їх розробки та впровадження. Розглянемо їх докладніше.

Під екологічними нормативами слід розуміти єдині та обов'язково нормовані межі, обсяги, регламенти, що містять кількісні та якісні показники , забезпечують охорону навколишнього природного середовища, екологічну безпеку суспільства і здоров'я людини, визначають допустиме навантаження антропогенної діяльності на довкілля [148, с. 150]. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» визначає головні характеристики нормативів екологічної безпеки:

- екологічні нормативи встановлюють гранично допустимі викиди та скиди у навколишнє природне середовище забруднюючих хімічних речовин, рівні допустимого шкідливого впливу на нього фізичних та біологічних факторів;
- законодавством України можуть встановлюватися нормативи використання природних ресурсів та інші екологічні нормативи;
- екологічні нормативи повинні встановлюватися з урахуванням вимог санітарно-гігієнічних та санітарно-протиепідемічних правил і норм, гігієнічних нормативів;
- нормативи гранично допустимих концентрацій забруднюючих речовин у навколишньому природному середовищі та рівні шкідливих фізичних та біологічних впливів на нього є єдиними для всієї території України;
- у разі необхідності для курортних, лікувально-оздоровчих, рекреаційних та інших окремих районів можуть встановлюватися більш суворі нормативи гранично допустимих концентрацій забруднюючих речовин та інших шкідливих впливів на навколишнє природне середовище;

- екологічні нормативи розробляються й вводяться в дію спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань екології і природних ресурсів та іншими уповноваженими на те державними органами відповідно до законодавства України [161].

У сучасних наукових дослідженнях приділяється певна увага аналізу впливу екологічних нормативів на суспільство й соціально-психологічним аспектам сприйняття цих нормативів. Зазначену сторону реалізації екологічного законодавства І.А. Ігнатьєва визначає як ідеологічний механізм його реалізації. Вона вказує, що формування екологічної свідомості суспільства сприятиме безпосередній реалізації громадянами і юридичними особами, органами державної влади й місцевого самоврядування прав та обов'язків, закріплених в екологічному законодавстві, а також розвитку громадських організацій, рухів за охорону навколишнього природного середовища, раціональне природокористування, забезпечення екологічної безпеки [165, с. 21].

Екологічно-правовій особистості притаманний специфічний екоцентричний тип свідомості. Дослідники визначають такі головні особливості цього типу свідомості:

- психологічна включеність людини у світ природи;
- сприйняття природних об'єктів як рівноправних суб'єктів;
- прагнення до непрагматичної взаємодії зі світом природи [346, с. 96].

Саме формування цих рис, на нашу думку, може бути визначене як головний наслідок впровадження екологічних нормативів у життєдіяльність особистості.

Стрижнем екоцентричної свідомості постає ставлення до природи як до самостійної цінності, коли морально-етичні норми, поширені в суспільстві, переносяться й на світ природи. Таке ставлення породжує відповідальність, екологічну стурбованість, активність, реалізм, екологічну пильність, любов до природи, потребу у спілкуванні з нею. На жаль, як зазначають науковці, значно поширенішим у сучасному світі є антропоцентричний тип свідомості, в якому людина протиставляється природі й оголошується вищою цінністю [364, с. 25].

Ми вважаємо за доцільне дещо уточнити і доповнити цю характеристику. На наш погляд, найбільш небезпечним на сучасному етапі виглядає не власне антропоцентризм (адже сама цінність людини, її життя не може бути піддана сумніву), а його поєднання зі споживацькою психологією, коли все довкілля розглядається лише як засіб задоволення людських потреб і бажань. Такий егоїстичний підхід, дійсно, за будь-яких умов не може бути визнаний як норматив життєдіяльності особистості.

Подолання вад антропоцентричного типу свідомості з необхідністю призводить до усвідомлення єдності людини і природи. Сучасна екологічна етика наголошує на тому, що гуманізм лише тоді вивершиться своїм справжнім значенням, коли антропоцентризм трансформується на біо- та екоцентризм, а природа розглядатиметься не як сировина цивілізації, а як першорядна цінність культури [51, с. 74].

Фахівці в галузі етики пропонують такі актуальні постулати особистісної морально-екологічної відповідальності:

- необхідність переходу від моделі домінування до моделі співіснування, що передбачає налагодження стійкого балансу між нашим сучасним існуванням і екосистем ним минулим;
- нова концепція охорони довкілля повинна передбачати захист життєвого середовища й тварин не так для людини, як від людини;
- необхідність навчитися керувати «твариною», що перебуває всередині нас, тобто розвивати самообмеження, відповідальність, чесність, справедливість, зміцнювати віру в любов, альтруїзм, взаємодопомогу, права людини і права Живого;
- намагання згладжувати конфлікти й примирювати економіку та виробництво з екологією, оцінюючи те й інше моральними критеріями [446, с . 302].

Екологічні нормативи життєдіяльності особистості передбачають загальну гармонізацію людського життя, вписування людини в життя природи, адаптацію до її ритмів [225, с. 170]. Внаслідок цього людина перетворюється на творчу індивідуальність, яка зорієнтована не на підкорення природи, а на співпрацю, гармонічну взаємодію з нею.

Саме екологічне виховання робить можливим шлях до динамічної рівноваги людини і природи у зміні людських якостей. Увесь арсенал знарядь екологічного виховання спрямований на формування розвиненої особистості, що здатна мислити у планетарному масштабі, діяти в нестандартних ситуаціях і бути в гармонії з навколишнім світом [477, с. 96].

На нашу думку, саме така екологічно-цілісна особистість постає водночас суб’єктом та об’єктом екологічної культури. Дослідники визначають екологічну культуру передусім як історичний досвід, пам’ять соціальних спільнот та окремих людей, їх практика у сфері відносин з природою, орієнтації й навички, які впливають на екологічну поведінку. Екологічна культура є однією з центральних категорій соціальної екології, позначаючи сприйняття людиною тієї частини навколишньої дійсності, яка безпосередньо пов’язана з природою, а також пов’язані з нею дії та стани особистості [364, с. 24].

Завдання впровадження екологічної парадигми в культуру життєтворчості та виховання екологічно-цілісної особистості нерозривно пов’язане з поступальним розвитком системи екологічної освіти. Її мета, стратегічні напрямки й тактичні завдання, структура та зміст визначені Концепцією екологічної освіти України, прийнятою у 2002 р. Цим документом передбачено, що екологічна освіта, як цілісне культурологічне явище, що включає процеси навчання, виховання, розвитку особистості, повинна спрямовуватися на формування екологічної культури, як складової системи національного і громадського виховання всіх верств населення України (у тому числі через екологічне просвітництво за допомогою громадських екологічних організацій), екологізацію навчальних дисциплін та програм підготовки, а також на професійну екологічну підготовку через

базову екологічну освіту.

Формування екологічної культури всіх верств населення, визначене названою Концепцією, передбачає:

- виховання розуміння сучасних екологічних проблем держави й світу, усвідомлення їх важливості, актуальності, універсальності (зв'язку локальних з регіональними і глобальними);
- відродження кращих традицій українського народу у взаємовідносинах з довкіллям, виховання любові до рідної природи;
- формування усвідомлення безперспективності технократичної ідеї розвитку й необхідності заміни її на екологічну, яка базується на розумінні єдності всього живого та неживого у складно-організованій глобальній системі гармонійного співіснування й розвитку;
- формування розуміння необхідності узгодження стратегії природи і стратегії людини на основі ідеї універсальності природних зв'язків та самообмеження, подолання споживацького ставлення до природи;
- розвиток особистої відповідальності за стан довкілля на місцевому регіональному, національному, глобальному рівнях, уміння прогнозувати особисту діяльність і діяльність інших людей та колективів;
- розвиток умінь приймати відповідні рішення щодо проблем навколишнього середовища, оволодіння нормами екологічно грамотної поведінки;
- виховання глибокої поваги до власного здоров'я та вироблення навичок його збереження [197, с. 4-6].

Сучасна екологічна освіта й екологічна культура спрямовані на формування дбайливого ставлення та адаптації до мінливого середовища існування. Мета суспільства – не допустити, щоб зміни природного середовища відбувалися на шкоду самому ж людству та іншим формам життя, надати їм розумного спрямованого характеру. Вся сукупність мислячих сил, яка становить єдине ціле, буде впливати і значною мірою визначати еволюцію нашої планети. Так виник новий стан біосфери – ноосфера, яка є сферою розуму. Розум постає ініціативним системотворчим фактором, який створює нову сферу, що не могла б виникнути поза і без людини [397, с. 29].

Положення, якими потрібно керуватися у розвитку системи екологічної освіти й виховання, містять такі принципи і вимоги:

- зміна навчальних планів, програм спеціальностей, спеціалізацій, державних стандартів під кутом зору вивчення проблем ноосферного майбутнього;
- виявлення тенденцій, які сприятимуть виживанню людства, переходу його на шлях ноосферизації. Ретроспективний підхід повинен здійснюватися в контексті розгляду взаємозв'язку і взаємозалежності історії людства й історії природи;
- визначення в ролі глобальної мети системи екологічної освіти та виховання докорінної зміни людської свідомості [390, с. 39].

В основу екологічної освіти покладені принципи гуманізму, науковості , неперервності, наскрізності та систематичності. Екологічна освіта спрямовується на поєднання раціонального й емоційного у взаємовідносинах людини з природою на базі принципів добра й краси, розуму й свідомості, патріотизму й універсалізму, наукових знань і дотримання екологічного права [197, с. 6].

Серед усіх принципів навчання, на думку М.Г. Складановської, особливого значення в екологічній психопедагогіці набуває принцип свідомого й активного навчання, бо результатом екологічної освіти мають бути психологічні новоутворення особистості – складові сформованої екологічної свідомості та екоцентричної парадигми мислення. Саме особистісний аспект цього процесу, його індивідуальні особливості вимагають застосування активних методів навчання, індивідуально-колективних форм організації занять, дискусійних форм обговорення найважливіших питань, що впливають на формування спрямованості особистості, її прагнень і переконань [371, с. 238].

Важливо, щоб освіта була не лише гуманітаризованою, екологізованою, у тому числі у глобальних масштабах, але й випереджальною, прогностичною, спрямованою на майбутнє. Адже роль освіти в сучасному суспільстві дедалі більше пов’язана не з трансляцією знань і взагалі соціальних результатів з покоління в покоління, а з підготовкою людей до виходу з усіляких – передусім глобальних – криз та катастроф, подолати які можливо не інваріантними для усіх епох знаннями, а знаннями випереджальними, грамотними антикризовими діями. Це означає необхідність:

- знати, до яких наслідків може призвести той чи інший конкретний людський вплив на навколишнє соціоприродне середовище;
- вміти прогнозувати й моделювати варіанти можливих подій, які спровоковані людською діяльністю в суспільстві й природі;
- бути готовими вести пошук оптимальних рішень виходу суспільства з локальних криз різного характеру;
- володіти випереджальними знаннями та вміннями, необхідними для підтримки стабільного розвитку навколишнього середовища [477, с. 94].

Ефективність впровадження екологічної парадигми в культуру життєтворчості та виховання особистості значною мірою залежить від результативності одного із центральних функціональних важелів цієї системи – забезпечення дотримання екологічних стандартів, екологічного контролю, протидія екологічним злочинам.

Як зазначає В.І. Андрейцев, законодавчий акцент на реальний, фізичний стан навколишнього природного середовища та інші елементи біосфери не справив фактично належного впливу на державу, її інституції, відповідні фізичні та юридичні особи щодо ефективного відвернення природної і техногенної небезпеки. Можна констатувати й те, що легалізована законодавча модель визначення екологічної безпеки підлягає певному коригуванню з урахуванням реального рівня небезпеки, що виникає

від різних джерел екологічно небезпечного впливу з акцентуванням на здійснення системи профілактичних заходів на локальному, місцевому, регіональному, національному та транснаціональному рівнях.

З огляду на це сучасна еколого-правова наука має більш ретельно та поглиблено проаналізувати причини відставання відповідних правових моделей екологічної безпеки, звернувши особливу увагу на спеціальні та власне юридичні ознаки цього поняття з тим, щоб виробити найбільш оптимальні науково-практичні інструментарії, здатні фактично забезпечити ефективність законодавства у цій сфері та систему найбільш надійних гарантій екологічної безпеки [10, с. 26].

У цьому плані безперечний інтерес становить Державний стандарт України «Безпечність промислових підприємств. Терміни і визначення», у якому безпека населення, матеріальних об'єктів, навколишнього середовища визначається як відсутність недопустимого ризику, пов'язаного з можливістю заподіяння будь-якої шкоди. Водночас у довідковому додатку до цього стандарту екологічна безпека розглядається через призму відсутності дій, станів та процесів, які прямо чи опосередковано призводять до заподіяння шкоди навколишньому природному середовищу, населенню та матеріальним об'єктам.

Показово, що зазначений стандарт як підзаконний нормативно-правовий акт не сприйняв законодавчої формули визначення, яка міститься у статті 50 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», і має суттєві відмінності у формулюванні ознак екологічної безпеки, пов'язуючи їх із відсутністю наявності небезпеки, яка, судячи з наведеного змісту, базується на принципі ризику, здатного призвести до заподіяння шкоди. У згаданому стандарті спостерігається порушення принципу законності, відхилення від відтворення законодавчої дефініції та проводиться формалізація екологічної безпеки на дещо інших ознаках, зокрема як певного наслідку, який забезпечується з метою недопущення будь-якого природного, техногенного чи іншого соціального ризику і пов'язується із заподіянням шкоди зазначеним об'єктам та благам. І це при тому, що стандарт продукує розкриття змісту екологічного ризику як імовірності негативних наслідків від сукупності шкідливих впливів на навколишнє природне середовище, які спричиняють необоротну деградацію екосистеми [10, с. 28]. Тому для підвищення ефективності стандартизації при подальшій розробці стандартів в екологічній сфері необхідним є послідовне дотримання всіх принципів чинного законодавства України.

Іншим важливим засобом досягнення ефективності державного контролю постає нагляд у сфері екологічно небезпечної діяльності. Питання перегляду підходів до вирішення складних екологічних проблем, пов'язаних з частішими проявами заподіяння шкоди природі взагалі, окремим природним компонентам чи життю і здоров'ю людини зокрема, мають вирішуватися в межах рішучих кроків щодо проведення державою виваженої правової реформи, спрямованої на ефективну адаптацію національного законодавства до стандартів міжнародного та європейського екологічного

законодавства [206, с. 101].

Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» передбачає загальні засади здійснення екологічного контролю, зокрема за дотриманням вимог, норм і нормативів екологічної безпеки. Відповідно до цього закону передбачаються такі різновиди екологічного контролю:

- державний контроль, у тому числі в пунктах пропуску через державний контроль та експортних партій брухту чорних і кольорових металів;
- прокурорський нагляд;
- громадський контроль.

Державний контроль у зазначеній сфері здійснюється відповідними радами та їх виконавчими і розпорядчими органами, Міністерством екології та природних ресурсів України, його органами на місцях, іншими спеціально уповноваженими органами. Державному контролю підлягають використання і охорона земель, надр, поверхневих і підземних вод, атмосферного повітря, лісів та іншої рослинності, тваринного світу, морського середовища та природних ресурсів територіальних вод, континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони республіки, природних територій та об’єктів, що підлягають особливій охороні, стан навколишнього природного середовища, а також дотримання заходів біологічної і генетичної безпеки щодо біологічних об’єктів навколишнього природного середовища при створенні, дослідженні та практичному використанні генетично модифікованих організмів у відкритій системі [161].

Важливу роль у політико-правовому забезпеченні життєдіяльності особистості в екологічній сфері відіграють і інші види екологічного контролю. Громадський контроль у галузі охорони навколишнього природного середовища здійснюється громадськими інспекторами охорони навколишнього природного середовища згідно з Положенням, яке затверджується спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів. Нагляд за додержанням законодавства про охорону навколишнього природного середовища здійснює Генеральний прокурор України та підпорядковані йому органи прокуратури [161].

На думку В.І. Андрейцева, з прискореним розвитком законодавства про безпеку та, зокрема, екологічну безпеку, інституційного, функціонально-процесуального, фінансового, матеріального, науково-технічного та іншого державного забезпечення у сфері екологічної безпеки, доцільності гарантування реалізації і захисту суб’єктивного права громадян на екологічну безпеку об’єктивно створено проблему щодо здійснення державного нагляду і контролю за додержанням цього законодавства.

Так, Законом України «Про об’єкти підвищеної небезпеки» здійснення цих форм державного контролю покладається на спеціально уповноважені органи державної виконавчої влади, до відання яких віднесені питання у такій послідовності:

- охорони праці;

- забезпечення екологічної безпеки та охорони навколишнього природного середовища;
- захисту населення і територій від надзвичайних екологічних ситуацій;
- пожежної безпеки;
- санітарно-епідемічної безпеки;
- містобудування.

За таких обставин ще більшою мірою обумовлюється невідкладна необхідність прийняття спеціального закону України про екологічний контроль та порядок його здійснення, який би не тільки визначив його мету, завдання, види, механізми, порядок проведення, але й застосування засобів примусу до винних осіб. У той же час такий законодавчий акт мав би чітко визначити порядок здійснення державного контролю у сфері екологічної безпеки вищезазначеними органами державної виконавчої влади [10, с. 263].

Протидія екологічним злочинам викликає необхідність існування певних способів зміцнення екологічного правопорядку. Н.В. Ільків, обґрунтовуючи необхідність виділення еколого-правової відповідальності як окремого комплексного правового інституту, визначає такі її специфічні риси:

- виразною ознакою даного виду юридичної відповідальності є те, що вона застосовується за вчинення екологічного правопорушення;
- як одна з форм державного примусу, еколого-правова відповідальність застосовується або державою, або у відповідних випадках органами місцевого самоврядування, або адміністрацією підприємств, організацій;
- юридична відповідальність за екологічні правопорушення покладається, як правило, у певній процесуальній формі: кримінально-правовій, адміністративно-правовій, цивільно-правовій, еколого-правовій та іншій встановленій законодавством;
- існуючі форми юридичної відповідальності не здатні забезпечити відшкодування екологічної шкоди, спричиненої правопорушенням природному об’єкту, тобто відновити порушений екологічний правопорядок. Ці форми юридичної відповідальності за своєю природою виконують або каральні, попереджувальні функції, або спрямовані на відшкодування шкоди, спричиненої майну в рамках цивільно-правових чи трудових відносин;
- еколого-правова відповідальність характеризується тим, що володіє спеціальними еколого-правовими заходами впливу на правопорушників;
- еколого-правова відповідальність – це врегульований нормами еколого-процесуального права процес, в ході якого реалізуються матеріальні норми, якими встановлені заходи державного примусу для осіб, які вчинили екологічне правопорушення, та має на меті відшкодування спричиненої екологічної шкоди [164, с. 89-90].

Еколого-правова відповідальність повинна стати гарантією збереження екологічної безпеки. Система екологічної безпеки включає збалансовану сукупність державно-правових і соціальних противаг щодо виникнення та

відвернення різноманітних загроз – як природного походження, породжених або ускладнених наслідками природної стихії, так і антропогенного (техногенного) походження, як наслідок небезпечної неконтрольованої (або недостатньо контрольованої) господарської та іншої екологічно шкідливої й загрозливої діяльності.

У юридичному аспекті гарантування екологічної безпеки, тобто стану соціальної і правової захищеності, – це безпосередній обов'язок держави, здійснюваний шляхом встановлення системи засобів забезпечення, регламентування прав на екологічну безпеку, регулювання відповідних суспільних правовідносин, визначення правового режиму здійснення екологічно небезпечної діяльності, форм реалізації суб'єктивних можливостей особи у цій сфері, способів і методик юридичного захисту, у тому числі юрисдикційного, встановлення меж, видів відповідальності різних суб'єктів за порушення встановленого режиму, у тому числі за створення умов екологічної небезпеки внаслідок прояву сил, явищ природної стихії, невиконання вимог, норм, нормативів екологічної безпеки, ранжування відповідальності (позитивної та негативної) за екологічний ризик [10, с. 36].

Отже, обов'язковою ознакою сучасної екологічної безпеки є її регламентування і регулювання у відповідних правових приписах чинного законодавства як на рівні національного, так і міжнародно визнаного та легалізованого в Україні правового регулювання. Правові приписи стосовно екологічної безпеки містяться сьогодні як на рівні механізму конституційного, законодавчого, так і підзаконного нормативно-правового регулювання. Зазначені приписи містять чіткі імперативи обов'язкового дотримання вимог, норм, нормативів екологічної безпеки для осіб, які здійснюють екологічно ризиковані види діяльності, та держави як гаранта прав. Вони уповноважують громадян на екологічну безпеку як на абсолютне конституційне і галузеве суб'єктивне право.

Чинне екологічне законодавство закріплює перелік правопорушень у галузі екологічної безпеки. Зокрема, у статті 68 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» визначені такі види правопорушень:

- порушення прав громадян на екологічно безпечне навколишнє природне середовище;
- порушення норм екологічної безпеки;
- порушення вимог законодавства України при проведенні екологічної експертизи, в тому числі подання завідомо неправдивого експертного висновку;
- невиконання вимог державної екологічної експертизи;
- фінансування, будівництво, впровадження у виробництво нових технологій і устаткування без позитивного висновку державної екологічної експертизи;
- порушення екологічних вимог при проектуванні, розміщенні, будівництві, реконструкції, введенні в дію, експлуатації, ліквідації

підприємств, споруд, пересувних засобів та інших об’єктів;

- допущення наднормативних, аварійних і залпових викидів і скидів забруднюючих речовин та інших шкідливих впливів на навколишнє природне середовище;
- перевищення лімітів та порушення інших вимог використання природних ресурсів;
- самовільне спеціальне використання природних ресурсів;
- порушення строків внесення зборів за використання природних ресурсів та забруднення навколишнього природного середовища;
- невжиття заходів щодо попередження та ліквідації екологічних наслідків аварій та іншого шкідливого впливу на навколишнє природне середовище;
- невиконання розпоряджень органів, які здійснюють державний контроль у галузі охорони навколишнього природного середовища, та вчинення опору їх представникам;
- порушення природоохоронних вимог при зберіганні, транспортуванні, використанні, знешкодженні та захороненні хімічних засобів захисту рослин, мінеральних добрив, токсичних радіоактивних речовин та відходів;
- невиконання вимог охорони територій та об’єктів природно-заповідного фонду та інших територій, що підлягають особливій охороні, видів тварин і рослин, занесених до Червоної книги України;
- відмова від надання своєчасної, повної та достовірної інформації про стан навколишнього природного середовища, а також про джерела забруднення, приховування випадків аварійного забруднення навколишнього природного середовища або фальсифікації відомостей про стан екологічної обстановки чи захворюваності населення;
- приниження честі і гідності працівників, які здійснюють контроль в галузі охорони навколишнього природного середовища, посягання на їх життя і здоров’я;
- порушення природоохоронних вимог під час провадження діяльності, пов’язаної з поводженням з генетично модифікованими організмами [161].

Згідно з видами екологічних правопорушень у галузі забезпечення екологічної безпеки винні особи можуть бути притягнені до дисциплінарної, адміністративної, кримінальної або цивільно-правової відповідальності.

Адміністративна відповідальність є самостійним різновидом юридичної відповідальності. У Кодексі про адміністративні правопорушення України закріплені кілька складів правопорушень, що передбачають відповідальність громадян та посадових осіб за порушення екологічної безпеки. Це, зокрема:

- порушення вимог режиму радіаційної безпеки в місцевостях, що зазнали радіоактивного забруднення (стаття 46);

- порушення порядку здійснення викидів забруднюючих речовин в атмосферу або впливу на неї фізичних та біологічних факторів (стаття 78);
- порушення порядку здійснення діяльності, спрямованої на штучні зміни складу атмосфери та атмосферних явищ (стаття 78);
- порушення правил складування, зберігання, розміщення, транспортування, утилізації, ліквідації та використання відходів (стаття 82);
- приховування, перекручення або відмова від надання повної та достовірної інформації на запити посадових осіб та звернення громадян та їх об'єднань щодо безпеки утворення відходів та провадження з ними (стаття 82);
- змішування чи захоронення відходів, для утилізації яких в Україні існує відповідна технологія, без спеціального дозволу (стаття 82);
- порушення правил і норм ядерної та радіаційної безпеки (стаття 95);
- недодержання державних стандартів, норм і правил під час проектування і будівництва (стаття 96) [188].

Характеризуючи способи протидії держави екологічним злочинам, слід зупинитися і на кримінальній відповідальності за ці злочини. Окремий розділ «Злочини проти довкілля» міститься у Кримінальному кодексі України. Він включає 18 складів злочинів, хоча за більшістю з них поки що відсутня практика притягнення до кримінальної відповідальності [44, с. 5]. До них. зокрема, належать:

- порушення правил екологічної безпеки (стаття 236);
- невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення (стаття 237);
- проектування чи експлуатація споруд без систем захисту довкілля (стаття 253);
- порушення правил безпеки під час використання робіт з підвищеною небезпекою (стаття 272);
- порушення правил, що стосуються безпечного використання промислової продукції або безпечної експлуатації будівель (стаття 275);
- заготівля, переробка або збут радіоактивно забруднених продуктів харчування чи іншої продукції (стаття 327) [211].

Серед усіх статей зазначеного розділу Кримінального кодексу України особливу увагу, на наш погляд, варто приділити змісту статті 274, якою встановлена кримінальна відповідальність за порушення на виробництві правил ядерної або радіаційної безпеки. Тяжкість можливих наслідків цього порушення можна уявити на прикладі Чорнобильської катастрофи [303, с. 120]. Радіоактивне забруднення внаслідок викидів радіонуклідів було виявлено не тільки на території Радянського Союзу, у Центральній, Північній та Західній Європі, але й у Туреччині, Ізраїлі та Кувейті, що підкреслює глобальний характер цієї катастрофи. Тільки в Україні внаслідок аварії на ЧАЕС постраждало близько 4 млн. осіб, а загалом, згідно з даними Інституту біофізики Міністерства охорони здоров'я та медичної промисловості

Російської Федерації, впливу радіації на території Європи зазнало більш як 70 млн. осіб [259, с. 128]. Створення всіх умов для недопущення подібного в майбутньому – важливе завдання системи екологічного права України.

Незалежно від притягнення винних осіб до адміністративної або кримінальної відповідальності вони повинні нести цивільно-правову відповідальність у разі заподіяння шкоди навколишньому природному середовищу або здоров'ю громадян [148, с. 151-152].

Компенсація шкоди є основною ознакою так званої компенсаційної екологічної відповідальності, в межах якої передбачається урахування попередження екологічної шкоди в ринковій діяльності. Метою компенсаційної екологічної відповідальності є мінімізація заподіяння майбутньої шкоди. Застосування такої відповідальності передбачає досягнення чотирьох основних результатів:

- гарантування постраждалій особі компенсації економічної шкоди;
- збереження навколишнього середовища шляхом відшкодування шкоди винною особою;
- стимулювання відповідальної сторони здійснювати превентивні і передбачувальні заходи (аналіз ризику, екоаудит, системи природоохоронного управління) з тим, щоб уникнути надмірних витрат;
- забезпечення принципу «забруднювач платить».

Такі правові ідеї відповідають міжнародним та європейським екологічним стандартам, а їх актуальність правового опосередкування беззаперечна [206, с. 103].

Отже, після здобуття незалежності постала потреба реформувати всю систему захисту і охорони здоров'я, починаючи від концептуальних та політико-правових засад, і закінчуючи матеріально-технічними та кадровими вимірами. Власне кажучи, саме людина є головним об'єктом і суб'єктом зусиль держави в реалізації повноважень, які надані їй громадянами. В цьому контексті свою функцію має виконувати і система політико-правового забезпечення охорони здоров'я населення України.

Аналізуються основні законодавчі і відомчі постанови, закони і акти, які повинні сприяти розв'язанню цих проблем. Показано також, що сукупність політико-правових чинників захисту життя і здоров'я населення України є складною, багатокомпонентною діяльністю і, очевидно, що на нинішньому етапі її розвитку справа полягає в тому, щоб зробити цю сукупність системою. Це необхідно для координації різних рівнів і напрямків діяльності законодавчих, виконавчих і самоврядних органів влади з широким залученням громадськості для розв'язання нагальних проблем розвитку суспільства і гарантування прав громадян не тільки на сприятливе для життя, але і для здоров'я довкілля, що дасть можливість людині реалізувати себе у бажаних сферах діяльності без шкоди для власного здоров'я, для здоров'я сім'ї, близьких, та суспільства в цілому. Показано, що Україна зробила істотні кроки у створені ефективної політико-правової системи щодо забезпечення не лише сталого розвитку власного суспільства, але й охорони і безпеки здоров'я громадян.

Як доведено світовою практикою, найефективнішим засобом у цьому контексті є, з одного боку, недопущення негативного впливу техногенних структур, що контролюються аналізом стану довкілля на предмет забруднення та концентрації шкідливих речовин у землі, воді та повітрі, а, з іншого боку, це збереження біологічного та ландшафтного різноманіття довкілля. Інакше кажучи, збереження того стану навколишнього середовища, в якому людина протягом багатьох поколінь жила, діяла, відтворювалась, до якої адаптувався організм, що закріплено генетично. Порушення відповідного стану несе катастрофічні наслідки не лише для біосфери, а й для самої людини, зумовлює нездатність адаптивного реагування на ці зміни.

Проаналізовано світовий та європейський досвід щодо збереження біорізноманіття, зокрема, рішення та практику ЮНЕСКО, Всесвітньої системи охорони природи, формування Всеєвропейської екологічної мережі, Конвенцію ЮНЕСКО «Про світову, культурну та природну спадщину» тощо. Показано, що Україна на політичному, законодавчому та практичному рівні досить ефективно реагувала на концептуальні засади відповідних актів та потреби власного суспільства. Виділено етапи створення політико-правового поля України в галузі екобезпечного розвитку в сфері природоохоронної діяльності, виділено ті здобутки, які на першому етапі, який тривав протягом 1991-2000 року, полягли насамперед у заповіданні як окремих видів, так і цілих екосистем та ландшафтів, які ще збереглись у досить непорушеному стані, та в переході до нової парадигми, яку зафіксував Закон України «Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 рр.» (21.09.2000 р.). Цей Закон визначає принципово нові базові елементи охорони природного середовища, а саме, природні регіони і природні коридори.

Зрозуміло, що витрати на реалізацію цих проектів не йдуть ні в які порівняння з попередніми природоохоронними заходами, але, з одного боку, реалізація цього проекту відповідає загальноєвропейським цінностям і, по-друге, що очевидно ще головніше, вона відповідає потребам українського сус пільства, яке останні майже 10 років знаходиться у стані негативного природного приросту і скорочення загальної тривалості життя населення. В цьому контексті державна програма формування екологічної мережі України постає як головне завдання екологічної політики України, про що свідчать концептуальні та практичні орієнтири і пріоритети, на які спрямована реалізація даної державної програми.

Таким чином, впровадження екологічної парадигми як системи знання щодо екобезпечного розвитку суспільства в систему виховання та життєдіяльності особистості потребує відповідного політико-правового супроводу. Його основу мають складати конституційні положення та інші законодавчо закріплені норми, що визначають екологічні права та обов’язки громадянина.

Реалізація цих правових норм забезпечується розвитком екоцентричної свідомості на соціальному й особистісному рівнях, що має досягатися шляхом впровадження екологічних нормативів у систему виховання та освіти

. Водночас необхідно здійснювати перегляд системи екологічного контролю у напрямі розробки нових і вдосконалення існуючих засобів нагляду з метою їх відповідності динамічному стану розвитку сучасної цивілізації.

Звертається увага на те, що традиційні політичні партії, незалежно віх їхніх ідеологічних платформ, змушені зважати на «екологічну складову» настроїв електорату чи ситуативно вдаватися до екологістської риторики. Ми пристаємо на позицію, що в сучасному суспільно-політичному житті спостерігається не так чітка кореляція між традиційними ідеологіями, партійною належністю й екологізмом, як складні взаємозалежності між цими чинниками.

На підставі аналізу еволюції проблемного поля екології як біологічної науки, започаткованої наприкінці XIX ст., показано, що впродовж XX ст. екологічні проблеми вийшли далеко за межі суто природничо-наукових. Сучасне суспільство не задовольняється лише науковими дослідженнями стану довкілля й окремих його компонентів, а потребує загальніших і глибших рефлексій щодо взаємопов'язаності природних процесів, впливу на них людини, а також щодо наслідків таких впливів. Екологічні проблеми переростають у соціальні, економічні, політичні, етичні. Дослідження статусу екології в системі науково-природничого та соціогуманітарного знання, а також світоглядних, гуманістичних, евристичних, кумулятивних та інших функцій екологічних знань (Ф. Гиренкок, Е. Гірусов, М. Голубець, В. Деркач, Ф. Канак, Р. Карпінська, М. Кисельов, В. Крисаченко, П. Куусі, І. Лісєєв, Л. Сидоренко та ін.) констатують особливий статус екології не лише і не так у системі наукових знань, як у сучасному суспільно-політичному дискурсі. Поняття «екологія» перейшло зі сфери суто наукового обігу в інші сфери, що призводить до розширення змісту поняття «екологія» (В. Деркач), «переоцінки поняття» (І. Касавін), а також вживання його як метафори під впливом «ідеологічної моди» (А. Гусейнов) та внаслідок «політизації науки» (Е. Коен). При цьому виникає реальна небезпека стирання граней між безпосереднім і метафоричним змістом поняття, безмежного розмивання проблемних полів, а відтак – конкретності щодо визначення шляхів розв'язання нагальних проблем.

За цих умов актуалізується проблема визначення змісту поняття «екологія» для означення науки та напряму прикладних досліджень, ідентифікації предметного екології, міждисциплінарних зв'язків тощо. Водночас постає питання щодо розроблення специфічного понятєво-категоріального апарату для опису й аналізу світоглядно-філософських, соціальних і суспільно-політичних проблем у координатах «людина – природа» та «суспільство – довкілля».

ВИСНОВКИ

1.Культура життєдіяльності особистості є багатою і різноплановою, але кожна епоха розвитку людства накладає на неї свій неповторний відбиток. Доба глобалізації загострює усвідомлення кожною людиною і суспільством загалом того незаперечного факту, що екологічна проблематика все більше набуває характеру стрижньової для культури життєдіяльності особистості. Більше того, екологічна проблематика задає картину світу, яка має усі шанси стати домінуючою у найближчому майбутньому для всіх представників людства, а вже сьогодні визначає для всіх людей науки панівну парадигму осмислення соціокультурної реальності. Таким чином, теоретичні і практичні аспекти діяльності сучасної людини актуалізують екологічну парадигму життєдіяльності особистості.

Екологічна культура зазнає конкретної трансформації в процесі історичного розвитку й знаходиться під впливом різносторонніх протиріч у життєдіяльності суспільства – економічних, соціальних, ідеологічних та інших. Якісні зміни, що відбулися в структурі матеріального виробництва, є визначальними в процесі природно-перетворювальної підсистеми екологічної культури. На кожному етапі соціоприродної взаємодії вона включає всю сукупність способів матеріально-практичної діяльності з перетворення природи. Екокультурні стереотипи постають як транслятор досвіду екологічної діяльності в процесі історичного розвитку людства. Разом з тим, екологічна культура виконує й протилежну функцію подолання наявних екокультурних стереотипів, творення нових цільових програм безпосередньої дії на природу, тобто виступає як творча діяльність.

2.У процесі пошуку моделі стійкого економічного розвитку держави разом з усвідомленням екологічної проблематики як пріоритетної стало зрозумілим, що жодна економічна система не надає єдино правильних розв’язків екологічних проблем, але за умов демократичного суспільства формування екологічної складової життєдіяльності особистості має вищий потенціал. Одним з головних засобів формування екологічної свідомості нашого сучасника у демократичному суспільстві має бути система екологічної освіти та екологічного виховання. Тому так нагально постала проблема органічного залучення екологічної компоненти в загальноосвітянський процес та суттєвого збільшення його дидактичного навантаження. Наука може впливати на формування свідомості лише через систему освіти. Принциповою обставиною, яку слід враховувати, є та, що екологія як наукова дисципліна є специфічним, неоднозначним й надзвичайно складним предметом для залучення в освітянський процес. Екологічна освіта покликана формувати нове світобачення та новий спосіб життя людини третього тисячоліття, що включає в себе засади як раціонального природокористування, так і ефективної соціальної практики в самому широкому розумінні цього терміну. Демократичні світобачення і спосіб життя виявляються нерозривно взаємопов’язані з високоефективними

версіями екологічної культури життєдіяльності особистості.

3.Проблема екобезпечного розвитку людства не тільки не зійшла з арени актуальних проблем сучасності, але й загострилась. Однією з головних причин цього є не раціональна рефлексія людством наслідків глобалізації та інформаційної революції. «Екобезпечний розвиток» визначається як спосіб господарювання, ширше – облаштування життя, при якому забезпечується оптимальний взаємозв'язок природних і соціальних чинників, перетворення природи в предмети культури здійснюється з одночасним відтворенням її основних форм та мінімізацією шкідливих впливів на природу залишків виробничого процесу. Як і кожен соціальний процес, екобезпечний розвиток має власну філософію – своєрідну духовну установку, навколо якого об'єднуються його структурні компоненти. Зміст останньої визначається рівнем наукового пізнання природи, місця людині в ній, характеру взаємодії людини і природи та філософського осмислення основних результатів перетворення предметів природи в предмети культури.

4.Нова екологічна парадигма – теоретичний фундамент сучасної екологічної діяльності. Становлення нової екологічної парадигми повинно не тільки спрямовувати подальший розвиток суспільства та природи як єдиної системи. Нова екологічна парадигма, яка б гарна вона не була, перш за все стикається з випробуванням на вирішення нагальних питань. Тобто це не тільки рішення, як саме суспільство буде співіснувати з біологічними системами надалі, а як воно вирішить питання попередньої взаємодії з природою та помилки, спричинені цією взаємодією. Багато подій залишається поза увагою суспільної свідомості, а решта у сучасному мінливому світі витісняється новими подіями, але наслідки при цьому не зникають самі по собі. Екологічна етика, таким чином постає підґрунтям нової екологічної парадигми. Екологічна етика – це не етика окремої особи або суспільства, заснована на екологічних імперативах культури. Пройнята духом етичної включеності в самосвідомість вона є як би універсальною етикою людської діяльності.

Розуміння екологічних проблем як науково осмислених і глобальних проблем сучасного суспільства має посісти значне місце в міжнародно орієнтованій системі освіти, концепція якої формується в результаті глобалізації суспільства. Необхідність введення екологічного вмісту в навчальні програми зумовлена існуванням єдиного суспільного (економічного, політичного, культурного) простору на планеті Земля, яке водночас є і простором єдиної природи як системи з незліченними зв'язками.

5.Антиглобалістська спрямованість екологістських концепцій виявляє себе в актуалізації тенденції локалізації, яка виступає антитезою глобалізації. Сутність локалізації полягає в акцентуванні місцевих проблем та мобілізації місцевих ресурсів, відповідної переорієнтації світогляду і стандартів поведінки індивідів і місцевих громад, перерозподілі влади й організаційно-інституціональних змін задля розв'язання проблем на місцевому рівні. Згідно зі світоглядними настановами локалізації, поступ у масштабнішому подоланні екологічних і соціально-економічних проблем визначається

позитивними кроками на місцевому рівні. Аналіз досвіду розмаїтих форм розгортання локалізаційних процесів, світоглядних засад свідчить, що людські громади не є безпорадними жертвами глобалізації, а перебувають у постійному пошуку відповідей на екологічні виклики глобалізації як способу збереження природної, культурної й особистої автентичності та пом'якшення негативних тенденцій глобалізації.

6.Формування екологічної свідомості суб'єкта сучасної цивілізаційної життєдіяльності є складним та багатогранним процесом, який визначається низкою чинників як природного, так і соціального характеру. Серед останніх центральне місце посідає вплив соціального середовища та загальної культури, сім'ї та школи, засобів масової інформації. Особливе значення при цьому має цілеспрямований систематичний вплив на формування екологічної свідомості, що реалізується завдяки екологічному вихованню та самовихованню. Екологічну свідомість визначено як духовний феномен суспільної свідомості, що віддзеркалює екологічні реалії та протиріччя світоглядних орієнтацій, регулює відношення людини, суспільства і природи як рівнозначних і рівноцінних форм буття, обумовлює етичні норми поведінки і межі дій людини у природному середовищі, виходячи з усвідомлення природи як найголовнішої цінності.

7.Основою екологічної правосвідомості особистості й суспільства є відображення екологічної проблематики в Конституції України та Законах України. На цей час екологічні проблеми отримали не тільки інституційне, але й нормативно-правове закріплення в законодавчих і підзаконних актах загально регулятивного та охоронного спрямування. Право на безпечне для життя та здоров'я довкіллі являє собою юридичну можливість проживати в навколишньому природному середовищі, яке б не заподіювало шкоди людському здоров'ю і життю, а в разі порушення – вимагати його захисту у встановленому законом порядку. Кодифікація, спрямована на екологізацію законодавства України, передбачає внесення змін та доповнень у зміст його норм, які забезпечують екологічну сутність законодавства. Проте зазначений підхід дотепер вдалось реалізувати лише частково.

Усунення перешкод, які заважають розбудові України як правової держави (зокрема в екологічні сфері), можливе лише за умови послідовного приведення до відповідності з принципами верховенство права, імперативів демократизації та соціальної державності всієї законодавчої, нормативної бази. У зв'язку з цим практичного значення набуває потреба суцільної екологічно-правової експертизи чинного законодавства й усього масиву підзаконних актів, яка спиралася б на потужний екософський потенціал правознавства, що оновлюється.

8.Під екологічними нормативами слід розуміти єдині та обов'язково нормовані межі, обсяги, регламенти, що містять кількісні та якісні показники , забезпечують охорону навколишнього середовища, екологічну безпеку суспільства і здоров'я людини, визначають допустиме навантаження антропогенної діяльності на довкілля. Ефективність впровадження екологічної парадигми в культуру життєдіяльності особистості значною

мірою залежить від результативності одного із центральних функціональних важелів цієї системи – забезпечення дотримання екологічних нормативів: екологічних стандартів, екологічного контролю, що потребує також протидії екологічним злочинам.

9.Еколого-правова відповідальність повинна стати гарантією збереження екологічної безпеки. Система екологічної безпеки включає збалансовану сукупність державно-правових і соціальних противаг щодо виникнення та відвернення різноманітних загроз – як природного походження, породжених або ускладнених наслідками природної стихії, так і антропогенного (техногенного) походження, як наслідок небезпечної неконтрольованої (або недостатньо контрольованої) господарської та іншої екологічно шкідливої й загрозливої діяльності.

У юридичному аспекті гарантування екологічної безпеки, тобто стану соціальної і правової захищеності, – встановлення системи засобів забезпечення, регламентування прав на екологічну безпеку, регулювання відповідних суспільних правовідносин, визначення правового режиму здійснення екологічно небезпечної діяльності, форм реалізації суб'єктивних можливостей особи у цій сфері, способів і методик юридичного захисту, у тому числі юрисдикційного, встановлення меж, видів відповідальності різних суб'єктів за порушення встановленого режиму, у тому числі за створення умов екологічної небезпеки внаслідок прояву сил, явищ природної стихії, невиконання вимог, норм, нормативів екологічної безпеки, ранжування відповідальності (позитивної та негативної) за екологічний ризик.

10.Реалізація державної програми формування екологічної мережі України є головним завданням екологічної політики. Національна екологічна мережа України має складатися з природних регіонів, де зосереджено існуючі, створювані та перспективні природно-заповідні території, широтні та меридіональні природні коридори, які мають забезпечувати природні зв'язки зонального характеру та ефект безперервності еколого-ландшафтних зон, а також буферних зон, в яких відбувається перехід від антропогенно змінених до природних ландшафтів.

До охоронної мережі мають бути включені, окрім природних та відновлених об'єктів, також об'єкти культурно-природної спадщини, в яких відображено не тільки природне, а і культурне минуле українського народу, зокрема його досвід з гармонійного освоєння природного довкілля.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агапова В.Т. Опыт подготовки инженеров–экологов в Днепропетровском национальном университете / В.Т. Агапова, Л.А. Дорганова // Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Перший Всеукраїнський з'їзд екологів (ECOLOGY-2006)», м. Вінниця, 4 − 7 жовтня 2006 р. – Вінниця : УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2006. – С. 300-310.
2. Агієнко І.В. Соціально-філософський аналіз моделей формування особистості як суб'єкта культури: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії»/ І .В. Агієнко. – Дніпропетровськ, 1998. – 21 с.
3. Аксенова О.В. Генезис социально-экологической рефлексии на Западе во второй половине XX века / О.В. Аксенова // Социологические исследования. – 2004. – № 9. – С. 68-76.
4. Аксенова О.В. Социально-экологнические проблемы: научно-технический поиск и направления исследований (заочный круглый стол) / [О. В. Аксенова, В.И. Зубков, Д.С. Ермаков, И.А. Сосунова и др.] // Социологические исследования. – 2005. – № 3. – С. 88-95.
5. Александрова М.В. Постмодерн та проблеми екології / М.В. Александрова // Коммунальное хозяйство городов: [науч.-техн. сборн.]. – 2007. – № 74. – С. 324-328.
6. Алексеєнко І. Антиглобалістський рух – початок формування світової контркультури? / І. Алексеєнко // Політичний менеджмент. – 2005. – № 6. – С. 129-138.
7. Алексеенко И.Р. Последняя цивилизация? Человек. Общество. Природа / И.Р. Алексеенко, Л.В. Кейсевич. – К.: Наукова думка, 1997. – 411 с.
8. Анацька Н.В. Формування екологічного знання: етапи розвитку / Н.В. Анацька // ВІСНИК НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2008. – Випуск № 3. – С. 7-11.
9. Андреев И.Л. Осторожно с «часами» истории! (Методологические проблемы цивилизационного процесса) / И.Л. Андреев // Вопросы философии. – 1998. – № 9. – С. 38-53.
10. Андрейцев В.І. Право екологічної безпеки: Навчальний та науково-практичний посібник / В.І. Андрейцев. – К.: Знання-Прес, 2002. – 332 с.
11. Андрійчук В. Глобалізація, інтеграція та економічна безпека України / В. Андрійчук // Політика і час. – 2003. – № 9. – С. 61-70.
12. Андрусевич А. Неурядові екологічні організації в Україні: проблеми становлення та розвитку / А. Андрусевич // [Електронний ресурс] Незалежний часопис Ї. – 2006. – № 41. – Режим доступу: http://www.ji.lviv.ua/n41texts/andrusevych.htm.

13. Андрущенко В.П. Філософія освіти в Україні: стан, проблеми та перспективи розвитку / В.П. Андрущенко, В.С. Лутай // Наукові записки АН ВШ України. – 2004. – Випуск 6. – С. 59-72.

14. Андрущенко В.П. Історія соціальної філософії: (Західноєвропейський контекст): Підручник для студ. вищих навч. закл. / Національний ун-т ім. Тараса Шевченка; Інститут вищої освіти АПН України. – К.: Тандем, 2000. – 406 с.

15. Аніщенко В.О. Еколого-економічний аналіз в системі управління природокористуванням на підприємстві / В.О. Аніщенко, В.Г.Маргасова // Актуальні проблеми економіки. – 2007. – № 6. – С. 39-45.

16. Апель К.-О. Екологічна криза як виклик дискурсивній етиці / К.-О. Апель // Комунікативна практична філософія. – К.: Лібра, 1999. – С. 413 -449.

17. Апель К.-О. Обґрунтування етики відповідальності / К.-О. Апель // Першоджерела комунікативної філософії. – К. : Либідь, 1996. – С. 46-60.

18. Апель К.-О. Трансформация философии / К.-О. Апель; [пер. с нем . В. Куренной, Б. Скуратов]. – М.: «Логос», 2001. – 344 с.

19. Аристотель. Политика // Аристотель. Сочинения: в 4-х т. – Т. 4. – М.: Мысль, 1983. – С. 376-644.

20. Арсеєнко А. Глобалізація чи поляризація: що чекає світ? / А. Арсеєнко // Урядовий кур'єр. – 2000. – № 75 (22 квітня). – С. 4-5.

21. Атанова С. Н. Педагогические условия реализации образовательного потенциала общественных молодежных движений: автореф . дис. на соискание ученой степени канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Общая педагогика » / С.Н. Атанова. – СПб., 2000. – 23 с.

22. Ахияров К.Ш. Экологическое образование: опыт, прогнозы : [монография] / К.Ш. Ахияров, Т.И. Петрова, Л.Г. Наумова; М-во образования Рос. Федерации. Стерлитамак. гос. пед. ин-т. – Стерлитамак: Стерлитамак. гос. пед. ин-т, 2001. – 139 с.

23. Бабій Л.А. Розвиток радіаційного законодавства в Україні / Л.А. Бабій // Юридический вестник. – 2005. – № 2. – С. 94-97.

24. Балюк Г.І. Проблема законодавчої регламентації і реалізації в Україні екологічної складової концепції сталого розвитку / Г.І. Балюк // Екологічне законодавство України: стан та перспективи розвитку: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції; м. Харків, 13-14 грудня 2007 р. – Х. : Право, 2008. – С. 35 – 42.

25. Бандура О.О. Єдність цінностей та істини у праві: [монографія] / О.О. Бандура. – К.: НАВСУ, 2000. – 200 с.

26. Бандура О.О. Самоактуалізація як механізм формування інтегрованого стилю життя особистості / О.О. Бандура // Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство: [науково-методичний збірник]. – К.: Контекст, 2000. – 336 с.

27. Бейтсон Г. Экология разума: Избранные статьи по антропологии, психиатрии и эпистемологии / Г. Бейтсон; [пер. с англ. и предисл. Д.Я. Федотова]. – М.: Смысл, 2000. – 476 с.

28. Бердишев Г.Д. Глобальный экологический кризис. Сценарии будущего человечества / Г.Д. Бердишев, О.Н. Голенко, В.А. Мельниченко // Екологія довкілля та безпека життєдіяльності. – 2008. – № 1. – С. 86-92.

29. Бэкон Ф. Сочинения: В 2-х томах / Ф. Бэкон; [перевод., сост., общ . ред. и вступ. ст. А.Л. Субботина]. – М.: Мысль, 1972. – Т. 2. – 582 с.

30. Бэкон Ф. Новая Атлантида [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ashtray.ru/main/lib/newatlant.htm.

31. Бідзюра І. Сталий розвиток. Порядок денний на XXI століття / І. Бідзюра // Віче. – 2004. – № 6. – С. 65-68.

32. Бідзюра І. Філософське обґрунтування ідей сталого розвитку / І. Бідзюра // Людина і політика. – 2004. – № 3. – С. 130-136.

33. Біла книга національної освіти України / Акад. пед. наук України; за ред. В.Г. Кременя. – К., 2009. – 376 с.

34. Біла І. Особливості підготовки майбутнього вчителя в системі екологічної освіти ВНЗ / І. Біла // Вісник Львівського університету. Серія: Педагогічна. – 2009. – Випуск 25. – Ч. 4. – С. 252-257.

35. Білецька Г. А. Педагогічні умови інтеграції фундаментальних і професійно орієнтованих дисциплін у підготовці екологів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Г.А. Білецька. – Вінниця, 2004. – 30 с.

36. Білецький В. Глобалізм як явище сучасного світу і його вплив на трансформацію особистості (соціально-філософський аспект) / Володимир Білецький, Віталій Білецький; Донецький вісник наукового товариства ім. Шевченка. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – Т. 5 – С. 46-52.

37. Білоножко В.Я. Необхідність забезпечення формування екологічної культури студентів аграрних ВНЗ / В.Я. Білоножко, М.В. Шемякін, С.П. Полторецький // Наука і методика: [зб. наук. праць] / Редкол.: А.Ф. Бойчук та ін. – К.: Аграрна освіта, 2006. – Випуск 6. – С. 162-168.

38. Білорус О.Г. Глобальна перспектива і сталий розвиток: (Системні маркетологічні дослідження) / О.Г. Білорус, Ю.М. Мацейко. – К.: МАУП, 2003. – 492 с.

39. Білявський Г.О. Роль інноваційного потенціалу екологічної освіти і науки в збалансованому розвитку України / Г.О. Білявський // Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Перший Всеукраїнський з'їзд екологів (ECOLOGY–2006)», м. Вінниця, 4-7 жовтня 2006 р. – Вінниця: УНІВЕРСУМ–Вінниця, 2006. – С. 289.

40. Білявський Г.О. Нові тенденції вдосконалення екологічної освіти як важливого фактора гармонійного розвитку / Г.О. Білявський, Л.В. Ракша, О.М. Нагорнюк // Освіта і управління. – 2003. – №8. – С. 80-91.

41. Білявський Г.О. Основи загальної екології / Г.О. Белявський, М.М . Падун, Р.С. Фурдуй. – К.: Либідь, 1995. – 228 с.

42. Білявський Г.О. Основи екології: [Навчальний посібник] / Г.О. Білявський. – К.: Либідь, 2006. – 408 с.

43. Бичко І.В. Філософія: Курс лекцій / [І.В. Бичко, А.К. Бичко, М.П. Бузький та ін.]. – 2-е вид. – К.: Либідь, 1994. – 574 с.

44. Бобкова А.Г. Законодавче забезпечення екологічної політики України / А.Г. Бобкова // Екологічне законодавство України: стан та перспективи розвитку: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції; м. Харків, 13-14 грудня 2007 р. – Х.: Право, 2008. – С. 3-10.

45. Богомолов О. Экономическая глобализация и кризис мирового хозяйственного порядка / О. Богомолов, А. Некипелов // Грани глобализации: трудные вопросы современного развития. – М.: Альпина Паблишер, 2003. – С . 99-126.

46. Бодалев А.А. Психология о личности / А.А. Бодалев. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1988. – 188 с.

47. Бойчук Ю. Екологія людини як інтегральна навчальна дисципліна у вищому педагогічному навчальному закладі / Ю. Бойчук // Вісник Львівського університету. – Серія: Педагогічна. – 2008. – Випуск 22. – С. 121-130.

48. Бойчук Ю.Д. Внесок стародавніх філософів у формування еколого-валеологічних понять / Ю.Д. Бойчук, С.К. Зіоменко // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – 2006. – № 12. – С. 16-19.

49. Бокль Г.Т. История цивилизаций / Г.Т. Бокль; [пер. с англ.]. – М.: Мысль, 2002. – Т. 2: История цивилизации в Англии. – М.: Мысль, 2002. – 512 с.

50. Боргош Ю. Фома Аквинский / Ю. Боргош; [пер. с польського]. – 2 -е изд. – М.: Мысль, 1975. – 183 с.

51. Бродецький О.Є. Ціннісні засади сучасної прикладної етики та їх екологічний і біомедичний контексти / О.Є. Бродецький // Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості: Матеріали XXV Міжнародної науково-практичної конференції. – Донецьк: ІПШІ «Наука і освіта», 2009. – С. 73-76.

52. Бронніков В. Проблеми глобалізму та міжнародних зв’язків на сучасному етапі / В. Бронніков, Р. Чупрін // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – Випуск 5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://bibl.kma.mk.ua/index.php?m=1&b=21.

53. Бруно Д. О героическом энтузиазме / Д. Бруно; [пер. с итал.]. – М. : Мысль, 1953. – 206 с.

54. Бруно Д. О причине, начале и едином / Д. Бруно; [перевод с итальянского и предисловие М.А. Дынника]. – М.: ОГИЗ, 1934. – 232 с.

55. Бугель М. Проблеми екологізації наук про суспільство та людину в соціальній філософії та політології / М. Бугель // Наукові записки

Тернопільського університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Філософія. – 2001. – № 7. – С. 55-63.

56. Бугрій О. Екологізація курсу географії як умова підвищення теоретичного рівня навчання / О. Бугрій // Рідна школа. – 2002. – № 1. – С. 53-55.

57. Будагянц Г. М. Педагогічні умови формування екологічної компетентності інженерів у галузі енергетики / Г. М. Будагянц // Проблеми інженерно-педагогічної освіти: [зб. наук. праць] / Українська інженерно-педагогічна академія. – Х.: УІПА, 2009. – Випуск 24-25. – С. 318-323.

58. Булатов М.О. Філософія ноосфери (Філософський зміст і сучасний смисл феномена ноосфери) / М.О. Булатов, К.С. Малєєв, В.П. Загороднюк. – К.: Наукова думка, 1995. – 149 с.

59. Бургарт Т.І. Екософський вимір законотворчості / Т.І. Бургарт, С. В. Шефель // Суспільство і політичні інститути в умовах трансформації та реформ: XXI Харківські політологічні читання: Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції. – Х.: ХАП, НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування, АПрн України, 2008. – С. 34-36.

60. Бургарт Т.І. Сутність та об’єктивна необхідність екософії права / Т.І. Бургарт // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2009. – Випуск 1. – С. 72-81.

61. Бургарт Т.І. Значення права як соціального атрактору в умовах суспільства, що трансформується / Т.І. Бургарт // Молодь і ринок: науково-педагогічний журнал. – 2007. – № 8 (31). – С. 26-29.

62. Бургарт Т.І. Діалектика антропогенного і соціального у вимірі екософії права / Т.І. Бургарт // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2009. – Випуск 2. – С. 122-131.

63. В 2006 году Партии Зеленых Украины – 16 лет / [Электронный документ] Матеріали офіційного сайту ПЗУ України. – Режим доступу: www. greenparty.ua/ru/tags/?tags=екологія

64. Варв’янський С.М. Оптимізація взаємовідносин суспільства з природою / С.М. Варв’янський // Науковий вісник Полтавського університету споживчої кооперації України. – 2003. – № 3 (10). – С. 13-16.

65. Вайцзеккер Э. Фактор четыре. Затрат – половина, отдача – двойная: Новый доклад Римскому клубу / Э. Вайцзеккер, Э. Ловинс, Л. Ловинс; [пер. с англ.]. – М.: Academia, 2000. – 400 с.

66. Варго О.М. Екологічна свідомість як умова становлення екологічного суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / О. М. Варго. – Х., 2006. – 17 с.

67. Василькова В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем. Синергетика и теория социальной самоорганизации / В.В. Василькова. – СПб.

: Лань, 1999. – 480 с.

68. Васюта О.А. Проблема екологічної політики України в контексті глобального розвитку: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути і процеси» / О. А. Васюта. – К., 2002. – 38 с.

69. Васюта О.А. Проблеми екологічної стратегії України в контексті глобального розвитку / О.А. Васюта. – Тернопіль : Гал-Друк, 2001. – 368 с.

70. Ващишин М.Я. Структура еколого-правової відповідальності / М. Я. Ващишин // Екологічне законодавство України: стан та перспективи розвитку: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції; м. Харків, 13-14 грудня 2007 р. – Х.: Право, 2008. – С. 53-57.

71. Вебер А.Б. Неолиберальная глобализация и ее оппоненты / А.Б. Вебер // Полития. – 2002. – № 2. – С. 22-36.

72. Величко Н.О. Систематизація екологічних знань учнів професійно-технічних училищ автотранспортного профілю: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Н.О. Величко. – К., 2007. – 21 с.

73. Вернадский В.И. Научная мысль как планетное явление / В.И. Вернадский; Отв. ред. А.Л. Яншин, . – М.: Наука, 1991. – 271 с.

74. Вернадский В.И. Размышления натуралиста. Научная мысль как планетное явление. Книга вторая / В.И. Вернадский. – М.: Наука, 1977. – 192 с.

75. Відкрита заява національних екологічних громадських організацій щодо загроз громадянському суспільству України / [Електронний документ] – Влада і Суспільство – Режим доступу: http://maidanua. org/special/vis

76. Винчи Л. Суждения / Л. Винчи; [пер. с итал.]. – М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО–Пресс, 1999. – 416 с.

77. Виставна Ю.Ю. Програма і робоча програма навчальної дисципліни «Екологічний менеджмент і аудит» (для студентів 5 курсу заочної форми навчання за напрямом підготовки 0708 «Екологія» спеціальності 7. 070801 «Екологія та охорона навколишнього природного середовища») / Харківська національна академія міського господарства / Ю.Ю. Виставна. – Харків : ХНАМГ, 2009. – 18 с.

78. Воробьева Л.И. Субъект и/или автор (о категориях гуманитарной психологии) / Л.И. Воробьева // Вопросы психологии. – 2004. – № 2. – С. 149-158.

79. Володарська Н. Життєтворчість як чинник гармонізації взаємовідношень особистості, яка має вади здоров'я / Н. Володарська // Творчість як засіб особистісного росту та гармонізації людських стосунків / Державний фонд фундаментальних досліджень МОН України, Київ-Житомир : Матер. міжнар. наук.-практ. конф. – 2008. – С. 44-50.

80. Воронкова А.Г. О формировании политической экологии во Франции (Методологические проблемы исследований) / А.Г. Воронкова //

Проблемы и перспективы экологического образования и воспитания: тез. докл. к республ. науч.-метод. конф. (23-25 апреля 1990 г.). – Запорожье, 1990. – С. 25-27.

81. Гавриленко Б.Б. Соціальна екологія: [навч. посібник для студ. інж . та екон. спец. вищих навч. закл.] / Б.Б. Гавриленко. – Запоріжжя : Дике Поле, 2001. – 227 с.

82. Гавриш О. Антиглобалізм – ознака об'єднання світової економіки / О. Гавриш // Дзеркало тижня. – 2002. – № 28. – С. 34-37.

83. Гайнріх Дітер. Екологія: dvt–Atlas / Дітер Гайнріх, Манфред Гергг: [пер. с 4-го нім. вид.]. – К.: Знання–Прес, 2001. – 288 с.

84. Галеева Г.А. Экологическое воспитание: проблемы, решения / Г.А. Галеева // Город, природа, человек. – М.: Наука, 1982. – С. 41-74.

85. Галкин А.А. Поступь глобализации и кризис глобализма / А.А. Галкин // Полития. – 2002. – № 2. – С. 5-21.

86. Галушкіна Г.П. Пріоритети екозбалансованого природокористування як ідеологічної платформи національної економічної доктрини України / Г. П. Галушкіна, Л. М. Грановська // Екологічний вісник. – 2007. – № 9 – 10. – С. 18-19.

87. Гальчинський А. Глобальні трансформації: уроки для України / А. Гальчинський // Політика і час. – 2005. – № 8. – С. 18-28.

88. Ганіченко О. Екологічне виховання дітей старшого дошкільного віку спільно з родиною / О. Ганіченко [Електронний ресурс] // Вісник Інституту розвитку дитини. – 2010. – № 7. – Режим доступу до журн.: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vird/2010_7/7.pdf

89. Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества / И.Г. Гердер. – М.: Издательство «Наука», 1977. – 705 с. – (Серия «Памятники исторической мысли»).

90. Гершунский Б.С. Философия образования для XXI века: (В поисках практико-ориентированных образовательных концепций) / Б.С. Гершунский. – М.: Совершенство, 1998. – 608 с.

91. Гирусов Э.В. Экологическое сознание как условие оптимизации взаимодействия общества и природы / Э.В. Гирусов // Философские проблемы глобальной экологии. – М.: Наука, 1983. – С. 105-120.

92. Глобалізація і безпека розвитку: [монографія] / [О.Г. Білорус, Д.Г. Лук'яненко та ін.]; кер. авт. колективу і наук. ред. О.Г. Білорус. – К.: КНЕУ, 2001. – 733 с.

93. Глобализация: многостороннее измерение / Под общ. ред. В.А. Михайлова, В.С. Буянова. – М.: Изд-во РАГС, 2008. – 544 с.

94. Глобалистика: Международный междисциплинарный энциклопедический словарь / гл. ред. И.И. Мазур, А.Н. Чумаков. – М., СПб.: «Питер», 2006. – 1160 с.

95. Глобальные проблемы современности : научные и социальные аспекты / ред.: Л.Л. Любимов, М.М. Максимова, Г.И. Мирский, Г.Г. Дилигенский. – М.: Мысль, 1981. – 285 с.

96. Глухова Г.Г. Аксіологічні засади формування екологічної культури студентів вищих технічних навчальних закладів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Г.Г. Глухова. – К., 2008. – 32 с.

97. Гоббс Т. Избранные произведения: В 2-х томах / Т. Гоббс; [пер. с лат. и англ., вступ. статья В. В. Соколова]. – М.: Мысль, 1964. – Т. 1. – 583 с.

98. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданського / Т. Гоббс; [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.philosophy.ru/library/hobbes/ogl.html.

99. Головатий М. Обережно – глобалізація / М. Головатий // Освіта і управління. – 2004. – Т. 7. – № 2. – С. 24-29.

100. Головаха Е.И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи: [монографія] / Е.И. Головаха. – К.: Наукова думка, 1988. – 144 с.

101. Голубовська-Онісімова Г. Європейський вимір України та охорона довкілля / Г. Голубовська-Онісімова // Екомама: часопис всеукр. екологічної громадської організації «МАМА-86». – 2009. – № 6. – С. 4-8.

102. Голубовська-Онісімова Г. Майбутнє України в руках екоНУО / Г. Голубовська-Онісімова, О. Супруненко // Розвиток громадянського суспільства України в 2008 році: плани на майбутнє / [О.П. Айвазовська, О.Ю. Вінніков, Г.М. Голубовська-Онісімова та ін.]; за ред. М. Лациби; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К.: Агентство «Україна», 2009. – С. 28-34.

103. Гончаренко М.С. Екологія людини : навч. посіб. для студ. ВНЗ / М.С. Гончаренко, Ю.Д. Бойчук; под ред. Н.В. Кочубей. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – Суми: Університетська книга, 2008. – 390 с.

104. Гончаренко М.М. Екологічна криза як чинник трансформації соціоприродної системи (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / М.М. Гончаренко. – К., 2005. – 20 с.

105. Гончаренко М.М. Своєрідність динаміки екологічної кризи серед глобальних проблем сучасності / М.М. Гончаренко // Політологічний вісник: [зб. наук. праць]. – К.: Т-во «Знання» України, 2002. – № 41. – С. 221-231.

106. Гор А. Земля у рівновазі. Екологія і людський дух / Альберт Гор; [пер. з англ.]. – К.: Інтелсфера, 2001. – 394 с.

107. Горбунова С.М. Валеологія: філософсько-антропологічні аспекти: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.04 «Філософська антропологія і філософія культури» / С.М. Горбунова. – Сімферополь, 2000. – 18 с.

108. Горелов А.А. Человек – гармония – природа / А.А. Горелов. – М.: Наука, 1990. – 188 с.

109. Горський В.С. Глобалізація культури як проблема України / В.С. Горський // Наукові записки НАУКМА. Серія «Філософія та релігієзнавство». – 2002. – Т. 20. – Спеціальний випуск. – С. 74-81.

110. Горшков В.Г. Глобальные экологические перспективы / В.Г. Горшков, К.Я. Кондратьев, К.С. Лосев // Вестник РАН. – 1992. – № 1. – С. 70-81.

111. Грейда Н.Б. Формування екологічної культури студентів природничо-географічного факультету вузу: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. педагог. наук.: спец. 13.00.04 «Теорія та методика виховання» / Н. Б. Грейда. – Івано-Франківськ, 1997. – 17 с.

112. Григор'єв М.К. Взаємозв'язок соціальної екології, економіки і права: соціально-філософський аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії»/ М.К. Григор'єв. – Одеса, 2003. – 20 с.

113. Громадська оцінка екологічної політики в Україні. Доповідь українських екологічних організацій / [М. Коробко, Т. Тимочко, О. Лисенко та ін.]; передмова; заг. ред. Г. Марушевський. – К.: ГРВОПС, 2003. – 139 с.

114. Громадські організації в Україні; Статистичний бюлетень за 2008 р.; Державний комітет статистики України // Державний комітет статистики України. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2009. – 153 с.

115. Грубінко В. Від антропоцентризму – до біоцентризму / В. Грубінко, А. Степанюк // Вісник НАН України. – 2002. – №4. – С. 39-43.

116. Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период / Л.Н. Гумилев. – Л. : Наука, 1990. – 278 с.

117. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера земли / Л.Н. Гумилев. – М.: Ди Дик, 1994. – 638 с.

118. Давыдова С.И. Сетевая организация экологических движений России и Европы / С.И. Давыдова, О.А. Усачева // Социологические исследования. – 2009. – № 11. – С. 56-64.

119. Данилишин Б.М. Сталий розвиток в Україні: реалії і проблеми / Б. М. Данилишин // Проблеми сталого розвитку України: зб. наук. доповід. – К.: БМТ, 2001. – С. 133-150.

120. Данилов-Данильян В.И. Перед главным вызовом цивилизации. Взгляд из России: [монография] / В.И. Данилов-Данильян, К.С. Лосев, И.Е. Рейф. – М.: ИНФРА-М, 2005. – 224 с.

121. Данилюк Н.І. Екологічний компонент менеджменту транснаціональних корпорацій в умовах глобалізації: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук : спец. 08.05.01 «Світове господарство і міжнародні економічні відносини» / Н.І. Данилюк. – К., 2006. – 19 с.

122. Дежникова Н.С. Экологическое воспитание в контексте социокультурной динамики / Н.С. Дежникова // Педагогика. – 2002. – №10. – С. 51-56.

123. Декарт Р. Рассуждение о методе, чтобы верно направлять свой разум и отыскивать истину в науках / Р. Декарт; [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://psylib.org.ua/books/dekar01/txt06.htm.

124. Декларация Рио по окружающей среде и развитию // Ойкумена. – 1992. – № 3. – 25 с.

125. Дергачева Е.А. Социоприродная проблематика в современной глобалистике / Е.А. Дергачева // Философия и общество. – 2008. – № 3. – С. 109-122.

126. Дерябо С.Д. Экологическая педагогика и психология: [учеб. пособие для вузов] / С.Д. Дерябо, В.А. Ясвин. – Ростов н/Д.: Феникс, 1996. – 476 с.

127. Дідух Я. Екологічні аспекти глобальних змін клімату: причини, наслідки, дії / Я. Дідух // Вісник НАН України. – 2009. – № 2. – С. 34-44.

128. Дніпро очима дітей: ВЕГО «МАМА – 86»: Буклет / За ред. Л. Басанської. – К., 2003.

129. Добров Г.М. НТР и природоохранная политика / Г.М. Добров, Р. А. Перелет. –К.: Наукова думка, 1986. – 240 с.

130. Довбенко М. Кіотський протокол як перспективне джерело додаткових інвестицій / М. Довбенко // Вісник НАН України. – 2009. – № 3. – С. 26-44.

131. Доклад на конференции ООН по окружающей человека среде, проходившей в Стокгольме 5-16 июня 1972 года // Глобалізація і безпека розвитку: [монографія] / О.Г. Білорус та ін.; Керівник авт. колективу і наук. ред. О. Г.Білорус. – К.: КНЕУ, 2001. – 733 с.

132. Дорогунцов С. Сталий розвиток – цивілізаційний діалог природи і культури / С. Дорогунцов, О. Ральчук [Електроний ресурс]. – Вісник НАН України. – 2001. – № 10. – Режим доступу до журн.: www.nbuv.gov.ua/portal/All/herald/2001-10/4.htm

133. Дрейер О.К. Экология и устойчивое развитие / О.К. Дрейер, В.А. Лось. – М.: Изд-во УРАО, 1997. – 229 с.

134. Дробноход М.І. Стійкий екологічно безпечний розвиток України / М.І. Дробноход. – К.: Знання, 2001. – 248 с.

135. Дробноход М. Екологія в освітньому полі України: методологія та зміст / М. Дробноход, Ф. Вольвач // Освіта і управління. – Т. 3. – 1999. – № 3. – С. 137-155.

136. Дробноход М.І. Коцептуальні основи формування екологічного мислення та здібностей людини будувати гармонійні відносини з природою / М.І. Дробноход, Ф.В. Вольвач, С.Г. Іващенко. – К.: МАУП, 2000. – 76 с.

137. Дробноход М.І. Методологія та зміст екологічного виховання / М. І. Дробноход // Екологія та освіта. – 1999. – № 3. – С. 50-48.

138. Дробноход М.І. Пріоритети стійкого екологічного розвитку / М.І. Дробноход // Екологія та освіта. – 1997. – № 3 – С. 22-29.

139. Друга Міжнародна конференція «Екологія і освіта: проблеми теорії і практики»: тези доповідей / відп. ред. С.І. Дерій. – Черкаси, 1996. – 85 с.

140. Дубович І.А. Особливості та перспективи екологізації освіти та екологічного виховання населення України / І.А. Дубович // Науковий вісник

НЛТУ України: [зб. науково-технічних праць].– Львів: НЛТУ України, 2006. – Випуск 16.5. – С. 244-248.

141. Дюбо Ж.-Б. Критические размышления о поэзии и живописи / Ж. -Б. Дюбо. – М.: Искусство, 1976. – 766 с.

142. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Эмиль Дюркгейм; [пер. с. англ]. – М.: Наука, 1991. – 576 с.

143. Єрмаков І. Педагогіка життєтворчості: орієнтири для XXI століття / І. Єрмаков // Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство: наук.-метод. зб. / Під ред. Н. Софій, І. Єрмакова та ін. – К.: Контекст, 2000. – 336 с.

144. Єрмаков І. Освіта і життєва компетентність для XXI століття / І. Єрмаков // Завуч. – 2005. – № 19. – С. 13-16.

145. Єфімець О.П. Філософські виміри екологічного виховання / О.П. Єфімець [Електронний ресурс] // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Серія «Філософія» – 2008. – №28. – Режим доступу до журн.: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_ Gum/VKhnpu/Filos/2008_28/3.html

146. Екологічна свідомість: навчальний посібник підготовлений при фінансовій підтримці Міжнародного фонду «Відродження» [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://sesia.com.ua/darom/ekologia/008. html.

147. Екологічна енциклопедія: у 3 т. / [Редколегія: А.В. Толстоухов (головний редактор) та ін.]. – К.: ТОВ «Центр екологічної освіти та інформації», 2006-2008. – Т .1: А – Е. – 2006. – 423 с.; Т .2: Е – Н. – 416 с: іл.

148. Екологічне право України: Підручник для студентів юрид. вищ. навч. закладів / А.П. Гетьман, М.В. Шульга, В.К. Попов та ін.; За ред. А.П. Гетьмана та М.В. Шульги. – Х.: Право, 2005. – 384 с.

149. Екологія і освіта: здобутки та перспективи діяльності в рамках концепції сталого розвитку: зб. наук. ст. учасників VIII Міжнар. конф., 10-12 жовтня 2002 р. / Черкаський держ. технологічний ун-т / В.М. Шарапов (ред.кол.). – Черкаси: ЧДТУ, 2003. – 95 с.

150. Екологія. Людина. Суспільство. IX Міжнародна науково-практична конференція студентів, аспірантів та молодих вчених, 17-19 травня 2006 р.: зб. тез доп. / Національний технічний ун-т України «Київський політехнічний ін-т»; Наукове товариство студентів та аспірантів / Д.Е. Бенатов (уклад.). – К.; [НТУУ «КПІ»], 2006. – 170 с.

151. Екологія. Людина. Суспільство. XI Міжнародна науково-практична конференція студентів, аспірантів та молодих вчених, 13-18 травня 2008 р.: зб. тез доп. / Наукове товариство студентів та аспірантів НТУУ «КПІ» / Д.Е. Бенатов (уклад.). – К.: [НТУУ «КПІ»], 2008. – 336 с.

152. Екологія: наука, освіта, природоохоронна діяльність : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 15-річчю наук.-дослід. лабораторії «Екологія і освіта» / Уманський держ. педагогічний ун-т ім. Павла Тичини. – К.: Науковий світ, 2007. – 156 с.

153. Еланова М.М. Гуманизация образования в целях устойчивого развития: [монография] / М.М. Еланова, Л.В.Мантатова. – Улан-Удэ: Изд-во ВСГТУ, 2006. – 155 с.

154. Емельянова Н.Ю. Формирование экологического самосознания будущего учителя в процессе изучения дисциплин предметной подготовки : Дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Емельянова Наталья Юрьевна. – Волгоград, 2005 – 148 с.

155. Ериксон Д.Ф. Мировоззрение антиглобалистских движений современности: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. социол. наук: спец. 22.00.06 «Социология культуры, духовной жизни» / Д.Ф. Ериксон. – Екатеринбург, 2002. – 26 с.

156. Ермоленко А.Н. Этика ответственности и социальное бытие человека (современная немецкая практическая философия) / А.Н. Ермоленко. – К. : Наукова думка, 1994. – 200 с.

157. Жабінець Н.В. Політичні цінності та їх втілення у процесі демократизації українського суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / Н.В. Жабінець. – К., 2006. – 20 с.

158. Жук Н.В. Про сутність понять «природоохоронна діяльність» і «екологічне виховання» та їх засвоєння учнями молодших класів / Н.В. Жук [Електронний ресурс] // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного інституту ім. П. Д. Осипенко. Педагогічні науки. – 1999. – № 2. – Режим доступу до журн.: http://www.bdpu.org/scientific_published/pedagogics_2_1999/6.doc

159. Задубрівська О.М. Парадигмально-тематичні трансформації екологічних досліджень: методологічний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: спец. 09.00.09 «Філософія науки» / О.М. Задубрівська. – Чернівці, 2006. – 20 с.

160. Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» / 21 грудня 2010 року № 2818–VI. [Електронний ресурс]. − Режим доступу: http://www.nau.ua/druk.php?name=352091–21122010–0.txt4081152428

161. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища». – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1264-12.

162. Згуровский А. Войны глобализации / А. Згуровский // Зеркало недели. – 2006. – № 37(616). – С. 6.

163. Злобін Ю.А. Основи екології / Ю.А. Злобін. – К. : Видавництво «Лібра», ТОВ, 1998. – 284 с.

164. Ільків Н.В. Еколого-правова відповідальність як окремий вид юридичної відповідальності / Н.В. Ільків // Екологічне законодавство України: стан та перспективи розвитку: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції; м. Харків, 13-14 грудня 2007 р. – Х. : Право, 2008. – С. 85-90.

165. Игнатьева И.А. Правовые проблемы формирования идеологического механизма реализации экологического законодательства / И. А. Игнатьева // Экологическое право России на рубеже XXI века. – М.: Зерцало, 2000. – С. 8-21.

166. Инвайронментализм (энвайронментализм) // Русско-французский социально-экологический словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ksma.ru/ecard/222.html.

167. История биологии с древнейших времен до наших дней / [ред. кол.: Л.Я. Бляхер и др.]. – М.: Наука, 1972. – 563 с.

168. История философии: конспект лекцій: [учебное пособие] / под ред. В.И. Воловика. – Запорожье: Запорожский государственный университет , 1994. – 320 с.

169. Калиникова М.В. Роль вузовского образования в формировании экологической культуры / М.В. Калиникова // Вестник РУДН. Серия: Социология. – 2003. – №1. – С. 205-209.

170. Калинникова М.В. Экологическое общество: проблемы становления: социологический анализ / М.В. Калинникова; Сарат. гос. ун-т им. Н.Г. Чернышевского. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 2003. – 233 с.

171. Канке В.А. Этика ответственности. Теория морали будущого / В. А. Канке. – М.: Логос, 2003. – 352 с.

172. Кант И. Основы метафизики нравственности / И. Кант; [пер. с нем.]. – М. : Мысль, 1999. – 1472 с.

173. Караваєва В. До проблеми організації системи екологічної освіти: шляхи реалізації змісту екологічної освіти / В. Караваєва // Гуманізація навчально-виховного процесу: зб. наук. / [За заг. ред. проф. В. І. Сипченка]. – Спецвип. 5. – Ч. ІІ.– Слов'янськ: СДПУ, 2010. – С. 209-216.

174. Каракаш І.І. Прийняття Екологічного кодексу України як чинника підвищення ефективності правової охорони довкілля / І.І. Каракаш // Екологічне законодавство України: стан та перспективи розвитку: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції; м. Харків, 13-14 грудня 2007 р. – Х.: Право, 2008. – С. 11-14.

175. Карпань І.С. Ноосферно-екологічна складова глобальної освіти у філософії сталого розвитку / І.С. Карпань // Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. – Соціальна Філософія. Психологія. – 2009. – № 1. – С. 141-147.

176. Качинський А.Б. Основні напрями та засоби екологічної політики України / А.Б. Качинський // [Електроний документ]. – Стратегії розвитку України: теорія і практика. – Наук. вид. Відпов. Ред. О.О. Янішевський. – К.: Нац ін-т стратегічних досліджень, 2002. – Режим доступу: www.niss.gov. ua/book/strateg2/index.htm

177. Київ 2003 через Оргус: Спеціальне дослідження регіонів України до 5-ї Всеєвропейської конференції міністрів навколишнього середовища «Довкілля для Європи». – Мін-во екології та прир. рес-в Укр. – К.: ЕКСОР. – 2003. – 79 с.

178. Кинг А. Враг человека – сам человек / А. Кинг // Экоинформ. – 1992. – № 1. – С. 65-68.

179. Киселев Н.Н. Социально-философские проблемы экологии / Н.Н. Киселев, В.С. Крысаченко. – К.: Знання, 1989. – 168 с.

180. Кисельов М. Екологічна політика та державотворення / М. Кисельов // Схід. – 1998. – № 4. – С. 38-42.

181. Кисельов М.М. Методологія екологічного синтезу / М.М. Кисельов, В.С. Крисаченко, Т.В. Гардашук. – К.: Наукова думка, 1995. – 158 с.

182. Кисельов М.М. Національне буття серед екологічних реалій; [монографія] / М.М. Кисельов, Ф.М. Канак. – К.: Тандем, 2000. – 318 [2] с.

183. Китаєва О.О. Аквакультура як чинник соціальної динаміки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / О.О. Китаєва. – Запоріжжя, 2006 . – 19 с.

184. Кичтин Н. Экологическая безопасность России / Н. Критчин // Журнал российского права. – 2002. – № 5. – С. 130-135.

185. Кйосев О. Самопідкорювані культури / О. Кйосев; [пер. с болг.] // Критика. – 1998. – № 6. – С. 18-20.

186. Климишин О. І. Герменевтика трискладової організації людини у християнській психології / О.І. Климишин // Зб. наук. праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2008. – Вип. 13. – Ч.І. – С. 142-150.

187. Книш І.В. Екологічне знання в сучасному освітньому дискурсі : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. філософ. наук : спец. 09.00.10 «Філософія освіти» / І.В. Книш. – К., 2008. – 20 с.

188. Кодекс про адміністративні правопорушення України [Електронний документ]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=80731-10.

189. Козьменко О. Сучасні підходи до оновлення змісту екологічної освіти в школах Канади / О. Козьменко // Гуманізація навчально-виховного процесу: [зб. наук. праць] / [За заг. ред. проф. В.І. Сипченка]. – Вип. LII. – Ч. II. – Слов'янськ: СДПУ, 2010. – С. 105-112.

190. Колосовська Н.Д. Актуальні проблеми становлення сучасної екологічної освіти в системі післядипломної освіти вчителів / Н.Д. Колосовська // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. – Педагогічні науки. – 2004. – Т. 36. – Випуск 23 – С. 98-100.

191. Комиссарова Г.А. Экология, образование и современная цивилизация: соціально-философские аспекты / Г.А. Комиссарова; Рос. филос. о-во. – М.: Scientific Press Ltd., 1998. – 130 с.

192. Коммонер Б. Замыкающийся круг: Природа, человек, технология / Б. Коммонер. – Л.: Гидрометеоиздат, 1974. – 276 с.

193. Кондратьев К.Я. Международная геосфернобиосферная программа / К.Я. Кондратьев // Известия АН СССр. Серия: География. – 1989. – № 1. – С. 20-28.

194. Кондорсе Ж.-А. Эскиз исторической картины прогресса человеческого раз ума / Ж.-А. Кондорсе. – М.–Л.: Соцэкгиз, 1936 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://liberte.newmail. ru/Books/Condorcet-5.html#эп-10

195. Конституція України [Електронний документ]. – Режим доступу : http://www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws?main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0.

196. Концептуальні виміри екологічної свідомості: [монографія] / М.М . Кисельов, В.Л. Деркач, А.В. Толстоухов та ін. – К.: Вид. Парапан, 2003. – 312 с.

197. Концепція екологічної освіти України // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2002. – № 7. – С. 3-23.

198. Концепція національної екологічної політики України на період до 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ua-info. biz/legal/baserw/ua-wmwtfr.htm.

199. Концепции социальной экологии (инвайронментализм) // Социологический словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://mirslovarei.com/content_soc/koncepcii-socialnoj-jekologii-invajronmentalizm-6268.html.

200. Корабльова А.І. Екологія: взаємовідносини людини і середовища / А.І. Корабльова. – Д.: Поліграфіст, 1999. – 253 с.

201. Корнієвський О.А. Громадські об’єднання як суб’єкт політики національної безпеки: постановка проблеми / О.А. Корнієвський // Стратегічні пріоритети. – 2009. – №1(10). – С. 43-50

202. Костерін В. Екоподаткова трудова реформа – основа зеленої економіки [Електронний ресурс] / Володимир Костерін. – Режим доступу до ресурсу: http://www.greenparty.ua/news/news_23495.html

203. Костюченко О. До проблеми формування «Я-образу» як передумови розкриття творчого потенціалу особистості / О. Костюченко // Творчість як засіб особистісного росту та гармонізації людських стосунків: Державний фонд фундаментальних досліджень МОН України, Київ-Житомир: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. – 2008. – С. 74-78.

204. Кравців В.С. Регіональна екологічна політика в умовах перехідного періоду: досвід Львівської області / В.С. Кравців, О.І. Фурдичко // Регіональна політика: методологія, методи, практика. – Львів: ІРД НАН України, 2001. – С. 103-116.

205. Кравченко С. Право на забруднення чи право на життя: зміна клімату і права людини / С. Кравченко // Екологія. Право. Людина. – 2008. – № 6,7. – С. 15-20.

206. Краснова М.В. Проблеми систематизації правових норм про компенсацію шкоди за екологічним законодавством України / М.В Краснова //

Екологічне законодавство України: стан та перспективи розвитку: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції; м. Харків, 13-14 грудня 2007 р. – Х.: Право, 2008. – С. 101-106.

207. Крассов О.И. Экологическое право : Учебник / О.И. Крассов. – М. : Дело, 2001. – 768 с.

208. Краткий очерк истории философии / под ред. М.Т. Иовчука, Т.Й. Ойзермана, И.Я. Щипанова. – Второе, перераб. изд. – М.: Мысль, 1969. – 790 с.

209. Кремень В.Г. Освіта і наука України: шляхи модернізації. Факти, роздуми, перспективи / В.Г. Кремень. – К. : Грамота, 2003. – 216 с.

210. Кривко Т. Проблема самореалізації особистості у глобалізованому світі / Т. Кривко // Творчість як засіб особистісного росту та гармонізації людських стосунків: Державний фонд фундаментальних досліджень МОН України, Київ-Житомир: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. – 2008. – С. 78-84.

211. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vkriminale.ru/kodex/49-ugolovnyjj-kodeks-ukrainy.html.

212. Кринична І. Інституалізація підходів до подолання наслідків Чорнобильської катастрофи / І. Кринична // Актуальні проблеми державного управління: [зб. наук. пр.] / редкол.: С.М. Серьогін (голов. ред.) [та ін.]. – Д.: ДРІДУ НАДУ, 2008. – Вип. 3 (33). – С. 145-153.

213. Крисаченко В.С. Екологічна культура: теорія і практика / В.С. Крисаченко. – К.: Заповіт, 1996. – 352 с.

214. Крисаченко В.С. Еколого-етнічна цілісність України: генетична сутність, руйнування / В.С. Крисаченко // Ойкумена. – 1992. – № 1. – С. 4-14.

215. Крисаченко В.С. Природа і етнос / В.С. Крисаченко. – К.: Либідь, 1994. – 286 с.

216. Крисаченко В.С. Україна: природа і люди / В.С. Кирсаченко, О.І. Мостяєв. – К.: Ін-т філософії НАН України, 2000. – 492 с.

217. Крисаченко В.С. Сучасна екологічна освіта: світовий досвід та українські реалії / В.С. Крисаченко // Філософія освіти XXI століття: Проблеми і перспективи: методол. семінар. – К. : Знання, 2000. – С. 501-503.

218. Крисаченко В.С. Екологія. Культура. Політика: Коцептуальні засади сучасного розвитку / В.С. Крисаченко, М.І. Хилько. – К.: «Знання», 2001. – 598 с.

219. Кузанский Н. Сочинения: В 2-х томах / Н. Кузанский; [пер. З.А. Тажуризиной и др.]. – М.: Мысль, 1979. – Т. 1. – 488 с.

220. Кульчицький Я.В. Екологічна парадигма розвитку економічної теорії / Я.В. Кульчицький // Екологізація економіки та освіти як чинник сталого розвитку суспільства: Науковий вісник Національного Лісотехнічного унівеситету Укр. – Львів, 2005. – Вип. 15.6. – С. 220-224.

221. Кун Т. Структура научных революцій / Т. Кун; [пер. з англ. И.Э. Налетова]. – М.: Прогресс, 1977. – 291 с.

222. Курдюмов С.П. Коэволюция сложных социальных структур: баланс доли самоорганизации и доли управления / С.П. Курдюмов, Е.Н. Князева // Стратегии динамического развития России: единство самоорганизации и управления: Материалы Первой международной научно-практической конференции. Том 1 / Под ред. д.соц.н., проф. В.Л. Романова. – М.: Изд-во «Проспект», 2004. – С. 122-150.

223. Курняк Л.М. Формування екологічної культури як пріоритет сучасної освітньої політики / Л.М. Курняк // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури, 2006. – № 56. – С. 223-229.

224. Кухарь В.П. Экотехнология. Оптимизация технологии производства и природопользования / В.П. Кухарь, И.Д. Зайцев, Г.А. Сухоруков.– К.: Наукова думка, 1989. – 264 с.

225. Лапина З.Г. Экологическое воспитание – творческая индивидуальность будущего / З.Г. Лапина, Чжоу Хун, К.И. Шилин. – М.: ГУП Изд-во «Нефть и газ» РГУ нефти и газа им. И.М. Губкина, 2002. – 256 с.

226. Лебедева М. М. Сравнительная политология, мировая политика, международные отношения: развитие предметных областей / М.М. Лебедева, А.Ю. Мельвиль // Полис. – 1999. – № 4. – С. 130-140.

227. Лей В.А. Теоретические основания экологизации образовательных систем / В.А. Лей // Вісник СевДТУ. – Вип. 96: Педагогіка: зб. наук. пр. – Севастополь: Вид-во СевНТУ, 2009. – С. 51-53.

228. Лейбин В. Экология духа: от самоуничтожения к самоспасению / В. Лейбин // Общественные науки и современность. – 1992. – № 5. – С. 163-168.

229. Лейбниц Г.В. Монадология // Г.В.Лейбниц. Сочинения в четырех томах: Т. 1 / ред. и сост., авт. вступит, статьи и примеч. В.В. Соколов; перевод Я.М. Боровского и др. – М.: Мысль, 1982. – 636 с.

230. Лесков Л.В. Кризис футурологии и МБК-концепция / Л.В. Лесков // Вестник Моск. университета. – Сер. 7. Философия. – 1996. – № 2. – С. 34-48.

231. Лєпіхова Л.А. Соціально-психологічна компетентність як передумова успішної самореалізації особистості / Л.А. Лєпіхова // Наукові студії із соціальної та політичної психології: Збірник статей. – К.: Міленіум, 2002. – Вип. 6(9). – С. 57-71.

232. Літвінова О.В. Вплив колективної управлінської діяльності на формування екологічної культури організації / О.В. Літвінова, Е.П. Шейко // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України «Актуальні проблеми психології». – Том 7. Екологічна психологія. – 2009. – Випуск 20. – Частина 1. – С. 255-259.

233. Ліпич І.І. Екологічна діяльність як складова соціокультурного процессу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09. 00.03 « Соціальна філософія та філософія історії»/ І.І. Ліпич. – К., 2008. – 19 с .

234. Ліпич І.І. Екологічна діяльність в контексті сучасності / І.І. Ліпич // Політологічний вісник: [зб. наук. праць]. – К.: «ІНТАС», 2007. – Вип . 28. – С. 6-15.

235. Лозовська І.М. Екологічне виховання старшокласників в історико -педагогічному контексті / І.М. Лозовська // Педагогічний пошук. – 2010. – №1. – С. 67-70.

236. Локк Дж. Опыт о человеческом разумении / ред. и автор вступ. статьи И.С.Нарский // Дж.Локк. Сочинения: в 3-х т. – Т.1. – М.: Мысль, 1985. – 621 с.

237. Лосев А.Ф. Эстетика Возрождения. Исторический смысл эстетики Возрождения / А.Ф. Лосев. – М.: Мысль, 1998. – 750 с.

238. Лук'янова Л.Б. Екологічна компетентність майбутніх фахівців: [навчально-методичний посібник] / Л. Б. Лук'янова, О. В. Гуренкова. – Київ-Ніжин: ПП Лисенко, 2008. – 243 с.

239. Лукьянихин В.А. Экологический менеджмент: принципы и методы: [монография] / В.А. Лукьянихин, Н.Н. Петрушенко. – Сумы: ИТД «Университетская книга», 2004. – 408 с.

240. Льовочкіна А.М. Віковий підхід до формування екологічної свідомості, екологічної культури та екологічного способу життя / А.М. Льовочкіна // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України «Актуальні проблеми психології». – Том 7. Екологічна психологія. – 2009. – Випуск 20. – Частина 1. – С. 269-272.

241. Любіч О.О. Екологія та культура / О.О. Любіч, О.О. Гаца. – К.: Українське національне відділення Міжнародної академії наук екології та безпеки життєдіяльності, 2004. – 70 с.

242. Магазинщикова І.П. Екологічна компетентність випускника як мета екологізації вищої лісотехнічної освіти / І.П. Магазинщикова // Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України: збірник науково-технічних праць. – Серія 6. Освітянські проблеми вищої школи. – 2010. – Випуск 20.12. – С. 337-345.

243. Магрламова К. Екологічне виховання учнів загальноосвітніх шкіл: сучасні підходи / К. Магрламова // Неперервна професійна освіта: теорія і практика. – 2008. – № 1. – С. 20-24.

244. Маєр-Абіх К.М. Повстання на захист природи. Від довкілля до спільно світу / К.М. Маєр-Абхіб; [переклад з нім., післямова, примітки Анатолія Єрмоленка]. – К. Лібра, 2004. – 196 с.

245. Максименко С.Д. Теоретичні проблеми самоздійснення особистості / С.Д. Максименко, К.С. Максименко // Проблеми сучасної психології: Зб. наук. праць Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 5. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – С. 3-14.

246. Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления : Монография / С.И. Максимов. – Х.: Право, 2002. – 328 с.

247. Малахов В. Етика / В. Малахов. – К.: Либідь, 1996. – 304 с.

248. Малышева Н. Р. Эколого-правовые вопросы научно-технического прогресса / Н.Р. Малышева, Н.И. Ерофеев, В.Н. Петрина. – К.: Наукова думка , 1993. – 158 с.

249. Мамедов Н.М. Основания экологизации образования / Н.М. Мамедов // Устойчивое развитие и экологизация школьного образования / сост. и отв. ред. Н.М. Мамедов. – М.: СТУПЕНИ, 2003. – С. 7-22.

250. Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 года // К. Маркс і Ф.Енгельс. Твори / Переклад з другого рос. видання. – К.: Політвидав України, 1980. – Т. 42. – С. 39-159.

251. Маркович Д.Ж. Глобализация и экологическое образование / Д.Ж. Маркович // Социологические исследования. – 2001. – № 1. – С. 17-23.

252. Мартинов Р.С. Технократична свідомість в ідеологічному вимірі / Р.С. Мартинов // Мультиверсум. Філософський альманах: [зб. наук. праць] / Гол. ред. В.В. Лях. – Вип. 53. – К.: Укр. Центр духовної культури, 2006. – С. 154-162.

253. Мартинов Р.С. Феномен технократичної свідомості в соціально-філософському вимірі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Р.С. Мартинов. – Донецьк, 2006. – 19 с.

254. Марчук Г.И. Приоритеты глобальной экономики / Г.И. Марчук, К. Я. Кондратьев. – М.: Наука, 1992. – 263 с.

255. Матеюк О.П. Формування професійної екологічної компетентності студентів університету у контексті завдань сталого розвитку / О.П. Матеюк // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Педагогічні науки. – 2011. – № 1. – С. 91-103.

256. Мацейків М.М. Концепція сталого розвитку – основа вдосконалення механізмів екологічного права України / М.М. Мацейків. – Екологічний вісник. – 2008. – № 11-12. – С. 30-31.

257. Мегатренды мирового развития / Отв. ред. М.В. Ильин, В.Л. Иноземцев; Центр исследований постиндустриального общества, – М. : ЗАО Изд-во «Экономика», 2001. – 296 с.

258. Медведев В.И. Экологическое сознание: [учебное пособие] / В.И. Медведев, А.А. Алдашева. – М.: Логос, 2001. – 384 с.

259. Медико-социальные последствия ядерных катастроф (Семипалатинск – Алтай, Южный Урал, полигон «Северный – Новая Земля», Чернобыль) / Н.В. Васильев, В.И. Мальцев, В.М. Коваленко и др. – К. : Здоров’я, 1999. – 296 с.

260. Медоуз Д.Х. Пределы роста. Доклад по проекту Римского клуба «Сложное положение человечества» / Д.Х. Медоуз, Д.Л. Медоуз, Й. Редерс, В .В. Беренс. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1991. – 207 с.

261. Международный энвайронментализм [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://prompolit.ru/132718.

262. Межжерін В. Мислити глобально, діяти локально / В. Межжерін // Дзеркало тижня. – 2001. – № 44. – С. 25-31.

263. Методологія соціально-економічного пізнання: навчальний посібник / В.Х. Арутюнов, В.М. Мішин, В.М. Свінціцький]. – К. : КНЕУ, 2005. – 353 с.

264. Мечников Л. Цивилизация и великие исторические реки / Л. Мечников. – М.: Пангея, 1995. – 461 с.

265. Мітрясова О.П. Тенденції розвитку екологічної освіти у вищій школі / Олена Мітрясова // Наукові праці. Журнал Державного гуманітарного університету ім. П. Могили. Серія: Екологія. – Миколаїв: Видавництво ЧДУ ім. П. Могили, 2000. – Випуск 1. – Т. VI. − С. 16-18.

266. Міщиха Л.П. Креативний продукт у структурі творчої діяльності особистості /Л.П. Міщиха, С.П. Дем'янчук // Зб. наук. праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2008. – Вип. 13. – Ч.І. – С. 26-32.

267. Мистецтво життєтворчості особистост: Наук.-метод. посіб.: У 2 ч. / За ред. В.М. Доній, Г.М. Несен, Л.В. Сохань, І.Г. Єрмаков та ін. – К.: ІЗМН, 1997. – Ч. 2: Життєтворчий потенціал нової школи. – 936 с.

268. Моисеев Н.Н. Современный рационализм / Н.Н. Моисеев. – М.: МГВП КОКС, 1995. – 376 с.

269. Мокрий В.І. Місце та роль дисципліни «Екологічна безпека» у національній технології вищої екологічної освіти України / В.І. Мокрий // Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України: збірник науково-технічних праць. Серія 6. Освітянські проблеми вищої школи . – 2006. – Випуск 16.6. – С. 297-303.

270. Молотова О.М. Значення екобіоетичного світогляду у формуванні екологічної діяльності особистості / О.М. Молотова // Мультиверсум. Філософський альманах. – Вип. 44. – К. : Український центр духовної культури, 2004. – С. 208-218.

271. Моляко В.О. Психологія творчості – нова парадигма удосконалення конструктивної діяльності людини / В.О. Моляко // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – № 8. – С. 1-4.

272. Монтескье Ш.Л. О духе законов / Ш.Л. Монтескье; [А.В. Матешук (сост.,пер.и коммент.).]. – М.: Мысль, 1999. – 672 с.

273. Музика О.Л. Ціннісна свідомість і розвиток обдарованості / О.Л. Музика. – К.: Міжнародна фінансова академія, 1997. – 24 с.

274. Мусієнко М.М. Екологія: Тлумачний словник / [Мусієнко М.М. та ін.]. – К.: Либідь, 2004. – 376 с.

275. Назаренко В.М. Система непрерывного экологического образования в средней и высшей педагогической школе. Химический аспект образования: дис... д-ра пед. наук / Назаренко Валентина Митрофановна. – М ., 1994. – 381 с.

276. На меті сталий розвиток України (Концепція переходу до сталого розвитку) // Вісник НАН України. – 2007. – № 2. – С. 14-44.

277. Науменко Г.Г. Освіта як системний чинник формування екологічної культури майбутніх вчителів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.10 «Філософія освіти» / Г.Г. Науменко. – К., 2009. – 20 с.

278. Науменко Г.Г. Екологічна культура як інтегруючий засіб формування гуманістичних цінностей / Г.Г. Науменко [Електронний журнал] // Гілея: Науковий вісник. – 2010. – № 32. – Режим доступу до журн.: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_32/Gileya32/F4_doc.pdf

279. Національна екологічна політика України: оцінка і стратегія розвитку / Документ підготовлено в рамках проекту ПРООН/ГЕФ «Оцінка національного потенціалу в сфері глобального екологічного управління в Україні»; Міністерство охорони навколишнього природного середовища України, Програма Розвитку ООН, Глобальний Екологічний Фонд. – К.: «ВАІТЕ», 2007. – 184 с.

280. Нестеренко Г.О. Особистість у нелінійному суспільстві: [монографія] / Г.О. Нестеренко. – Запоріжжя: Просвіта, 2004. – 140 с.

281. Нестеренко Є.А. Екологічна складова сучасної організаційної культури / Є.А.Нестеренко // Творча спадщина В.І. Вернадського та проблеми формування сучасної екологічної свідомості (Вернадські читання): доп. і повідомл. V Міжнар. наук. конф. (26-27 квітня 2007 р.) / [під ред. Р.О. Додонова]. – Донецьк: ДонНТУ, 2007. – С. 200-202.

282. Ніколенко Н. Виховуємо дитину – будуємо Україну: [Про роботу Всеукр. екол. Ліги] //Освіта. – 2002. – № 27. – С. 5.

283. Нінова Т. С. Підготовка майбутніх учителів хімії до екологічної освіти і виховання учнів: автореф. дис.на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Т.С. Нінова. – К., 2002. – 20 с.

284. Одеський державний екологічний університет (Офіційний сайт) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.odeku.edu.ua.

285. Олтаржевський Д.О. Висвітлення екологічної тематики на сторінках сучасної української преси (засади, проблематика, досвід, жанрові форми та мовностилістичні прийоми): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.08 «Журналістика» / Д.О. Олтаржевський. – К., 2004. – 16 с.

286. Омигов В.Л. Экологическая преступность / В.Л. Омигов // Социологические исследования. – 2005. – № 7. – С. 104-106.

287. Онопрієнко В. Менеджмент екологічної освіти: компетентність керівництва і студентське самоуправління / Володимир Онопрієнко // Вісник Інституту розвитку дитини. Випуск 11. Серія: Філософія, педагогіка, психологія: [зб. наук. праць]. – К.: Видавництво НПУ імені М.П. Драгоманова , 2010. – С. 98-105.

288. Онопрієнко В.П. Система екологічної освіти в підготовці спеціалістів сільського господарства / Володимир Онопрієнко // Вісник Сумського національного аграрного університету: [зб. наук. праць]. Серія «Агрономія і біологія». – Суми: Видавництво СНАУ, 2010. – Випуск 4 (19). – С. 46-55.

289. Основи безпеки життєдіяльності людини: [навч. посіб.] / В.А. Гайченко, Г.М. Коваль. – К.: МАУП, 2002. – 232 с.

290. Основи екології. Екологічна економіка та управління природокористуванням: підручник / [за заг. ред. М.К. Шапочки]. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2005. – 759 с.

291. Осокіна Ю.С. Відповідальність соціального суб'єкта: філософський аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Ю.С. Осокіна. – К., 2007. – 17 с.

292. Охрана ландшафтов: Толковый словарь / [ред. Т.А. Ольсевич]. – М.: Прогресс, 1982. – 272 с.

293. Осьодло В.І. Суб'єктна активність особистості як психологічна проблема / В.І. Осьодло// Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія. – Харків: ХУПС, 2007. – Вип. 2(28). – С. 170-182.

294. Осьодло В.І. Когнітивні та екзістенціальні компоненти психіки в контексті само детермінації / В.І. Осьодло // Питання психології: Вісник Національної академії оборони України. – 2009. – № 4 (12). – С. 107-112.

295. Павленко А.Н. «Экологический кризис» как псевдопроблема / А. Н. Павленко // Вопросы философии. – 2002. – № 7. – С. 66-79.

296. Павленко І.Г. Формування екологічної культури молодших школярів засобами мистецтва: автореф. дис.мна здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / І. Г. Павленко. – Луганськ, 2002. – 20 с.

297. Павленко І.Г. Естетико-екологічний підхід до особистісно-професійного розвитку майбутніх педагогів / І.Г. Павленко, О.Д Чурікова-Кушнір [Електронний документ] // Проблеми сучасної педагогічної освіти: педагогіка і психологія. – 2004. – №6. – Ч. 2. – Режим доступу до журн.: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pspo/2004_6_2/doc_pdf/Pavlenko.pdf

298. Павленко Ю. Цивілізаційні аспекти глобальних протиріч у сучасному світі / Ю. Павленко // Освіта і управління. – 2004. – Т. 7. – № 2. – С . 9-18.

299. Павлова Т.Н. Биоетика в высшей школе / Т.Н. Павлова. – М.: Сигнал, 1997. – 148 с.

300. Панасенко А.І. Вища екологічна освіта в Донбасі / А.І. Панасенко // Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Перший Всеукраїнський з'їзд екологів (ECOLOGY–2006)», м. Вінниця, 4-7 жовтня 2006 р. – Вінниця : УНІВЕРСУМ–Вінниця, 2006. – С. 291.

301. Пантин В.И. Ритмы общественного развития и переход к постмодерну / В.И. Пантин // Вопросы философии. – 1998. – № 7. – С. 3-13.

302. Парсяк О.Н. Екологічна свідомість студентів як складова частина їх соціокультурної компетенції / О.Н. Парсяк // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. – Педагогіка. – 2002. – Вип. 11. – Т. 24. – С. 115-120.

303. Пащенко О.О. Кримінологічна обумовленість відповідальності за порушення на виробництві правил ядерної або радіаційної безпеки / О.О. Пащенко // Право і безпека: Науковий журнал. – 2003. – Т. 2. – № 3. – С. 118-120.

304. Петрук В.Г. Філософські аспекти екологічної свідомості, науки і освіти, виховання і культури / В.Г. Петрук, Н.С. Звуздецька, Р.В. Петрук // [Електроний ресурс] Гуманізм та освіта: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. ВНТУ. – 2008. – Режим доступу: http://conf.vstu.vinnica.ua

305. Печчеи А. Человеческие качества / А. Печчеи. – М. : «Прогресс», 1985. – 312 с.

306. Пейчева О.С. Аналіз поняття соціально-психологічної компетентності / О.С. Пейчева // [Електроний ресурс] – Зб. наук. праць. – Сер . Психологія. – 2006. – № 3. – Режим доступу: http://www.bdpu.org/scientific_ published/psychology_3_2006/17.doc

307. Підласа І.А. Психологічний аналіз категорії життєвого шляху особистості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / І.А. Підласа. – К., 2005. – 20 с.: табл. .

308. Платонов Г.В. Диалектика взаимодействия общества и природы / Г.В. Платонов. – М.: Просвещение, 1989. – 264 с.

309. Плахотнік О.В. Теоретико-методичні основи розвитку геоекологічної освіти в Україні: [монографія] / О.В. Плахотнік. – К.: Деміур, 1998. – 333 с.

310. Плохій З.П. Формування екологічної культури особистості як наукова проблема / З.П. Плохій // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: [зб. наук. пр.]. – Вип. 12. – Ін-т проблем виховання . – К., 2008. – С. 120-130.

311. Позаченюк Е.А. Ноосферное развитие: современые тенденции / Е .А. Позаченюк // Екологічний вісник. – 2008. – № 5-6. – С. 6-10.

312. Політична економія : підручник / [В.Г.Федоренко, О.М. Діденко, М.М. Руженський, О.Ф. Іткін; за ред. В.Г. Федоренка]. – К.: Алерта, 2008. – 487 с.

313. Політологія: Курс лекцій / Упоряд.: Березовський В.В., Бакуменко О.О., Кашаба О.Ю. – Харків: УІПА, 2007. – 222 с.

314. Політологія: Підручник / За загальною редакцією проф. Кременя В. Г., проф. Горлача М. І. – Харків: Друкарський центр «Єдіно-рог», 2001. – 640 с.

315. Політологічний енциклопедичний словник / [ред.-упоряд. В.П. Горбатенко; ред.: Ю.С. Шемшученко, В.Д. Бабакін]. – 2-е вид.: доп. і перероб . – К.: Генеза, 2004. – 736 с.

316. Поліщук Н.А. Регіональна модель екологічної освіти і виховання / Н.А. Поліщук // Педагогічний пошук. – 2009. – №3. – С. 69-73.

317. Полякова Я.В. Теорія і практика екологічного виховання учнівської молоді у Великій Британії (етнопедагогічний аспект): автореф. дис . на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Я.В. Полякова. – Луганськ, 2005. – 20 с.

318. Поплавська Ж. Як дорости Україні до сталого розвитку? / Ж. Поплавська, В. Поплавський // Вісник НАН України. – 2007. – № 9. – С. 8- 14.

319. Пособие по экологической демократии / Механизм реального участия: Проект. – Эколого-культурный центр Бахмат, Матра КАП. – Артемовск, 2005. – 47 с.

320. Постанова Верховної Ради України «Про Основні напрями державної політики України в галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки» / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://waste.com.ua/law/postanova050398-188-98BPv .html.

321. Похресник А.К. Соціокультурні орієнтації студентської молоді трансформаційного суспільства: сутність та динаміка. (На матеріалі життєтворчості сучасного українського студентства): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна фылософія та філософыя історії» / А.К. Похресник. – К., 2002. – 16 с.

322. Пределы роста // Римский клуб. История создания, избранные доклады и выступления, официальные материалы / Сост.: Д.М. Гвишиани, А. И. Колчин, Е.В. Нетесова, А.А.Сейтов. – М.: УРСС, 1997. – 384 с.

323. Пригожин И. Природа, наука и новая рациональность / И. Пригожин // Философия и жизнь. – 1991. – № 7. – С. 23-39.

324. Пригожин И. Философия нестабильности / И. Пригожин // Вопросы философии. – 1991. – № 6. – С. 45-64.

325. Пригожин И. Порядок из хаоса: новий диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенггерс. – М.: Прогресс, 1986. – 432 с.

326. Про основи національної безпеки України: [З-н України № 975-IV від 19 червня 2003 року] // Стратегічна панорама. – 2003. – № 3-4. – С. 18-25.

327. Программа действий: повестка дня на 21 век и другие документы конференции в Рио-де-Женейро в популярном изложении. – Женева: Центр «За наше будущее», 1993. – 70 с.

328. Прокофьев А.В. О возможностях реабилитации идеи коллективной ответственности / А.В. Прокофьев // Вопросы философии. – М ., 2004. – № 7. – С. 73-85.

329. Прутько С.Г. Політико-правові засади екологічно безпечного розвитку України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук:

спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / С.Г. Прутько. – К., 2007. – 19 с.

330. Прутько С. Механизми политико-правового обеспечения экобезопасного развития Украины / С. Прутько // Українознавство. – 2006. – № 2. – С. 211-219.

331. Пурло О.Ю. Особистість: суб'єкт або автор життєтворчості? / О. Ю. Пурло // Проблеми сучасної психології: Зб. наук. праць Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка, Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 2. – Кам'янець-Подільський: Аксіома. – 2008. – С. 266-275.

332. Ратушняк Г.С. Технічна та гуманітарна складова при підготовці фахівців з управління інноваційними енергозберігаючими проектами [Електронний ресурс] / Г.С. Ратушняк, О.Г. Ратушняк // Гуманізм та освіта. X міжнародна науково–практична конференція (14-16 вересня 2010 року, Вінницький національний технічний університет). Електронне наукове видання матеріалів конференції. − Режим доступу: http://conf.vntu.edu. ua/humed/2010/txt/Ratushnyak_Ratushnyak.php.

333. Рац М.В. Экология Природы или экология Человека?/ М.В. Рац // Общественные науки и современность. – 1999. – № 3. – С. 150-160.

334. Рибалов О.О. Екологізація соціально-економічного розвитку суспільства: Навчальний посібник для студентів за професійним спрямуванням 0708 усіх форм навчання / О.О. Рибалов. – Суми: Видавництво СУМДУ, 2004. – 140 с.

335. Рішення Колегії Міністерства освіти і науки України № 13/6–19 від 20.12.2001 Про концепцію екологічної освіти в Україні [Електронний ресурс] // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – № 7, квітень, 2002 р. − Режим доступу: http://www.osvita.irpin.com/viddil/v5/d33. htm

336. Риттер К. Землеведение Азии / К. Риттер. – Т. 1. – Б.м.: [Б.и.], 1856. – 736 с.

337. Рыбакова М.В. Современная социальная экологическая практика / М.В. Рыбакова. – М.: Информ-Знание, 2006. – 251 с.

338. Романенко М.І. Ноосферно-экологическая парадигма развития человечества / М.І. Романенко // Персонал. – 2002. – № 9. – С. 44-49.

339. Романишина Л.М. Екологічна культура майбутніх фахівців та її поетапне формування / Л.М. Романишина, О.П. Матеюк [Електронний ресурс] // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського. – Педагогічні науки. – 2008. – Вип. 23. – Т.1. – Режим доступу до журн.: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvmdu/Ped/2008_ 23_1/tom1/1_9.pdf

340. Романова О.М. Соціально-філософський аналіз детермінант формування екологічної свідомості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / О.М. Романова. – Донецьк, 2007. – 20 с.

341. Романова Е.Н. О проблеме дефиниций экологического сознания / Е.Н. Романова [Електронний документ] // Ноосфера и цивилизация. – 2006. – №3. – Режим доступу до журн.: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_ Gum/Niz/2006_6/romanova.htm

342. Руда О.Ю. Формування екологічних знань студентів медичного коледжу у процесі вивчення біологічних дисциплін: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання (з галузей знань)» / О.Ю. Руда. – К., 2010. – 20 с.

343. Руссо Ж.-Ж. Трактаты / Ж.-Ж. Руссо; [пер.; отв. ред. А.З. Манфред]. – М.: Наука, 1969. – 703 с.

344. Рутинський М.Й. Сталий розвиток: від вербальної концепції до концептуальної моделі / М.Й. Рутинський // Украйський географічний журнал. – 2000. – №1. – С. 35-40.

345. Руткевич М.Н. Философское значение концепции устойчивого развития / М.Н. Руткевич // Вопросы философии. – 2002. – № 11. – С. 23-35.

346. Саєнко Т. Екологізація знання та виробництва в умовах інформаційного суспільства / Т. Саєнко // Вища освіта України. – 2005. – № 4. – С. 95-102.

347. Сакович В. Антиглобалізм: стан і перспективи / В. Сакович // Політичний менеджмент. – 2005. – № 1. – С. 137-142.

348. Салтовський О.І. Основи соціальної екології: [навчальний посібник] / О.І. Салтовський. – К.: Центр Навчальної літератури, 2004. – 382 с .

349. Самарова Л.Р. Географический детерминизм в современных религиоведческих исследованиях / Л.Р. Самарова // Культура народов Причерноморья. – 2006. – №79. – С. 134-138.

350. Сапожников С.В. Екологічне виховання студентів вищих навчальних закладів I – II рівнів акредитації будівельного профілю: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / С.В. Сапожников. – Херсон, 2006. – 20 с.

351. Сарамаго Ж. Почему я поддерживаю антиглобалистов / Жозе Сарамаго [Електронний ресурс] // Глобальні справи: міжнар. журнал. – Режим доступу: http://www.globalaffairs.ru/ numbers/2

352. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм / Ж.-П. Сартр // Сумерки богов; сост. и общ. ред. А.А. Яковлева: перевод. – М.: Политиздат, 1989. – С. 319-344.

353. Саунова Ю.О. Формування екологічної свідомості студентів природничих факультетів у процесі навчально-виробничої практики: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Ю.О. Саунова. – Кіровоград, 2007. – 20 с.

354. Саунова Ю.О. Формування екологічної свідомості майбутніх учителів (психолого-педагогічний аспект) / Ю.О. Саунова // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка (25). – 2005. – С. 209-212.

355. Седов В.В. Экологический менеджмент на предприятии: вопросы теории и практики / В.В. Седов // Вестник Челябинского государственного университета. Серия 8: Экономика. Социология. Социальная Работа. Челябинск: Издательство ЧГУ, 1999. – № 1. – С. 146-151.

356. Селье Г. От мечты к открытию (Как стать ученым) / Г. Селье. - М. : Прогресс, 1987. – 368 с.

357. Семенов Ю. Философия истории (Общая теория, основные проблемы, идеи и концепции от древности до наших дней) / Ю. Семенов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://scepsis.ru/library/id_1297. html#a15.

358. Семенюк Н.В. Філософія екобезпечного поступу людства в епоху глобалізації та інформаційної революції: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: спец. 09.00.10 «Філософія освіти» / Н.В. Семенюк. – К., 2009. – 18 с.

359. Семенюк Э.П. Глобализация и социальная роль информатики / Э. П. Семенюк // Научно-техническая информация. Серия1. – М.: ВИНИТИ. – 2003. – № 1. – С. 1-10.

360. Сіденко С. Соціально-економічний вимір сучасної глобалізації / Світлана Сіденко // Міжнародна економічна політика. – 2004. – № 1. – С. 72-93.

361. Сидоренко Л.І. Сучасна екологія: наукові, етнічні та філософські ракурси: [навч. посіб.] / Л.І. Сидоренко. – К.: ПАРАПАН, 2002. – 152 с.

362. Сидоренко Л. І. Сучасна екологія: наукові, етичні та філософські ракурси: навчальний посібник [Електронний ресурс] / Л.І. Сидоренко. – К., 2002. – Режим доступу до ресурсу: http://www.philsci.univ.kiev. ua/biblio/Cidorenko/Cid–ekol–7.html

363. Сидорик Ю.Р. Зміст поняття «життєва перспектива майбутнього сім'янина» як предмет психологічного аналізу / Ю.Р. Сидорик // Зб. наук. праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2008. – Вип. 13. – Ч.І. – С. 231-240.

364. Сизов Ю. Экологическое сознание как доминанта экологической культуры и пути его формирования / Ю. Сизов, Н. Дяченко // Імідж сучасного педагога. – 2003. – № 5-6 (34-35). – С. 23-28.

365. Симоненко В. Економика і екологія: взаємозв'язок і проблеми управління / В. Симоненко // Вісник НАН України. – 2008. – № 12. – С. 38-44.

366. Синякевич І. Екологізація розвитку: об'єктивна необхідність, методи, пріоритети / І. Синякевич // Економіка України. – 2004. – № 1. – С. 57 -63.

367. Ситаров В.А. Элементы экологической этики нравственный аспект взаимоотношений человека, общества и природы [Електронний режим] / В.А. Ситаров, В.В. Пустовойтов. – Режим доступу: www.ecoethics.mrsu. ru/ru/biblio/filtex/filtex33.rar.

368. Ситаров В.А. Социальная экология: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / В.А. Ситаров, В.В. Пустовойтов. – М.: Издательский центр «Академия», 2000. – 280 с.

369. Ситник К. Біоцентризм і глобалізм / К. Ситник, В. Чоник // Вісник НАН України. – 2009. – № 12. – С. 8-12.

370. Складановська М.Г. Компетентнісний підхід до вивчення проблем екологічної освіти у вищій школі / М.Г. Складановська // Вісник СевДТУ. – Вип. 90: Педагогіка: зб. наук. пр. – Севастополь : Вид-во СевНТУ, 2008. – С. 52-56.

371. Складановська М.Г. Концепція сталого розвитку суспільства і проблеми екологічної освіти / М.Г. Складановська // Гуманітарний журнал. – 2009. – № 1-2 (29-30). – С. 236-239.

372. Скребец В.А. Экологическая психология / В.А. Скребец. – К.: МАУП, 1998. – 144 с.

373. Следующий год объявят экологическим? // День. – 2008, 4 сентября. – №157 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.day.kiev.ua/250982.

374. Смелзер Н. Проблеми соціології. Георг – Зімелівські лекції, 1995 / Н. Смелзер; [перекл. з англ. В. Дмитрук]. – Львів: Кальварія, 2003. – 128 с.

375. Совгіра С.В. Світоглядний потенціал майбутніх учителів екології / С.В. Совгіра // Вісник Черкаського університету. – Педагогічні науки. – 2008. – №119. – С. 108-116.

376. Совгіра С.В. Теоретико-методичні основи формування екологічного світогляду майбутніх учителів у вищих педагогічних навчальних закладах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / С.В. Совгіра. – Луганськ, 2009. – 40 с.

377. Современные методические аспекты экологического образования: науч.-метод. сб. / Департамент образования города Москвы, Моск. гор. станция юных натуралистов. – М. : Изд. Воробьев А. В., 2004 (Учеб. тип. МГУ). – 67 с.

378. Сонько С.П. Просторовий розвиток соціо–природних систем: шлях до нової парадигми / С.П.Сонько. – К.: Ніка Центр, 2003. – 287 с.

379. Соціальна філософія: Підруч. для вищ. шк. – Х.: Прапор, 2007. – 688 с.

380. Социально-экономический потенциал устойчивого развития: [Учебник] / Под ред. проф. Л. Г. Мельника. – Сумы: Университетская книга, 2007. – 1120 с.

381. Спиноза Б. Богословско-политический трактат / пер. с латинского М. Лопаткина // Б.Спиноза. Избранные произведения: в 2-х т. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1957. –Т.1. – С. 5-284.

382. Становление экологического общества / [отв. ред. А.Д. Урсул]. – Кишинев: Штиица, 1992. – 276 с.

383. Староста В.І. Екологія: педагогічна практика: [посібник] / В.І. Староста, С.В. Галла-Бобик; Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний ун-т». – Ужгород : Говерла, 2008. – 103 с.

384. Стегній О.Г. Неурядові екологічні організації України: сучасний стан і перспективи розвитку (За результатами національного соціологічного дослідження) / О.Г. Стегній. – К.: Наукова думка, 1996. – 110 с.

385. Степанов С.А. Основные методологические и содержательные аспекты экологического образования для устойчивого развития в высшем учебном заведении: [монография] / С.А. Степанов. – М. : Изд–во МНЭПУ, 2010. – 246 с.

386. Стецюк В. Філософські ремінісценції з експедиції «Дністер» / В. Стецюк // Ойкумена. – 1995. – № 1–2. – С. 124-126.

387. Стиглиц Дж. Глобализация: тревожные тенденции / Джозеф Юджин Стиглиц; [пер. с англ. Г.Г. Пирогов]. – М. : Мысль, 2003. – 304 с.

388. Сторожук А. Сталий розвиток економіки: історійко-теоретичний аналіз / А. Сторожук // Вісник Львівського університету. – Серія: Економіка. – 2008. – Вип. 40. – С. 233-237.

389. Стратегия формирования экологической культуры населения РФ для обеспечения устойчивого развития страны (проект) // На пути к устойчивому развитию. Бюллетень Центра экологической политики России. – 2008. – № 44. – С. 58-74.

390. Сулацкова О.Ф. Екологічна система освіти і виховання як ефективний шлях формування екологічної культури / О.Ф. Сулацкова // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Філософські науки. – 2009. – № 19. – С. 37-40.

391. Супруненко О. Альтернативний світ антиглобалістів / О. Супруненко // Дзеркало тижня. – 2004. – № 13. – С. 15-21.

392. Сухова Н.М. Становлення методологічних засад філософії освіти як пріоритетної галузі гуманітарного знання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Н.М. Сухова. – К., 2002. – 17 с.

393. Сяська І.О. Моделювання процесу формування екологічної свідомості старшокласників у загальноосвітніх навчальних закладах / І.О. Сяська [Електронний ресурс] // Наука і освіта. – 2009. – №3. – Режим доступу до журн.: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/NiO/2009_3/metod/sask.htm

394. Тагліна Ю.С. Екологічна культура українського етносу: ментальні джерела та техногенні перспективи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: спец. 09.00.12 «Українознавство» / Ю.С. Тагліна. – Х., 2005. – 19 с.

395. Таран О.А. Экологическое образование в системе высшего технического образования / О.А. Таран // Сборник научных трудов Северо-Кавказского государственного технического университета. Серия «Гуманитарные науки». – 2005. – № 2 (14). – С. 48-54.

396. Тарасенко Г.С. Екологічна естетика в системі професійної підготовки вчителя (методологічний аспект): [монографія] / Г.С. Тарасенко. – Вінниця: РВВ ВАТ «Віноблдрукарня», 1997. – 112 с.

397. Титаренко Л. Ноосфера та екологічна освіта / Л. Титаренко // Імідж сучасного педагога. – 2003. – № 5-6 (34-35). – С. 29-33.

398. Титаренко Л.М. Формування екологічної компетентності студентів біологічних спеціальностей університету: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Л.М. Титаренко. – К., 2007. – 20 с.

399. Тищенко П.Д. Биовласть в эпоху биотехнологий / П.Д. Тищенко. – М.: ИФРАН, 2001. – 183 с.

400. Тіхонова Н. О. Економіко-екологічні аспекти сучасної теорії та практики управління / Н. О. Тіхонова // Проблеми підвищення ефективності інфраструктури. Збірник наукових праць. – Випуск 29. – К.: НАУ, 2011. – С. 124-128.

401. Толстоухов А. Еко-майбутнє починається з «ЕКО+25%» / А. Толстоухов // День. – 2006. – № 3 (582) 28 січ. – 3 лют. – С. 4.

402. Толстоухов А.В. Відповідальність і влада / А.В. Толстоухов // Мультиверсум: Філософський альманах. – Вип. 15. – 2000. – С. 24-37.

403. Толстоухов А.В. Екобезпечний розвиток: пошуки стратегем / А.В. Толстоухов, М.І. Хилько; Інститут філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – 2-ге вид. – К.: Знання України, 2007. – 332 с.

404. Толстоухов А. Участь громадськості у прийнятті екологічно важливих рішень / [Електроний документ] А. Толстоухов, Т. Тимочко, О. Бондар: Матер. офіційного сайту Всеукраїнської екологічної Ліги. – Режим доступу: www.ecoleague.net/34903999-466.html

405. Ториков В.Е. Непрерывное экологическое воспитание и образование / В.Е. Ториков. – Брянск : Изд-во Брян. гос. с.-х. акад., 1998. – 78 с.

406. Тоффлер Э. Метаморфозы власти / Э. Тоффлер; [пер. с англ.]. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2001. – 512 с.

407. Трегобчук В. Концепція сталого розвитку для України [Електронний ресурс] / В. Трегобчук // Вісник НАН України. – 2002. – № 2. – Режим доступу до ресурсу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/all/herald/2002–02/7.htm

408. Трима К.А. Особливості діяльності українських екологічних організацій в умовах глобалізації / К.А. Трима // Грані. – 2009. – № 6(68). – листопад-грудень – С. 147-152.

409. Туниця Ю.Ю. Екологічна конституція Землі: сутність і концептуальні засади / Ю.Ю. Туниця // Вісник Національної Академії Наук України. – 2005. – № 11. – С. 32-42.

410. Тупиця Ю. Діалектика глобалізації в контексті екологічного розвитку / Ю. Тупиця, Е. Семенюк, Т. Тупиця // Вісник НАН України. – 2008.

– № 2. – С. 8-24.

411. Турен А. Возвращение человека действующего / А. Турен; [перевод с французского Е.А. Самарской]. – М.: Научнный мир, 1998. – 204 с.

412. Турпак Н. Українська душа у пошуках відповідей на виклики сучасної доби / Турпак Надія // Українознавство. – 2009. – № 2. – С. 247-250.

413. Україна у 2008 р.: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку : [монограф.] / за заг. ред. Ю.Г. Рубана. – К. : НІСД, 2008. – 744 с.

414. Український екологічний конгрес «Збалансований розвиток України – шлях до здоров'я та добробуту нації» // Екологічний вісник. – 2007. – № 9-10. – С. 2-9.

415. Урсул А.Д. Перспективы экоразвития / А.Д. Урсул. – М.: Наука, 1990. – 270 с.

416. Фастовець О.О. Екологічна підготовка майбутніх менеджерів з туризму у вищих навчальних закладах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. педагог. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / О.О. Фастовець. – К., 2008. – 23 с.

417. Фенчак Л.М. Формування екологічної культури студентів вищих аграрних навчальних закладів І–ІІ рівнів акредитації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Л.М. Фенчак. – Тернопіль, 2006. – 19 с.

418. Філософський словник / [за ред. В.І.Шинкарука]. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.

419. Форрестер Дж. Мировая динамика / Дж. Форрестер; [пер. с англ.]. – М.: АСТ, 2003. – 152 с.

420. Фостолович В.А. Екологічний аудит та інспектування. Тимчасова навчальна програма для підготовки студентів освітньо-кваліфікаційного рівня «Бакалавр» спеціальності 6.040106 «Екологія та охорона навколишнього середовища» / В.А. Фостолович. – Вінниця : РВВ ВНАУ, 2010. – 22 с.

421. Фромм Э. Иметь или бать / Э. Фромм; [переклад]. – М.: Прогресс, 1990. – 336 с.

422. Фурса О.О. Глобалізм та регіоналізм в сучасному соціальному просторі / О.О. Фурса // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2008. – Вип. 34. – С. 229- 237.

423. Футурологические концепции эволюции цивилизации // Современные социально-политические теории. – М.: Наука, 2004. – С. 121-134.

424. Хабарова Е.И. Менеджмент на стыке экономики и экологии / Е.И. Хабарова // Менеджмент в России и за рубежом. – 1999. – № 3. – С. 20-29.

425. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. Московские лекции и интервью / Ю. Хабермас; [перекл. с англ.]. – М. : АО «KAMI», Изд. Центр Academia, 1995. – 250 с.

426. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас; [пер. с англ.]. – СПб.: Наука, 2000. – 379 с.

427. Хакен Г. Информация и самоорганизация. Макроскопический подход к сложным системам / Г. Хакен. – М.: Мир, 1991. – 240 с.

428. Хакен Г. Тайны природы. Синергетика: учение о взаимодействии / Г. Хакен; [пер. с нем.]. – Москва–Ижевск: Институт компьютерных исследований, 2003. – 320 с.

429. Хакен Г. Тайны восприятия. Синергетика как ключ к мозгу / Г. Хакен, М. Хакен-Крелль; [пер. с нем.]. – М.: Институт компьютерных исследований, 2002. – 272 с.

430. Харитонов Р.Ю. Психологічні особливості формування екологічного мислення особистості / Р.Ю. Харитонов // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України «Актуальні проблеми психології». – Том 7. Екологічна психологія. – 2009. – Випуск 20. – Частина 2. – С. 214-218.

431. Хесле В. Философия и экология / В. Хесле; [пер. с нем.]. – М.: Наука, 1993. – 204 с.

432. Хесле В. Философия и екологія / В. Хесле; [пер. с нем.]. – М.: КАМИ, 1994. –188 с.

433. Хилько М. І. Екологічна політика / М.І. Хилько. – К.: Абрис, 1999. – 363 с.

434. Хилько М. Про узгодженість екологіної та економічної парадигми розвитку в Україні / М. Хилько // Екологічний вісник. – 2007. – № 9-10. – С. 22-24.

435. Хроленко М.В. Формування екологічної свідомості майбутніх вчителів початкових класів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / М.В. Хроленко. – К., 2007. – 20 с.

436. Цикин В.А. Философия самоорганизации сложных систем / В.А. Цикин. – Сумы: СГПУ, 2001. – 196 с.

437. Цимбалюк І.Л. Міжнародні та внутрішньополітичні аспекти екологічної безпеки України як складник національної безпеки держави / І.Л. Цимбалюк // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2008. – № 6. – С. 29-36.

438. Черваньов І.Г. Інвайроментальні аспекти соціально-екологічної концепції сталого розвитку І.Г.Черваньов // Екологічний вісник. – 2007. – № 9 -10. – С. 16-17.

439. Чистов С.М. Державне регулювання економіки: [навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц.] / С М. Чистов. – К.: КНЕУ, 2002. – 208 с.

440. Чорногор Я.О. Утворення партії «Зелених» та її роль в суспільно-політичному житті ФРН: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Я.О. Чорногор. – К., 2005. – 18 с.

441. Чуєнко В.Л. Шляхи формування екологічної свідомості та екологічної культури засобами іноземної мови / В.Л. Чуєнко // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. – Педагогіка. – 2003. – Вип. 15. – Т. 28. – С. 107-111.

442. Шарко В. В. Соціально-екологічне виховання учнівської молодів діяльності громадських організацій / В.В. Шарко // Вісник Черкаського національного університету у ім. Б. Хмельницького. – Серія: Педагогічні науки. – 2008. – Вип. 144. – С. 181-185.

443. Шапіро С. Людина і довкілля (США, Фонд Сороса) / С. Шапіро, К. Флаерті-Зоніс, Д. Лібеп. – К.: Абрис, 1997. – 301 с.

444. Шарден Тейяр де П. Божественная середа / Шарден Тейяр де П.; [пер. с франц. О.С. Вайнер, Я.Г. Кротова и З.А. Масленниковой]. – М.: Издательство «Ренессанс», СП «ИВО–СиД», 1992. – 311 с.

445. Шарко В.Д. Екологічне виховання учнів під час вивчення фізики: [посібник для вчителя] / В.Д. Шарко. – К.: Радянська школа, 1990 – 207 с.

446. Швейцер А. Благоговение перед жизнью / А. Швейцер. – М.: Прогресс, 1992. – 572 с.

447. Швейцер А. Культура и этика / А. Швейцер; [пер. с нем. Н.А. Захарченко и Г.В. Колшанского; общ. ред. В.А. Карпушина]. – М.: Прогресс, 1973. – 343 с.

448. Шевчук В.Я. Екологічне управління / В.Я. Шевчук, Ю.М. Саталкін. – К.: Либідь, 2004. – 432 с.

449. Шемшученко Ю. Екологічна конституція Землі: від ідеї до практичного втілення / Ю. Шемшученко // Вісник НАН України. – 2007. – № 9. – С. 8-14.

450. Шепєлєв М.А. Проблеми і перспективи глобальної демократії / М .А. Шепєлєв // Матер. IV Міжнар. наук.-практ. конф. «Розвиток демократії та демократична освіта в Україні» (Львів, 20-22 трав. 2005 р.). – Львів, 2005. – С . 37-39.

451. Шефель С.В. Докорінні передумови екологізації правосвідомості як засобу соціальної гармонізації / С.В. Шефель // Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія. – 2008. – Вип. 2 (31). – С. 3-8.

452. Шефель С.В. Екософія права / С.В. Шефель // Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія. – 2008. – Вип. 1 (30). – С. 18-24.

453. Шишацький А.Г. Основи екології: Навчальний посібник / А.Г. Шишацький. – К.: МАУП, 2004. – 115 с.

454. Шмиговський В.А. Природоохоронні органи і питання формування екологічної свідомості громадян / В.А. Шмиговський // Екологічна освіта та виховання учнівської молоді: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м.Кам’янець-Подільський, 25-26 лют. 1998 р.). – Кам’янець-Подільський, 1998. – С. 15-16.

455. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка; [пер. с англ.; под ред. В.А. Ядова]. – М.: Аспект-Пресс, 1999. – 416 с.

456. Штуца В.Н. Правовые основы сотрудничества государств в условиях экологического кризиса / В.Н. Штуца // Екологічний вісник. – 2009. – № 7-8. – С. 27-28.

457. Щедровицкий Г.П. Система педагогических исследований (методологический анализ) / Г.П. Щедровский // Педагогика и логика. – М.: Касталь, 1993. – 92 с.

458. Экологическая антология. Экологические произведения западных авторов / [редкол.: Г. Уорнер и др.]. – М.-Бостон, 1992. – 267 с.

459. Экологическая культура и образование: опыт России и Беларуси / [Ред. кол.: С. Н. Глазачев и др.]. – М.: ТЭКО Центр, 2000. – 614 с.

460. Экологическая этика как основа построения общества ноосферного типа. Современные образовательные технологии в системе непрерывного образования: материалы VII Междунар. науч.-метод. конф. – Севастополь, 2001. – 180 с.

461. Экология и педагогика // Российская педагогическая энциклопедия: в 2 т. [Гл. ред. В.В. Давыдов]. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1993-1999. – Т. 2 – 1999. – С. 602-604.

462. Энгель Г. Философская критика экологии / Г. Энгель // Вестник Московского университета. – Серия 7: Философия. – 1996. – № 1. – С. 38-52.

463. Эрнст Геккель. Красота форм в природе: [Соч. проф. Э. Геккеля] / Э. Геккель. – СПб.: Просвещение, 1902. – 18 с.

464. Эстетика Ренессанса. Антология: В 2-х частях / Сост. В.П. Шестаков. – М.: Искусство, 1981. – Ч. 1. – 495 с.

465. Юркина И.А. Формирование экологической культуры школьников в условиях клубного объединения / И. А. Юркина // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2008. – №88. – С. 318-321

466. Юркова Т.Ф. Формування у підлітків ціннісного ставлення до природи в навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Т.Ф. Юркова. – Херсон, 2008. – 20 с.

467. Юрченко Л.І. Екологічна культура як системотворчий чинник екологічної безпеки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філософ. наук: спец. 09.00.04 «Філософська антропологія, філософія культури» / Л.І. Юрченко. – Харків, 2009. – 31 с.

468. Юрченко Л.І. Екологічні цінності в структурі екологічної свідомості й екологічної культури / Л.І. Юрченко [Електронний ресурс] // Мультиверсум. Філософський альманах. – 2009. – №78. – Режим доступу до журн.: www.filosof.com.ua/Jornel/M_78/Jurchenko.pdf

469. Юрченко Л.І. Формування екологічного світогляду в процесі освіти та виховання [Електронний ресурс] / Л.І. Юрченко // Мультиверсум. Філософський альманах. – 2007. – №66. – Режим доступу до журн.: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_66/Yurchenko.pdf

470. Яблоков А.В. Необходимость перемен в мировой экологической политике (По материалам доклада А.В. Яблокова на Международном семинаре «Health of the Environment: Healthy Ecosystems, Healthy Biodiversity and Healthy People» (White Oak Plantation, Florida USA, June 8 – 12, 2003)) /

А. В. Яблоков // Екологічний вісник. – 2004. – №1. – С. 6-17.

471. Ямницький В.М. Психологічні чинники розвитку життєтворчої активності особистості в дорослому віці: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / В.М. Ямницький. – К., 2005. – 40 с.

472. Яницкий О.Н. Развитие экологических движений на Западе и Восток Европы / О.Н. Яницкий // Социологические исследования. – 1992. – № 1. – С. 32-39.

473. Яницкий О.Н. Экологическое движение и контекст: становление гражданского общества в посттоталитарной среде / О.Н. Яницкий // Социологические исследования. – 1992. – № 12. – С. 40-51.

474. Яншин А.Д. Научные проблемы охраны природы и экологии / А.Д. Яшин // Аналитический ежегодник. – 1999. – №3. – С. 8-19.

475. Ярова І.Є. Організаційно-економічні засади екологізації управління лісовим господарством / І.Є. Ярова // Механізм регулювання економіки. Міжнародний науковий журнал. – 2010. – № 3 (47). – Т. 1. – С. 227 -237.

476. Ярчук Г.В. Екологічна парадигма у формуванні світоглядно-моральних цінностей студентів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: спец. 09.00.10 «Філософія освіти» / Г.В. Ярчук. – К., 2009. – 16 с.

477. Ярчук Г. Екологічне виховання: сутність та основні напрями / Г. Ярчук // Вища освіта України. – 2008. – № 2. – С. 91-97.

478. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс; [переклад]. – М.: Политиздат, 1991. – 527 с.

479. Bell D. The Coming of Post–Industrial Society / D. Bell. – New York: Harper Colophon Books, 1973. – 412 p.

480. Carter R. Dimensions of Moral Education / R. Carter. – Toronto: University of Toronto Press, 1994. – 129 p.

481. Deep ecology for the 21–st century, ed. G. Sessions. – Shambhala, Boston–London, 1995. – 488 p.

482. Ficino M. Theologie Platonicienne de l’immortalite des ames / M. Ficino. – Paris: Les Belles lettres, 1970. – 298 p.

483. Hirst P. Educational Theory / P. Hirst // The Study Educational (ed. A. Tibbie). – L.: Routledge and Kegan Paul, 1966. – P. 25-42.

484. Peterson P. Politics american education / P. Peterson // American Educational Research Journal. – 1988. – №. 15. – P. 340-364.

485. RIO: Reshaping the International Order. A Report to the Club of Rome / Tinbergen, Dolman van Ettinger (eds.). – New-York: E. P. Dutton. 1976.

486. The Club of Rome: official web-site [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.clubofrome.org/eng/new_path/1.

487. Toffler A. The Third Wave / A. Toffler. – New York : Bantam Books, 1980. – 478 p.